

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ · ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 2 · 2005

З М І С Т

Статті

- ТОЛОЧКО П.П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України
- ДАРАГАН М.М. Перегляд основ хронології передскіфського та ранньоскіфського часу Північного Причорномор'я
- ЗУБАР В.М. Про характер землеволодіння в Херсонесі Таврійському
- ШЕВЧЕНКО Т.М. До питання про варварські релігійні впливи у Херсонесі Таврійському
- ДОМАНОВСЬКИЙ А.М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави

Articles

- 3 TOLOCHKO P.P. Theoretical Problems in the Study of Ancient History of Ukraine
- 12 DARAGAN M.M. Revision of Basics of Pre-Scythian and Early Scythian Chronology for the Black Sea North Region
- 19 ZUBAR V.M. To the Character of Landownership in Tauric Chersonesos
- 28 SHEVCHENKO T.M. Theory of Barbarian Religious Influence in Tauric Chersonesos
- 34 DOMANOVSKIY A.M. Some Elements of the Foreign Trade Policy of the Byzantine Government and the Early History of the Ancient Rus' State

Публікації археологічних матеріалів

- СТОЯНОВА А.А. Металеві підвіски у формі сокирок із Криму
- ПЕТРАШЕНКО В.О., КОЗЮБА В.К. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак

Publications of archaeological materials

- 47 STOYANOVA A.A. Metal Axe-Shaped Pendants from the Crimea
- 55 PETRASHENKO V.O., KOZYUBA V.K. Ancient Rus Settlements near the Village of Buchak

До історії стародавнього виробництва

- ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., ПЕТРАУСКАС О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства

To the history of ancient crafts

- 70 GOTUN I.A., PETRAUSKAS A.V., PETRAUSKAS O.V. Experimental Archaeological Work Carried out by the Pivnichna (Northern) Expedition. Pottery Studies

Дискусії

ПАШКЕВИЧ Г.О. Археологія і палеоетноботаніка

ВИДЕЙКО М.Ю. Тема Трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні

Discussions

80 PASHKEVICH G.O. Archaeology and Paleoethnobotany

89 VIDEIKO M.Yu. Trypillya Culture in the Context of Modern «Prehistoric» Mythmaking

Нові відкриття і знахідки

РАЗУМОВ С.М. Ритуальні ножі доби бронзи (за матеріалами Надчорномор'я)

Discoveries and recent finds

105 RAZUMOV S.M. Ritual Knives of the Bronze Age (with Reference to the Materials from the Black Sea North Region)

Рецензії

ЧЕРНЯКОВ І.Т.: Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2004

МАЛЄЄВ Ю.М.: Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. — Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2004

Book review

111 CHERNYAKOV I.T.: Vynokur I.S., Telegin D.Ya. Archaeology of Ukraine. — Ternopil': Navchalna Knyga—Bogdan, 2004

113 MALEYEV Yu.M.: Vynokur I.S., Telegin D.Ya. Archaeology of Ukraine. — Ternopil': Navchalna Knyga—Bogdan, 2004

Хроніка

Пам'яті Віктора Федоровича Петруня

ІВАКІН Г.Ю., ЯКОВЛЕВА Л.А., ДЖИНДЖАН Ф. Круглий стіл «Археологія України і Франції» — «Les regards croisees des archeologes ukrainiens et français»

News review

115 Victor F. Petrun'. Memoria

117 IVAKIN G.Yu., YAKOVLEVA L.A., DHZYN-DHZAN F. The Round Table «Arhaeology of Ukraine and France» — «Les regards croisees des archeologes ukrainiens et français»

Наші автори

121 **Authors**

Список скорочень

122 **Abbreviations**

П.П. Толочко

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про актуальні теоретичні проблеми вивчення давньої історії України.

Теорія історико-археологічних досліджень завжди посідала важливе місце у працях археологів¹. У радянський час базовим для методології будь-якої історичної дисципліни вважалося марксистське вчення про формаційний еволюціонізм. Історія людства, згідно з ним, поділялась на п'ять суспільно-економічних формацій, з яких три — первіснообщинна, рабовласницька і феодальна — характеризували її давні періоди.

Основною періодизаційною ознакою вважався спосіб виробництва, а також відповідний йому характер виробничих відносин. Вперше більш-менш чітко формулювання закономірностей зміни способів виробництва запропонував К.Маркс у передмові до «Критики політичної економії». «У загальних рисах, — стверджував він, — азіатський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи виробництва можна визначити як прогресивні епохи економічної суспільної формації» (Маркс, Енгельс, т. 13, с. 7). Пізніше, переважно зусиллями Ф. Енгельса, цю еволюційну схему було доповнено первісним способом виробництва, який відповідав первіснообщинному суспільству (Маркс, Енгельс, т. 36, с. 96).

У роки, що передували ліквідації соціалістичної системи, а особливо в останнє десятиліття ХХ ст., безроздільне панування марксистської теорії формацій було поставлене під сумнів, а дехто від неї і зовсім відмовився. Першими «прозріли», чого найменше можна було сподіватися, найвірніші послідовники вічно живого вчення — колишні історики КПРС. Причому відмова від марксистського методу почасти набувала з їхнього боку виключно демонстративних форм.

Одночасно розпочалися і пошуки нових методологічних підходів до періодизації давньої історії.

Але, як часто буває у таких випадках, новачки мали радше формальний, аніж сутнісний характер. Основний пафос таких досліджень полягав у тому, що марксистський еволюціонізм є надто жорсткою схемою, яка не враховує всієї складності історичного процесу на кожному з його етапів. До того ж, вона віддає перевагу загальним закономірностям, не залишаючи місця регіональним і часовим особливостям розвитку суспільств. На цій підставі окремі дослідники запропонували виділяти проміжні формаційні періоди. Так, первіснообщинна формація, згідно з ними, складалася з трьох епох: кровноспорідненої сім'ї, родового і племінного суспільств.

Натомість інші історики вважали марксистську схему надто складною і зайнялися пошуками єдиного магістрального шляху розвитку, принаймні для ранніх класових суспільств. Таким їм здавався феодалізм. Рабовласницький лад, згідно з ними, був винятком, причому тільки в регіоні Середземномор'я.

Автори низки історичних праць в основу періодизаційної схеми поклали не соціально-економічний, а культурно-історичний розвиток суспільств. Фактично це так званий цивілізаційний принцип поділу давньої історії. Оскільки ритми культурогенезу для різних регіонів були неоднаковими, історики не могли оминати виділення великих історичних епох. Як вважає В.М. Массон, реально вести мову про три епохи розвитку давніх суспільств — архаїчну, стародавню та середньовічну. Вони досить виразно відокремлюються одна від іншої за багатьма ознаками — культурою, організацією суспільства, особливостями інтелектуального розвитку (Массон 2004, с. 8).

Зі сказаного випливає, що, по-перше, за останні десятиліття так і не було запропоновано єдиної та чіткої схеми періодизації давньої історії, а по-друге — не сталося і повного заперечення марксистського формаційного еволюціонізму. Історики, у більшості випадків, лише вдоскона-

¹ Багато і продуктивно займалися теоретичними проблемами археології В.Ф. Генінг, Ю.М. Захарук, Л.С. Клейн, В.М. Массон та ін.

лювали стару періодизаційну схему. Навіть якщо погодитися з тим, що насправді давня історія поділилася не на три формації, а на п'ять чи шість.

Не надто справедливими є докори у надзвичайній жорсткості марксистської історичної періодизації. За умови неупередженого її сприйняття виявляється, що К. Маркс і Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виділених ними формацій для всіх регіонів світу. Навпаки, назвавши один зі способів виробництва «античним» (рабовласницьким, за пізнішою термінологією), вони, напевно, виходили з того, що найвиразніше він фіксується лише для Греції і Риму. Перед «античним», як відомо, К. Маркс розташував «азіатський» спосіб виробництва, і хоча у пізніших працях ані він, ані Ф. Енгельс більше не згадували про нього, є підстави вважати, що його виділення було зумовлене певною специфікою розвитку класових відносин у давньосхідному суспільстві.

Доречно згадати тут і військово-демократичну стадію розвитку, яка завершувала первіснообщинну формацію. Останнім часом в історичних працях набув поширення термін «вождівство». Стверджується навіть цілий етап з подібним значенням, причому як певна періодизаційна новація. Насправді, нового тут небагато. Йдеться, фактично, про все той же марксистський період військової демократії, що насправді був проміжною ланкою між первіснообщинною і ранньокласовою стадіями розвитку суспільства.

Що стосується поділу давньої історії на три великі хронологічні епохи, то він, власне кажучи, повторює все ту ж тричленну марксистську еволюційну періодизацію. Архаїчна епоха співвідноситься з первіснообщинною формацією, давня — з рабовласницькою і середньовічна — з феодальною.

В історичній літературі мали місце спроби в межах цієї тричленної хронологічної періодизації виділити менші історичні етапи. Ще за радянських часів І.М. Дьяконов запропонував поділити давню епоху на три етапи: ранній, час розквіту давніх суспільств і час їхнього занепаду (История древнего мира 1989). Навряд чи це може викликати будь-яке заперечення, хоча й нічого не додає до характеристики саме давньої епохи. Адже точнісінько так можна поділити і будь-який інший історичний період.

Характерно, що пошуки нових теоретичних підходів до періодизації давньої історії зумовлені не стільки певною обмеженістю і жорсткістю власне марксистської еволюційної періодизаційної схеми, скільки надто догматичним її сприйняттям послідовниками К. Маркса і Ф. Енгельса. Останні визначали лише загальностадіальні закономірності розвитку способу виробництва, і не їхня провина в тому, що вітчизняні історики, наприклад, довгий час переймалися проблемою пошуку рабовласницької стадії розвитку там, де

її зовсім не було (східні слов'яни і початковий етап Київської Русі).

Заради справедливості слід відзначити, що, поряд із догматичним, у радянські часи мало місце і творче сприйняття марксистського формаційного еволюціонізму. Так, автори згадуваної «Истории древнего мира» стверджували теоретичну можливість припущення, що місцеві особливості продуктивних сил призводили за тих чи інших конкретних умов до особливих шляхів розвитку виробничих відносин і породжували особливі типи суспільств (История древнего мира 1989, с. 9).

Важко погодитися і з тими істориками, які вважають, ніби переважна увага до базисних явищ історичного процесу негативно позначалася на вивченні інших його складових, зокрема культури. Якщо говорити про археологію і давню історію, то це зовсім не відповідає дійсності. Радше навпаки: основними тут в усі часи були проблеми культури- і етногенезу. Саме на підставі сукупності характерних ознак артефактів виділялася та чи інша культура, історико-культурна спільність, а вже потім з'ясовувалися питання соціально-економічного рівня розвитку її носіїв. І найчастіше саме на цьому рівні історичного дослідження археологи почувалися найменш впевнено.

Що ж стосується загальноархеологічної періодизації, яка, здається, ні в кого не викликає заперечень, то вона ґрунтується саме на базисних явищах і в цьому плані досить близька до марксистської. Певна її відмінність від останньої полягає лише в тому, що визначальною ознакою кожного з археологічних періодів — кам'яний, новокам'яний, міднокам'яний, бронзовий і залізний — є не стільки спосіб, скільки засоби виробництва, тобто знаряддя праці.

Дещо складнішою є ситуація зі сприйняттям марксистської тези про прогресивний формаційний розвиток суспільств. Засадничо вона також не може бути поставлена під сумнів, свідченням чому є вся еволюція людства, однак у дослідженнях радянських істориків та археологів почасти доводилася до абсурду. Дослідники обґрунтували вищість навіть тих історичних явищ, які, попри їхню хронологічну наступність, не тільки не дорівнювали попереднім, але й значно поступалися їм.

Для археологів-славістів старшого покоління пам'ятною є дискусія з приводу рівня розвитку культур східних слов'ян третьої чверті I-го тис. н. е. За всіма матеріальними ознаками він був нижчим за черняхівську культуру, що побутувала на тих же землях у другій чверті того ж століття. Тим часом абсолютизація еволюційної поступальності не лишала дослідникам вибору, і вони змушені були відшукувати аргументи на користь вищості культур третьої чверті. У кращому разі сходилися на паліативі, що хоча в дечому «черняхівські» слов'яни і переважали своїх нащадків,

в цілому ж останні перебували на вищому суспільно-історичному щаблі розвитку.

У дійсності історичний процес не являв собою прямої висхідної лінії розвитку. Почасти за вершинними досягненнями того чи іншого суспільства наступали періоди стагнацій і навіть деградацій. У межах України стародавні суспільства кілька разів підходили у своєму розвитку до порогу державно-політичної організації і станово-класової структуризації, але подолати його їм щоразу перешкоджали різні дестабілізуючі фактори. Серед них були спустошливі війни, зміна напрямків міжрегіональних торговельних шляхів, припинення культурних впливів розвиненіших регіонів, природні катаклізми, а також енергетична вичерпаність. За термінологією Л.М. Гумільова, це є втратою пасіонарності. Звичайно, після цих зигзагів, які тепер іменують ритмами культурогенезу, історія незмінно виходила на стовпову дорогу прогресивного розвитку, але без урахування у наших дослідженнях цих зворотних ритмів, її осягнення буде надто спрощеним.

Певні методологічні труднощі мають місце також на рівні визначення компетенції археологічної науки. Йдеться про її пізнавальні можливості у сфері історичних реконструкцій. Здається, важко заперечити історичну сутність археології. Адже тільки завдяки їй нам стали відомими не лише окремі історичні факти чи явища, але й цілі суспільні епохи. Тим часом у реальній дослідницькій практиці такі заперечення зустрічаються досить часто.

Серед багатьох археологів побутувало (а подекуди побутує і досі) стійке методологічне упередження про винятково речознавчу компетенцію археології, котра нібито не може, а отже й не повинна перейматися соціально-історичними реконструкціями. Об'єктом її пізнання, згідно з прибічниками такого погляду, є не саме суспільство як суб'єкт історичного процесу, а лише сліди його діяльності, тобто власне археологічні знахідки. Одним з аргументів на користь такого розуміння компетенції археології є той, що артефакти, з огляду на їхню фрагментарність, у принципі не можуть адекватно відображати історичну дійсність.

Звичайно, реальне життя було значно багатшим, аніж про нього промовляють археологічні знахідки. Але ж це не є особливістю тільки давньої історії. Наступні історичні епохи, що лишили по собі писемні джерела, також не цілком адекватно відображені в них, що не заважає історикам досліджувати не лише пам'ятки, але й історичний процес. Обмеження археологічних досліджень елементарним речознавством, фактично, унеможливило б відтворення давньої історії.

Адже цілком зрозуміло, що крім археологів, які мають специфічну джерельну базу і методику її дослідження, ніхто не в змозі запропонувати істо-

ричні реконструкції і побачити за речовими рештками живих людей. За своєю суттю археолог є істориком, тільки оперує іншою категорією джерел. Свого часу в Україні з'явилася ідея відобразити саме таке розуміння завдань і компетенції археології у назві академічного інституту, назвавши його «Інститут археології і давньої історії», але певний консерватизм мислення завадив її реалізації.

Зі сказаного випливає, що історія має значно довшу хронологію, ніж прийнято вважати. Вона почалася не з часу переходу суспільства від варварства до цивілізації, або від появи писемності, а від фактичного виникнення людських колективів². Об'єктом історичного пізнання, в такому разі, має бути не лише Homo Politicus, на чому й досі намагаються окремі історики, але й Homo Sapiens³.

Наступне питання, яке постійно виникає перед археологами, зводиться до того, яку історію вони мають відтворювати. Просто населення, що впродовж тисячоліть жило в межах нинішньої території України, не маючи прямого стосунку до власне українського історичного процесу? Чи населення, історія якого так чи інакше становила своєрідні підмурки української?

Слід відзначити, що методологічної чіткості у відповідях на ці питання у нас не було в минулому і ще менше тепер, коли Україна отримала незалежність і, нарешті, постала як самодостатня державно-політична структура світової історії. Якщо в минулому мали місце лише поодинокі спроби заглибити український історичний процес до скіфської або й енеолітичної доби, то нині така тенденція стала фактично визначальною. Щоправда, її апологетами виступають переважно люди, які мають опосередкований зв'язок із дослідженнями в галузі давньої історії. Тому й не дивно, що в їх уявленні українець у сучасній його етнокультурній іпостасі — не результат тривалої культурно-історичної еволюції, а мало не одвічна біологічна данність.

Такий підхід до проблеми етногенезу немає нічого спільного з історичними реаліями. Археологічні і писемні джерела засвідчують етнічну та культурну неоднорідність населення території України впродовж тисячоліть. Степові її простори практично в усі часи були ареною міграційних процесів. Періодична зміна етносів була тут звичайним явищем. Більшою стабільністю відзнача-

² Як відомо, у зарубіжній історіографії, в основному західній, дописемний період іменується «доісторичним», «праісторичним» або «протоісторичним», хоча чіткого пояснення, які сутнісні характеристики чи ознаки не дозволяють вважати його просто «історичним», не подається.

³ Саме так відтворена давня історія України колективом авторів Інституту археології НАН України (див.: Давня історія України 1997; 1998; 2000; Етнічна історія давньої України 2000).

лося населення поліської і лісостепової зон, але й воно не було ізоляційним резерватом. Почасти міграційні хвилі досягали і цих територій, вносячи суттєві зміни до їхньої етнокультурної ситуації.

Від такого спрощеного розуміння закономірностей етногенезу застерігав свого часу відомий український етнолог і археолог В.П. Петров. Він справедливо наголошував на тому, що історичний процес не завжди був простим, нічим не опосередкованим розвитком або незмінним, завжди тождним собі біологічним відтворенням поколінь. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, що живемо на ній не від IV ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни і біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, в бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині» (Петров 1992, с. 25—26) ⁴.

Важко сказати, чи є у світовій історії приклад, коли б протягом кількох тисячоліть на одній і тій території жив один і той самий народ, еволюція якого не зазнавала жодних іноетнічних впливів. Тим часом ми знаємо безліч ситуацій, коли історичні народи продовжували свій розвиток на іншій територіальній, а часом і етнічній основі. Найпоказовішим прикладом цього може бути історія болгар, які, будучи тюрками за походженням, прийшовши на Дунай, порівняно швидко ослов'янилися. Інший варіант неавтохтонного розвитку демонструє нам історія греків-ахейців, угорців, арабів, турків у Старому Світі, а також практично всіх нинішніх народів Нового Світу.

Звичайно, в усіх випадках «гостьові» народи мали попередників, яких вони підкоряли своїй владі, асимілювали, або ж (як болгар) самі асимілювалися на етнічній базі завойованих народів. У результаті такої лінії етногенезу з історичної арени сходили одні народи, культури та мови і з'являлися цілком інші. Іноді втрата мови і культури не означала біологічної зміни етносу. Історія знає чимало прикладів, коли один і той самий етнос на різних історичних стадіях розвитку мав різні мови. В.М. Массон, як приклад цього, наводить політичну історію Месопотамії, де змінювалися мови при збереженні основним населенням традицій культурної спадщини, а також Центральної Азії, де со-

⁴ Дивно, що ця чітка методологічна концепція етногенезу залишається практично непоміченою, хоча сам В.П. Петров мало не канонізований сучасною українською науковою думкою як прихильник прадавнього походження українців.

гдійська мова змінилася на таджицько-перську, самоназва согдійці поступилася назві таджики, тоді як антропологічно і культурно це був один народ (Массон 2004, с. 14). Аналогічна ситуація мала місце і в історії дунайських болгар. Важко сказати, наскільки тюркська біологічна основа в них була знівельована слов'янською, що ж стосується мови, то тут все цілком ясно: болгарини втратили тюркську і перейшли на слов'янську.

Зі сказаного випливає цілковита безперспективність пошуку в глибині тисячоліть не лише українського етносу, але й того єдиного народу-пращура, від якого пішли українці. Це неможливо зробити навіть загалом для східних слов'ян. Культуро- та етногенез стародавнього населення нинішньої України відзначався неймовірною багатолінійністю і складністю. В окремі історичні епохи тут схрещувалися десятки різних культур та народів. Причому, якщо степовий коридор тисячоліттями слугував дорогою на захід азійським племенам і народам, то лісостепова зона була ареною західноєвропейських впливів, включно з переселенням до неї великих мас населення.

Прикладом може бути трипільська культура 5—3 тис. до н. е., яку нині дехто з українських дослідників називає праукраїнською цивілізацією ⁵. Насправді нічого такого, що засвідчувало б її цивілізаційний рівень розвитку, немає. Населення цієї культури практично не знало індустрії металу, усі його знаряддя праці виготовлені з каменю і кістки. Поселення, навіть і найбільші, в яких жили трипільці, нічого спільного з містами перших цивілізацій не мали. У них немає монументальних громадських будівель-палаців, храмів тощо. Не знали вони і писемності, як немає жодних даних і про їхню державно-політичну організацію.

Не може бути і найменшого сумніву, що ми маємо справу з культурою, яка характеризує первісно-общинну стадію розвитку її носіїв. Вона справді яскрава, і, звичайно, було б заманливо пов'язати її з українським етногенезом. Тим часом, зробити це неможливо. За своїм походженням трипільська культура не є автохтонною на наших землях. Її первісне формування пов'язане зі Східним Середземномор'ям і Балканами. Територія поширення — від Трансильванії до Дніпра. Нині на ній проживають щонайменше три народи — румуни, молдавани та українці ⁶. Крім того, в часи побутування у лісосте-

⁵ Латинські слова *Cives* — «громадянин», *Civilis* — «громадянський», *Civitas* — «громадянська община, місто». Як відомо, процес утворення міст хронологічно більш-менш збігається з виникненням соціально стратифікованого суспільства і державності.

⁶ Очевидно, коректніше називати цю культуру не трипільською, а кукутено-трипільською, тим паче, що поселення Кукутень відкрито румунськими археологами раніше, ніж поселення у с. Трипільля — В.В. Хвойкою.

повій зоні території України трипільців, в інших її регіонах проживало населення, що залишило ще близько десятка археологічних культур. Серед них культури: ямково-гребінцевої кераміки (Українське Полісся), середньостогівська (Подніпров'я і Лівобережна Україна), лійчастого посуду (Волинь, Верхнє Подніпров'я, Західне Побужжя), кулястих амфор (Волинь і Поділля) тощо.

Отже, віддавши перевагу трипільцям як можливим пращурам українців, ми позбавляємо аналогічного права всіх інших мешканців території України цього ж часу. Таке спрощене розуміння проблеми етно- та культурогенезу з неодмінним пошуком єдиного народу-пращура з наукової точки зору є абсолютно неспроможним. Це справедливо і в тому випадку, коли б цим народом ми оголосили не трипільців, а автохтонних носіїв якоїсь іншої культури, наприклад, ямково-гребінцевої чи середньостогівської.

Аналогічною культурною строкатістю характеризується населення України і в наступну епоху, бронзову (II тис. до н. е. — поч. I тис. до н. е.), з тією лише різницею, що більшість її культур, а отже і носіїв, мають східне походження. Мешканці території України того часу належали не лише до різних етносів, але й до різних господарських систем: землеробсько-скотарської та скотарської.

Не більш умотивованим виглядає також намагання деяких істориків і культурологів безпосередньо пов'язати з українським етногенезом відомий за писемними джерелами скіфський народ. При цьому маються на увазі скіфи-кочовики, які залишили блискучу культуру так званого звіриного стилю. І хоча етнічно вони належали до іранської мовної сім'ї і проживали виключно у степовій зоні, що Україною стане лише за 2 тис. років, нинішніх теоретиків етногенезу це аніскільки не бентежить. Мають місце навіть намагання знайти антропологічну (звичайно, візуальну) схожість людських зображень на срібних і золотих чашах з нинішніми українцями.

Крім так званої степової Скіфії, у межах України була і лісостепова, де, згідно з грецьким істориком Геродотом, жили скіфи-землероби, меланхлени, будини, гелони, сколоти. Отже, якщо вже й шукати десь коріння давніх праукраїнців, то саме тут — у лісостеповій і поліській зонах. Археологічні культури скіфського часу тут залишені пра-слов'яно-балтами, які, хоч і перебували під сильним культурним впливом іраномовних скіфів, що кочували в степовій зоні України, насправді не були етнічними скіфами.

Неоднорідною була етнокультурна ситуація і в ранньослов'янський (переддержавний) період. Як відомо, у межах нинішньої території України проживали три східнослов'янські групи племен: поляни, сіверяни і древляни в Середньому Подніпров'ї; волиняни, бужани і дуліби у верхів'ях Західного Бугу,

Дністра і Горині; уличі, тиверці і білі хорвати в басейнах Південного Бугу, Дністра і на Закарпатті. Дослідження археологічних матеріалів могильників цих регіонів виявили досить строкату антропологічну картину. На Лівобережжі Дніпра прослідковуються два компоненти: власне слов'янський і аланський, пов'язаний з населенням салтівської культури. На Правобережжі, в межах розселення древлян і волинян, мають місце досить виразні балтські антропологічні ознаки. Південна група східнослов'янського населення — тиверці та уличі — не виявляють жодних спадкових рис попереднього слов'янського населення, що свідчить про формування їх на іншому антропологічному субстраті.

У цілому, антропологи виділяють для слов'янського населення переддержавного і ранньодержавного періоду на території України щонайменше чотири морфологічні варіанти, які вказують на те, що у складних етногенетичних процесах тут брали участь як слов'янські, так і неслов'янські народи (Алексеева 1973, с. 67; Сегада 2002, с. 89—104).

Спостерігаючи за намаганнями окремих дослідників, не надто обтяжених знаннями з археології та давньої історії і зовсім не обізнаних з методологічними проблемами етно- та культурогенезу, знайти безпосередній зв'язок між нинішніми українцями і тим чи іншим давнім народом, неважко помітити, що «нашим» оголошується не все в давній історії, а лише те, що є кращим. Інші паралельні історичні і культурні явища, менш яскраві у порівнянні з трипільською, скіфською культурами або культурою римських впливів першої половини I тис. н. е., залишаються за межами їхнього патріотичного інтересу, наче їх і зовсім не було в історії. Тим часом, лише комплексний аналіз усіх культурно-історичних явищ на всіх етапах історії давнього суспільства, яке постійно проживало в межах нинішньої території України або ж періодично переселялося на ці землі з інших регіонів, може дати об'єктивне уявлення про надзвичайно складні і багатолінійні процеси етно- та культурогенезу.

Висловлені вище застереження з приводу непрофесійних підходів до вирішення цієї непрості проблеми не означають, що нинішні українці не мають жодного стосунку до давньої історії. Незалежно від часу їхнього етнокультурного формування, саме вони є вершиною тривалої еволюції людського життя на нинішніх українських землях. Історичний процес тут характеризувався не лише горизонтальними явищами, не завжди пов'язаними одне з одним, але й вертикальною спадковістю. Застосовувавши генетичний метод пізнання, ми неодмінно виявимо певні закономірності розвитку, згідно з якими кожне наступне історико-культурне явище так чи інакше виступає результатом попереднього.

Цей висновок коректний і в разі визнання значної питомої ваги в історії давніх суспільств міграційних процесів. Адже важко уявити, що вони щора-

зу призводили до повної зміни населення. Якась його частина завжди продовжувала жити на своїх предковичних місцях. Особливо це стосується землеробів лісостепової зони України. Тим самим забезпечувалися безперервність історичної пам'яті, органічне передавання у спадок новому населенню культурно-світоглядного і життєдіяльного генофонду їхніх попередників. Упродовж тисячоліть різноетнічні народи поступово витворювали певні генетично споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, культури, світоглядного мислення.

Прикладом цього може бути і феномен трипільської культури. Свого часу її першовідкривач В.В. Хвойка вбачав у її носіях наших безпосередніх предків-праслов'ян⁷. Пізніше дослідники з'ясували, що населення території України, яке змінило трипільців, не було тотожним за антропологічним типом зі своїми попередниками. Ми не знаємо навіть, якою була питома вага трипільців в етногенезі населення бронзового віку. Тим часом з усією впевненістю можемо стверджувати, що ціла низка елементів трипільської культури — осілоземлеробський спосіб життя, декоративний розпис кераміки і будинків, характер орнаментальних мотивів тощо — стали органічною належністю етнографічної культури українського народу.

Аналогічна спадковість простежується у сфері духовної культури. Окремі її традиції сягають епохи бронзи і скіфських часів, коли предки іранців, слов'ян, фракійців і греків створювали образи патріархальних божеств. Саме скіфська епоха, яка характеризувалася тісними контактами праслов'ян та іранців, закріпила у слов'янському пантеоні божества, близькі до іранських. Особливий інтерес становлять зображення на давньоруських срібних браслетах (наручах) і кам'яних рельєфах соборів ідола бога Сімаргла. Зображувально і за назвою він близько стоїть до іранського бога Сенмурва.

Глибинна закоріненість традицій спостерігається у прикладному мистецтві. Знаменитий скіфський звіриний стиль ювелірного ремесла, який розвинувся під впливом культур Греції і Переднього Сходу, помітний у східнослов'янських зооморфних фібулах, давньоруських змійовиках, браслетах-наручах, колтах, керамічних плитках, чернігівському та володимиро-суздальському різьбленні по каменю.

Етнічну неоднорідність давніх мешканців нинішньої України найпереконливіше засвідчує її гідро- і топоніміка, в якій виразно присутні іранські, тюркські, балтські, грецькі, фракійські назви.

Важливим елементом суспільного життя будь-якого народу є традиція його політичної самоорганізації. Вона виступає рушієм етнічної,

культурної та економічної інтеграції населення. Однак саме ця проблема виявилася найменш розробленою у вітчизняній історіографії. Не без впливу істориків Заходу довгий час переважала думка про нездатність східних слов'ян до самостійного державно-політичного розвитку.

Маємо достатньо підстав сумніватися в її коректності. Це правда, що на ранній стадії східнослов'янського політогенезу він проходив за відчутного впливу з боку розвиненіших сусідів: Візантії та Хозарії. Але ж правдою є й те, що населення України мало і значно глибші традиції політичного розвитку. І хоча вони також були по відношенню до корінного населення українських земель явищами генетично зовнішніми (античні міста-держави Північного Причорномор'я, скіфська держава з центром на Нижньому Дніпрі, готська держава Германаріха, гунський політичний союз), їхня наявність не могла не залишити помітного сліду. Тим паче, що в усі часи місцеве населення було важливим суб'єктом цих політичних об'єднань. Можливо, саме цим слід пояснювати той факт, що Середнє Подніпров'я стало центром однієї з найбільших держав середньовічної Європи — Київської Русі.

Останнім часом набула надзвичайної гостроти проблема, яка і раніше була злободенною у вітчизняній історіографії. Йдеться про одвічне питання українських інтелектуалів: «Хто ми є — європейці чи азіати?». Від відповіді на нього, як видається сьогодні багатьом, залежить вибір України — з ким їй бути. А оскільки цей вибір вже практично зроблено на користь цивілізованої Європи, то й відповідь очевидна. Звичайно ж, українці є одвічними європейцями і мусять посісти своє законне місце в сім'ї європейських народів.

Зрозуміти таку позицію можна. Союз із цивілізованою Європою, яка демонструє безперечні успіхи розвитку, є мрією багатьох народів. І не лише європейських. Як відомо, ведуться активні переговори щодо входження до Європейської спільноти цілком азійської Туреччини. Вже практично інтегровані там Угорщина і Болгарія. Жодного підтвердження їхньої одвічної європейськості, наскільки відомо, ніхто не вимагав.

Але повернімося до України. Звичайно, географічно вона є європейською країною. Що ж стосується культурно-історичного її характеру, тут все значно складніше. І як би ми не намагалися оголосити себе «чистими європейцями», наша культурно-історична сутність від того не зміниться. Ми залишимося такими, якими втворилися впродовж тривалої еволюції.

Колись відомий ідеолог української державності В. Липинський, намагаючись віднайти причини, які протягом століть заважали нашому державотворенню, однією з основних вважав саме українське євразійство. Причому межа між різними цивілізаційними зонами, на його думку, була не стільки геогра-

⁷ Сучасник В.В. Хвойки, відомий археолог М.Ф. Біляшівський вважав такий висновок нічим не вмотивованою фантазією (див.: Беляшевский, Хвойка 1904, с. 116—120).

фічним, скільки духовним поняттям. «Ми що границю між Сходом і Заходом, — писав він, — маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі, то далі на Схід, то далі на Захід» (Липинський 1995, с. 421).

Якщо брати до уваги не літературну міфологію, а реальний історичний процес, то доведеться визнати, що перед Україною впродовж віків проблеми вибору між Сходом і Заходом взагалі не існувало. З огляду на її географічне становище, вона одночасно була і на Заході, і на Сході. В усі історичні епохи територія України являла собою велике історико-культурне порубіжжя, або, іншими словами, контактну зону, де зустрічалися культури і народи різних світів. З одного боку, це Схід, з якого періодично виштовхувалися у степові простори майбутньої України великі маси людей, що приходили сюди зі своєю культурою. З іншого — це Захід у широкому розумінні цього слова — класична Греція, Рим, Візантія, культури яких помітно впливали на історичний розвиток варварських племен Східної Європи.

Прикро, що на кожному новому етапі нашого відродження ця очевидна історична істина потребує нових доказів. При цьому спостерігається дивна постійність інтелектуалів «націонал-патриотичного» напрямку різних періодів щодо її неприйняття. Вони чомусь взяли собі в голову, що Захід — це добре, а Схід — погано, а коли так, то його (Сходу) зовсім не було в житті українського народу. І це при тому, що азійський континент мав у минулому і має сьогодні зразки культурного розвитку найвищого світового рівня.

Класичним прикладом східної за походженням нації в Європі є угорці, які прийшли на нові землі у IX ст. з далеких зауральських степових просторів. До їхньої честі, вони не тільки не комплексують з приводу свого азійського походження, але постійно підкреслюють це і намагаються відшукати свої корені. Звичайно, під час понад 1100-літнього проживання на новій батьківщині угорський етнос взаємодіяв зі своїми слов'янськими, німецькими і румунськими сусідами, що не могло не позначитися на його культурі і навіть мові, яка, однак, не зазнала корінних змін.

Взаємодія культур — це природний процес, який на території України відбувався протягом усієї її історії. В окремі періоди він призводив до надзвичайного піднесення творчих сил того чи іншого етноутворення, породжував нові культурні феномени, що не мали прямих аналогів у попередніх епохах.

Одним з найпереконливіших прикладів такого розвитку може бути та ж таки трипільська культура. Її творці та носії були першими хліборобами України, які освоїли родючі лісостепові землі між Дунаєм і Дніпром, продукували незбагненно довшу розмальовану кераміку. Вишукані орнамен-

ти, оригінальна пластика, незвичайні керамічні форми засвідчують високу духовність трипільського населення, а величезні поселення, в яких проживало до 10—12 тис. осіб, вказують на визначні досягнення його суспільної організації.

Культура ця, про що вже йшлося, поширилась разом з її носіями на територію України зі Східного Середземномор'я і Балкан. Однак у процесі свого розселення трипільці посідали не пустельні території, а землі, на яких жило місцеве населення, що, так чи інакше, інтегрувалося у складі цієї нової хліборобської спільності, вносячи до її культурного розвитку і свої елементи.

Прямого генетичного продовження трипільська культура не мала. Феномен її зникнення ще і сьогодні залишається нерозгаданим. І все ж в історії наступного культурогенезу вона лишила по собі пам'ять не тільки власними яскравими пам'ятками, але й рефлексіями пізніших часів.

Освоєння і поширення заліза засвідчували перехід населення території України на нову стадію не лише економічного, але й суспільно-політичного розвитку. На цей період припадає завершення процесу розкладу первіснообщинних і початок станово-класових відносин. Поява додаткового продукту спричинилася до створення порівняно міцних, ієрархічно організованих військово-політичних об'єднань. Спостерігається процес трансформації додаткового продукту на престижно значимі цінності — золоті і срібні прикраси, коштовну зброю, одяг тощо. Значною мірою це залежало від того, наскільки степовим іраномовним кочівникам (кімерійцям, скіфам, сарматам) вдавалося підтримувати контакти з античними містами-державами Північного Причорномор'я.

У результаті активної взаємодії цих світів у межах степової, а частини і лісостепової України, витворилася знаменита культура скіфського часу, яка акумулювала культуру так званого звірино-го стилю іраномовних скіфів, що мала витоки у Передній Азії, і досягнення античної цивілізації. Розкопки величезних курганів царських скіфів постійно виявляють прекрасні твори мистецтва, виготовлені з кольорових металів. Вони не є цілком античними, оскільки наповнені елементами скіфського звірино-го стилю, але й не зовсім скіфські, адже на багатьох із них присутні зображення сцен з грецької міфології. Умовно цю культуру можна назвати скіфо-античною.

Аналогічна культурно-історична ситуація на території нинішньої України мала місце і на початку I тис. н. е., коли все Північне Причорномор'я стало римським. Колишні грецькі міста перетворилися на опорні пункти римського імперського володарювання, але характер відносин у регіоні залишився незмінним.

Під впливом римських провінцій в Україні у II—V ст. н. е. склалась блискуча археологічна

культура, яка в літературі отримала назву черняхівської. Вона, як і колись трипільська, зайняла лісостепові простори від Нижнього Подунав'я до Середнього Дніпра. Відзначалась високим рівнем гончарного виробництва, мала розвинене скло-робство, залізоробство, ювелірне ремесло, знала важкий плуг, а отже й високу культуру хліборобства. Знаходження римських монет, а також амфори тари на черняхівських поселеннях засвідчує наявність торговельних зв'язків носіїв черняхівської культури з Римською імперією.

Кого вважати творцем цієї культури? «Безперечно, слов'ян», — заявляють одні. «Найімовірніше пріоритет у творенні черняхівської культури належить готам», — заявляють інші. Треті не виключають участі в її формуванні пізніх сарматів. Рацію, як це буває в таких випадках, мають відразу всі. У неспокійні часи великого переселення народів, коли через територію України проходили різні племена — готи з європейської півночі, сармати і гуни з азійського сходу — населення черняхівської культури навряд чи могло бути моноетнічним.

Новим важливим етапом культурних запозичень був період Київської Русі, яка належала до найрозвиненіших країн середньовічної Європи. Безперечно, своїм впевненим виходом на європейську історичну арену Русь завдячувала, насамперед, власним структуротворчим потенціям, але не обійшлося і без допомоги сусідів. Серед них були: Візантія, яка продовжила естафету впливів високої середземноморсько-чорноморської цивілізації на східних слов'ян, Скандинавія, а також східний сусід Русі — Хозарський каганат, як спадкоємець традицій арабської культури. Запозичення із соціально-престижних культур не обмежувалися сферами культури чи економіки, а поширювалися також на державно-політичну і релігійно-світоглядну сфери.

Суттєві зміни в етнічному та культурному розвитку території України відбулися в результаті розгрому Русі монголо-татарами і наступного тривалого їхнього панування на наших землях, а також інкорпорації південно-руських земель до складу Литви і Польщі. Володарем степових просторів нинішньої України на довгі століття стали татари. Їхній вплив на культурний розвиток українців був надзвичайно великим. Фактично саме він сформував етнографічний образ козака з його вишиванкою, широкими шароварами, кривою шаблею та бритою головою з оселедцем і вусами. Не випадково в народному епосі, а також у народному малярстві він отримав назву «Козак Мамай».

Зі сказаного випливає цілком логічний висновок, що в усі часи культурогенез та етногенез на території майбутньої України перебували в постійній динаміці і тісному взаємному перетинанні. І як не було чистої культури якогось конкретного етносу — вона завжди зіткана з елементів культур багатьох народів — так не було

і чистого, а тим паче єдиного незмінного протягом тисячоліть біологічного етносу.

Отже, факти давньої історії незаперечно свідчать, що етнокультурний розвиток у межах сучасної України в усі часи характеризувався постійною взаємодією Сходу і Заходу. Причому, межа між цими двома світами проходила не з півночі на південь, а зі сходу на захід за лінією розмежування лісостепу і степу. Висловлюючись фігурально, можна сказати, що Азія для мешканців території України знаходилась не за Уральськими горами, а за Сулою на Лівобережжі і Тясменем на Правобережжі.

Етно- і культурогенез тут відбувався не лише шляхом еволюційного діалогу різних народів, але й монологу сильнішого етносу, котрий асимілював інші народи, нав'язував їм свою культуру. На ранніх етапах історії цей шлях був переважачим. У результаті постійних переміщень великих груп людей одні етноси накладалися на інші, змішувалися між собою. Часто це призводило до появи на історичній арені цілком нових етносів і культур.

На етапі зародження державно-політичної організації життя народів, стабілізації етносів і їхніх територій, культурний розвиток відзначався впливами розвиненіших культур на менш розвинені, що відбувалося за умов відносно мирного співіснування. Однак і в середньовіччі траплялися випадки поглинання одного етносу іншим, у результаті чого етнокультурний ландшафт зазнавав суттєвих змін. Так у складі Русі інтегрувалися, а згодом і розчинилися угрофінські племена на півночі і північному сході, тюркомовні на півдні, балтські на північному заході.

Свого часу В. Липинський, ніби відповідаючи сьгоднішнім «справжнім українцям», зауважував, що «немає мабуть більш безглузлого і більш позбавленого всякого змісту виразу, як «чистокровний українець». Монополізування неіснуючої «української чистокровності», згідно з ним, «є смішним і національно-руїнистичним» (Липинський 1995, с. 425).

Досить чітко про євразійство України висловився відомий політичний і церковний діяч, колишній міністр уряду гетьмана П. Скоропадського В. Зеньковський. Згідно з ним, трагедією України було те, що неможливість утворення самостійної держави визначались її географічним положенням. «Після XIV ст. Україна знаходилась між трьома великими державними утвореннями — Московською державою, Польщею, а пізніше і Туреччиною. Вона ніколи не могла існувати незалежно... Географія України визначила трагедію її історії» (Зеньковський 1995, с. 26).

Певний сенс в останньому висловлюванні є, але абсолютизувати «нещасливість» географічного фактора не слід. По-перше, це не лише ук-

раїнська особливість. Порубіжність — географічна та етно-культурна — характерна для багатьох регіонів Євразії, що не завадило появі там стійких державних утворень. Візантійська імперія за таких географічних умов проіснувала понад тисячу років. Упродовж кількох століть демонструвала свою життєздатність і її наступниця — Османська імперія. По-друге, як засвідчує наша історія, порубіжність почасти мала і свої пере-

ваги. Найвищі злети культури регіону спостерігалися саме в ті часи, коли вона опліднювалася зустрічними потоками Сходу і Заходу. Звичайно, якщо ці потоки не набрали форм руйнівних буревіїв, як гунський чи монголо-татарський.

Зрештою, і державу на цьому порубіжні ми мали справжню впродовж кількох століть. Київська Русь ні в чому не поступалась своїм західним чи східним сусідам.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.

Беляшевский Н.Ф. Рец.: Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // АЛЮР. — 1904, № 3. — С. 116—120.

Давня історія України. — К., 1977. — Т. 1.

Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2.

Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3.

Етнічна історія давньої України. — К., 2000.

Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания. — М., 1995.

История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова. — М., 1989.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ—Філадельфія, 1995.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2-е. — Т. 13.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Изд. 2-е. — Т. 36.

Массон В.М. Перспективы методологических разработок в исторической науке. — СПб., 2004.

Петров В.П. Походження українського народу. — К., 1992.

Сегеда С.П. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології // *Ruthenica.* — Т. 1. — К., 2002. — С. 89—104.

Одержано 20.01.2005

П.П. Толочко

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В статье подвергнуты анализу методологические подходы в исследовании древней истории Украины. В советское время, как известно, в этой области господствовало марксистское учение, главный смысл которого сводился к жесткому формационному эволюционизму. Ныне оно подвергается критике, часто не вполне справедливой. Если иметь в виду археологическую периодизацию, то она, по существу, основывается на тех же базисных принципах, что и марксистская историческая периодизация. Автор убежден, что компетенцией археологической науки является не только изучение следов человеческой деятельности, но и реконструкция исторического процесса. Чрезвычайно важной представляется проблема этнокультурного развития древнего населения Украины. Процессы эти были сложными и многолинейными. Их нельзя свести к простому биологическому воспроизводству одного и того же населения на одной и той же территории. Поэтому не следует искать для современного украинца тождественного его этнографической ипостаси народа в глубокой древности. Во все времена территория нынешней Украины была контактной зоной, где встречались народы и культуры Востока и Запада. В отдельные периоды соединение традиций Востока и Запада приводило здесь к необычайному взлету культурной жизни.

P.P. Tolochko

THEORETICAL PROBLEMS IN THE STUDY OF ANCIENT HISTORY OF UKRAINE

Methodological approaches to the study of the ancient history of Ukraine have been analyzed in the article. As it is well known, in Soviet period the Marxism doctrine was dominant in this sphere. The main idea of this doctrine added up to strict formational evolutionism. It is much criticized at present, often not justly. If we consider archaeological periodization, it essentially rests upon the same basic phenomena as the Marxism historical periodization. The author is convinced that the terms of reference of the archaeological science cover not only the traces of human activity, but also the reconstruction of the historical process. The problem of ethnocultural development of the ancient population of Ukraine appears utterly important. These processes were complex and multilineal. They should not be reduced to simple biological reproduction of the same population on the same territory. For this reason one should not look for an ethnographical hypostasis identical to the modern Ukrainians in the distant antiquity. The territory of the present-day Ukraine at all times was a contact area where peoples and cultures of Orient and West were meeting. In some periods integration of Oriental and Western traditions resulted in extraordinary peaks in cultural life here.

ПЕРЕГЛЯД ОСНОВ ХРОНОЛОГІЇ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ТА РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено аналізу основ хронології передскіфських та ранньоскіфських пам'яток.

Хронологія найпізнішого передскіфського періоду останніми десятиліттями помітно еволюціонувала, збагатившись аргументами на користь її значного подавлення. Проте й нині існують різні хронологічні системи та принципи датування для передскіфських та ранньоскіфських пам'яток, різниця між якими сягає 50—200 років. Це призводить до різнобою в хронології та культурному визначенні одних і тих самих пам'яток за різними принципами датування. Тому серед дослідників чітко визначилися прихильники «високої» та «низької» хронології. Утім, почасти науковці, відстоюючи близькі їм позиції щодо хронології пам'яток цього періоду, апелюють до основ, забуваючи чи навіть не знаючи їхніх складових. Отже, є сенс розглянути, якими були основи передскіфської та ранньоскіфської хронології та як вони змінилися.

В основі хронології пам'яток передскіфського періоду покладено гальштатську хронологічну систему, тоді як ранньоскіфська хронологія спирається на передньоазійську та античну хронологічні системи. При цьому обов'язковим тлом, що дозволяло усвідомити їхнє співвідношення, були дані передньоазійських писемних джерел, в яких кімерійці (з ними традиційно співвідносять передскіфські старожитності) як учасники близькосхідних конфліктів згадуються з 714, а скіфи — з 675 р. до н. е.

По лінії передньоазійської хронології реперними пам'ятками для ранньоскіфської хронології стали Келермеські кургани, що мали передньоазійські імпорти, які тривалий період датувалися не раніше першої половини VI ст. до н. е. (історіографію питання див.: Галанина 1997, с. 172—173).

Крім того, ранньоскіфська хронологія була прив'язана до опорних дат урартійської історії. Найважливішим хронологічним репером було уявлення про дату падіння Урарту на початку VI ст. до н. е., в одній зі зруйнованих фортець якого — Кармір-Блурі — було знайдено речі келермеських типів (Пиотровский 1956, с. 116).

Пізнє датування передньоазійських імпортованих та античної кераміки (кінець VII—VI ст. до н. е.) із ранньоскіфських пам'яток Північного

Причорномор'я, а також дані античних та передньоазійських джерел, згідно з якими скіфи встановлюють політичний контроль у Північному Причорномор'ї, витіснивши звідти своїх попередників — кімерійців, не дозволяли починати відлік скіфської історії в Північному Причорномор'ї раніше середини VII ст. до н. е. (Граков 1948, с. 38; Тереножкин 1961, с. 183).

Синхронізуванню пам'яток передскіфського періоду з європейською гальштатською хронологічною шкалою сприяли як прямі європейські імпорти, так і кореляція періодизації чорноліської культури та жаботинського етапу Українського Лісостепу з колом культур орнаментованого гальштату (Тереножкин 1965; Смирнова 1985; Мелюкова 1979; Кашуба 2000).

О.І. Тереножкін, який уперше використав європейські матеріали спочатку для датування чорноліської культури, а згодом — і для синхронних їй чорногорівських та новочеркаських старожитностей, спершу синхронізував їх з На С (800—650 рр. до н. е., за хронологією та періодизацією гальштату П. Рейнеке) (Тереножкин 1952, с. 11).

Далі у низці своїх праць 1960-х рр. дослідник використовує схему Г. Мюллера-Карпе, за якою На С починається на 100 років пізніше — у 700 р. до н. е. Це не призвело до змін у хронології, проте спричинило іншу періодизацію: чорногорівські, чорноліські та новочеркаські матеріали були зіставлені з виділеними Г. Мюллером-Карпе для Середньої Європи періодами На В-2, датованим IX ст. до н. е., та На В-3, що відповідав VIII ст. до н. е. — горизонтам, які включали так звані фракко-кімерійські старожитності (Тереножкин 1961; 1965). Тоді ж дата фіналу На В-3 стає одним з основних хронологічних реперів пам'яток передскіфського періоду.

Друга, передньоазійська, лінія синхронізації для найпізніших передскіфських пам'яток Північного Причорномор'я та Кавказу кардинально відрізняється від центральноєвропейської. Її було «відкрито» після публікації матеріалів поховання з Носачова — класичної новочеркаської пам'ятки жаботинського етапу із Середнього Подніпров'я. Серед власне новочеркаського матеріалу цього поховання були бронзові ажурні вироби, аналогії яким Г.Т. Ковпаненко знайшла на асирійських

рельєфах часу Саргона II (722—705 рр. до н. е.) й Ашшурбаніпала (668—624 рр. до н. е.) (Ковпащенко 1966, с. 177—178).

Цим вона, як тоді уявлялося, відкрила археологічні свідчення передньоазійських походів кімерійців або ж скіфів. Значною мірою саме цей факт вплинув на наступне вирішальне співвіднесення комплексу новочеркаського скарбу з історичними кімерійцями (О.І. Тереножкін) чи скіфами (О.М. Лєсков) та пріоритетне використання для їхньої хронології дат із передньоазійських писемних джерел, що, як було неодноразово зазначено, зовсім не безсумнівно, насамперед із методологічних міркувань (Иванчик 1999, с. 88).

Першим, «передньоазійським», шляхом у встановленні хронології пам'яток передскіфського часу пішов О.М. Лєсков. Він розмежував чорногорівські та новочеркаські старожитності, пов'язавши перші з кімерійцями часу асирійських хронік (середина VIII — початок VII ст. до н. е.), а другі — з найдавнішими скіфами початку передньоазійських походів (кінець VIII — перша половина VII ст. до н. е.). Дати носачівських виробів тоді не викликали сумніву і за тих аналогій, що були для них запропоновані, чудово узгоджувалися з даними історичних хронік. Крім того, на підставі численних аналогій кінському спорядженню чорногорівсько-новочеркаського типу в Центральній Європі О.М. Лєсков доходив висновку, що його нижня дата не може бути «старшою», ніж середина VIII ст. до н. е., а середньоєвропейська хронологічна система потребує «омолодження» (Лєсков 1975, с. 8, 43).

Утім, лише схема Г. Мюллера-Карпе, «наймолодша» з усіх запропонованих європейських хронологічних систем (Parzinger 1989, с. 1—4), дозволяла проводити зіставлення без значних розходжень дат речового комплексу передскіфського типу за центральноєвропейською хронологією та передньоазійськими писемними свідченнями.

Поряд із тим, О.І. Тереножкін, спираючись на нові європейські розробки з хронології гальштату, переглянув у 1976 р. співвіднесення та хронологію чорногорівських, новочеркаських та сихронних їм в Українському Лісостепу чорноліських та жаботинських пам'яток. Чорногорівські та чорноліські він синхронізував із На В-2, а новочеркаські та жаботинські з На В-3 — початком На С, але при цьому зазначав імовірну синхронність горизонту *На В-2 та На В-3 з пріоритетними датами етапу На В-2 — IX ст. до н. е.* Визначаючи абсолютну хронологію цих старожитностей, О.І. Тереножкін підкреслив, що «у вітчизняній археології встановилося хибне правило позначати початок На С 700 р. до н. е., тоді як насправді він відходить до більш ранньої пори (...) 750, чи то навіть до 800 р. до н. е.» (Тереножкін 1976, с. 206). Проте його хронологія, хоч і була найближ-

чою до центральноєвропейської, в основному стосувалася нижньої межі чорногорівських та чорноліських пам'яток, датованих 900 р. до н. е., тоді як для новочеркаських та жаботинських був запропонований діапазон 750—650 рр. до н. е., що в цілому, незважаючи на його ж застереження про ранніший початок етапу На С, цілком збіглося з періодизацією та хронологією Г. Мюллера-Карпе. Тому фінал і новочеркаських, і жаботинських старожитностей під час співвіднесення їх з європейським матеріалом виявився значно «змазаним», а на хронології ранньоскіфської культури прогресивні положення О.І. Тереножкіна не відбилися. Однак це мало «виправдання»: відсутність, на думку О.І. Тереножкіна, прямих паралелей новочеркаському комплексу в Центральній Європі, «пізні» дати передньоазійських аналогій в новочеркаському комплексі (хоч вони найменше відображені в його дослідженні, значною мірою тому, що знахідок новочеркаських старожитностей в Передній Азії не було) та відсутність об'єктивних причин здолати традиційний поріг початкової дати ранньоскіфських старожитностей — середину VII ст. до н. е. Втім, насправді дані, що дозволяли здолати цю традиційну межу, існували. Проте вони вимагали кардинального переосмислення багатьох традиційних уявлень про хронологію передньоазійського імпорту як у новочеркаських, так і в ранньоскіфських пам'ятках, поглибленої розробки їхньої періодизації та певного відмежування від теорій про походження ранньоскіфської культури в Північному Причорномор'ї та Кавказі, на що пізніше звернув увагу Г. Коссак (Kossack 1980, s. 109—143; 1987, s. 22—87).

Схеми періодизації та хронології чорногорівських та новочеркаських старожитностей О.І. Тереножкіна та О.М. Лєскова мають принципові відмінності. Якщо в першого хронологія була «західною» та ґрунтувалася на «прив'язці» речового комплексу чорногорівсько-новочеркаського типу до центральноєвропейської хронологічної системи, то в другого — «східною» та прив'язаною не до дійсної хронологічної системи, а до даних писемних джерел. Ця різниця в напрямках є принциповою (враховуючи, що обидва і досі «працюють»), оскільки вона зумовлена різницею в підходах як до аналізу археологічного матеріалу цього періоду, так і до його трактувань. Своєрідний «бум» в розробках прихильників «писемної хронології» новочеркаського комплексу почався з 1990-х рр., коли до носачівських ажурних виробів додалися й інші «передньоазійські імпорти» (див., напр.: Белинский, 1990; Эрлих 1994; Дударев 1999; Скорый 1999; Махортих 1998, с. 99).

З іншого боку, проведені в той самий час численні розробки у сфері періодизації пам'яток найпізнішого передскіфського та ранньоскіф-

ського періодів відкрили широкі можливості для порівняльної хронології. Вирішальне значення мають дослідження комплексу перехідних пам'яток від новочеркаських до власне ранньоскіфських — келермеських, виокремлених у перший етап ранньоскіфської культури — РСК-1 (Kossack 1987, s. 22—87; Медведская 1992, с. 83, 84). Специфіку та інноваційний характер РСК-1 (чи жаботинського шару, за В.Р. Ерліхом) передає комплекс речей центральноазійського походження (жаботинські вістря стріл, тридірчасті муфтові псалії, стременоподібні вудила, звіриний стиль тощо) у новочеркаському комплексі (Медведская 1992, с. 87; Эрлих 1994, с. 87—89, 94—98; Дударев 1999, с. 55—57).

Дослідженнями В.Р. Ерліха та С.Л. Дударєва встановлено, що інноваційний центральноазійський комплекс РСК-1 у Північному Причорномор'ї та на Кавказі з'являється одночасно з «передньоазійськими» елементами (Эрлих 1994, с. 87—89, 98, 122; Дударев 1999, с. 176), поряд із предметами колхідо-кобанських, закавказьких та подунайсько-центральноєвропейських типів початку На В-3—На С (Дударев 1999, с. 177).

Максимально стабілізувалася ситуація і щодо синхронізації пам'яток найпізнішого передскіфського періоду та РСК-1 Північного Причорномор'я та Кавказу з центральноєвропейськими старожитностями. Не викликає сумніву синхронізація новочеркаських пам'яток та етапу РСК-1 з На В-3 — початком На С, що підтверджують не масові, але регулярні знахідки речей цього горизонту в середньоєвропейських пам'ятках, з одного боку, та центральноєвропейських речей у Північному Причорномор'ї — з іншого. Показово є, наприклад, знахідка золотої витої гривни в похованні біля с. Вільшана в Середньому Подніпров'ї (Золото степу. Археологія України 1991, кат. № 82; Скорый 1999, с. 41, рис. 14, 33).

Вона має повну аналогію у скарбі з Фокору, який за дугоподібною фібулою з двома петлями синхронізується зі знахідками з пам'яток горизонту Фокору — Рудовчі — Михалків — Яньєво та датується заключним періодом культури полів поховань — На В-3 (Kossack 1981, s. 138—143; Terzan 1987, p. 10—12).

Провідними в комплексах На В-3 є і псалії типу Яньєво-Дюнакемлод (Chochorowski 1993, s. 67), які виступають середньоєвропейським різновидом псаліїв типу Уашхиту-Жаботин — головного інноваційного показника етапу РСК-1 (Эрлих 1997, с. 27).

Те саме стосується й синхронних лісостепових старожитностей, які корелюють із центральноєвропейською хронологічною шкалою через синхронізацію з ранньо- та середньогальштатськими культурами Південно-Східної Європи. При цьому старожитності середньогальштат-

ської культури Басарабі можуть бути своєрідним поєднувальним ланцюгом. Вони представлені на Жаботинському поселенні в Середньому Подніпров'ї (Дараган 2004, с. 323, 324) та чорнолісько-жаботинських пам'ятках Середнього Подністров'я — Григорівському та Рудківцевському городищах та поселенні біля с. Дністровка (Смирнова 1985), пов'язані з комплексами «новочеркаських» типів (Беспальй, Парусимов 1991, с. 192) та етапу РСК-1, а в Середній Європі представлені в комплексах горизонту На В-3 (Metzner-Nebelsick 2000, s. 283—314; 2001, s. 131—153) та власне в гальштатських могильниках часу На С-1 (Metzner-Nebelsick 1992, s. 349—371; Eibner 1996, s. 109; Dobiat 1981, abb. 7; 11, 1—2; Terzan 1990, s. 48, fig. 8/18; 195, fig. 53).

Щодо хронології, то тут як існували значні розбіжності в датуванні одних і тих самих старожитностей — від 50—200 років, попри врегулювання Г.І. Смирнової (Смирнова 1985), так вони існують і дотепер. При цьому прихильники «передньоазійської історії» новочеркаського комплексу твердо дотримуються датування фіналу На В-3 — початку На С переважно з 700 р. до н. е.

Яким же є стан справ у хронології європейського гальштату нині? Для початку — кілька слів про На В-2 та На В-3. Дискусійною в схемі Г. Мюллера-Карпе є виділена ним фаза На В-2 та хронологія фази На В-3, що є наслідком кореляції центральноєвропейських матеріалів етапу НаВ з італійськими горизонтами. З фазою пізньої протовіллано-корелювалися комплекси, виділені в етап На В-1, датовані Х ст. до н. е. Інші корелювалися з горизонтом віллано-ва-ІІ та були виділені у фазу На В-3 — VIII ст. до н. е., а На В-2 мав ліквідувати 100-літній проміжок між Х та VIII ст. до н. е., що відповідає фазі віллано-ва-І. Утім, багато вчених висловило сумніви в правомірності виділення На В-2 як самостійної культурно-хронологічної стадії. Відповідно, за правомірності зіставлення На В-1 з протовіллано-вою виникли запитання, з чим насправді синхронізується На В-3 — з віллано-вою-І, віллано-вою-ІІ чи з ними обома і чи можливо ставити знак рівності між На В-3 та VIII ст. до н. е. Наразі вважаємо, що з цих двох стадій На В лише На В-3 може бути визнана самостійним культурно-хронологічним періодом (у межах якого і концентрується основна маса виробів так званого фракто-кімерійського типу), відтак На В-2 слід розуміти лише як вузькорегіональне явище, що фіксує перехід до пізнього періоду культури полів поховань, який стартував раніше, ніж уявлялося в 1959 р., — у 950—920 рр. до н. е. (Pare 1996, p. 103). Численні дендрохронологічні дослідження для пам'яток етапу На В-3 однозначно свідчать про його існування в IX ст. до н. е. (Sperber 1987; Randsborn 1992; Dunning, Rychner 1994, s. 63—97), а для власне гальштатських — етапу На С уже

на початку VIII ст. до н. е. (Pare 1996, p. 112; Parzinger 2000, s. 35). При цьому На В-2 та На В-3 на більшій частині своїх хронологічних діапазонів синхронізуються в межах єдиної фази На В-2/На В-3, датованої Х—IX ст. до н. е. (Pare 1996, p. 112—113). Фаза На В-2/На В-3 відповідає віланнові-I, тоді як із віланново-II пов'язані комплекси раннього На С (На С-1) (Hansel A. und B. 1997, s. 101—103, abb. 1). Отже, застереження О.І. Тереножкіна вітчизняним спеціалістам, зроблені в 1976 р., повністю підтвердилися.

Нині вже не викликає сумніву, що аналогії новочеркаським бронзам у Центральній Європі були представлені на пізній фазі поховань ще в IX ст. до н. е. (Parzinger 2000, p. 35). З комплексами IX — початку VIII ст. до н. е. корелюють і матеріали новочеркасько-жаботинського горизонту Українського Лісостепу. За наявності випадків прямої кореляції матеріалів цих горизонтів із середньоевропейськими (що особливо показово для кераміки Жаботинського поселення) хронологічні побудови прихильників передньоазійської писемної хронології для комплексів новочеркаського типу сумнівні. При цьому, як впевнено довели дослідження С.В. Поліна та А.І. Іванчика, основні археологічні аргументи прихильників «високої» хронології новочеркаського комплексу — «передньоазійські» імпорти — насправді виявилися закавказькими виробами більш раннього часу з датами до Х—IX — першої половини VIII ст. до н. е. (Полін 1996, с. 117—118; Іванчик 2001, с. 228—247; Kossack 1983, s. 22—87; 1994, s. 19—53) (що збігається саме з подавненою схемою гальштатської хронології) або жодним чином не стосувалися передньоазійських виробів, як це сталося у випадку з предметами з Носачова (Алексеев 1992, с. 80—82). Ці зміни за двома напрямками «прив'язок» дозволяють впевнено зараховувати горизонт пам'яток етапу РСК-1 щонайменше до першої половини — середини VIII ст. до н. е.

Такою є ситуація з основами передскіфської хронології. Її подавнення викликає і зниження дат ранньоскіфських пам'яток (етапів РСК-2 та РСК-3), що й було ґрунтовно доведено в низці праць, передусім Г. Коссака, Г.І. Смирнової, С.В. Поліна, І.Н. Медведської, А.Ю. Алексеева, А.І. Іванчика.

Перший репер подавненої ранньоскіфської хронології — це хронологія Келермеських курганів, побудована на датах передньоазійського імпорту. Вона була переглянута Л.К. Галаніною, яка зазначила, що ці кургани відповідають часу Ашшурбаніпала (668—635/27 рр. до н. е.), у хронологічних межах близько 660—620 рр. до н. е. (рання група 660—640 рр. до н. е.) (Галаніна 1994, с. 104—105; Алексеев 2003, с. 109).

В.І. Кисель встановив, що всі передньоазійські імпорти з ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я та Кавказу датуються у межах першої половини — середини VII ст. до н. е., а спорудження курганів, що містили ці речі, слід пов'язувати з впливом частини кочовиків із Близького Сходу в 670—660 рр. до н. е. (Кисель 1998, с. 7—14; 16—17). Показово, що головний репер, навколо якого розвивалася хронологія Келермеських курганів, — дзеркало з кургану 4/Ш — нині датується 670—640 рр. до н. е. (Кисель 1998, с. 13; Алексеев 2003, с. 104), а сам курган на шкалі періодизації РСК, як і інші кургани з досліджень Шульца, належить до РСК-3 (Медведская 1992, с. 86.). Отже, не виключено, що нижня хронологічна межа Келермеського могильника та синхронних йому пам'яток ще далеко не вичерпана (Полин 1998, с. 56).

Переглянуто і другий головний хронологічний репер ранньоскіфської культури — дату падіння держави Урарту. Вона також подавнена і визначається в межах середини VII ст. до н. е. (Kroll 1984, s. 151—170; Seidl 1979, s. 137—149; Медведская 1992, с. 101).

Третім генеральним репером є той факт, що в Передній Азії наявні ранньоскіфські матеріали (за періодизацією пам'яток ранньоскіфської культури вони відповідають її келермеській фазі — етапам РСК-2 та РСК-3), зафіксовані в датованих стратифікованих комплексах першої половини VII ст. до н. е. та більш ранніх (Медведская 1992, с. 96—99; Іванчик 1998, с. 94—95; Parzinger 2000, p. 36). Таким чином, уявлення про хронологію найважливіших реперів ранньоскіфської культури (етапів РСК-2 та РСК-3), відповідно до передньоазійської хронології, знову збігаються, але вже в межах першої половини — середини VII ст. до н. е.

Дуже перспективною може виявитися і центральньоазійська лінія синхронізації для ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я. У деяких випадках вони мають прямі паралелі в майємирській культурі Центральної Азії, для встановлення хронології якої, як видно з розробок А. Варенова та Д.С. Савинова, можлива кореляція зі старожитностями держави Західне Чжоу, фінал якої датується 771 р. до н. е. (Савинов 1991, с. 94; Варенов 1999, с. 30). При цьому з майємирською культурою корелюють матеріали комплексів етапу як РСК-1 (Дараган 2002, с. 65—67), так і РСК-2 (Алексеев 2003, табл. 2).

Останнім, значною мірою вирішальним, аргументом для традиційної хронології є дати античної кераміки з ранньоскіфських пам'яток. Вона представлена розписним і тарним посудом у комплексах переважно етапу РСК-3, де може бути датована часом, починаючи з другої половини VII ст. до н. е. (Полин 1998, с. 57—59). Особливо

важливими є матеріали поселень ранньоскіфсько-го періоду Українського Лісостепу — Залісся та Іване-Пусте, де в закритих комплексах виявлено ранньоскіфські речі етапу РСК-3, фрагменти хіоських розписних амфор, сіроглиняну кераміку (Ганіна 1965, с. 106—117; Ганіна 1984, с. 68—79), яку можна зіставити з малоазійською VII — початку VI ст. до н. е. (Ваупе 2000, р. 243—261), та бронзові браслети, прямі аналогії яким представлені в похованнях гальштату етапу На С — На D-1 (Дараган 2004, с. 214).

Численною в комплексах Північного Причорномор'я є й колекція розписної грецької кераміки. Це — фрагменти посудин пізньогеометричного стилю (Немирівське і Трахтемирівське городища) та кераміка стилю «Middle Wild Goat-I-II» з Немирівського, Трахтемирівського, Західного Більського городищ тощо (Онайко 1966, с. 15; Вахтина 1998, с. 122—138), що представлена в комплексах із матеріалами, які за періодизацією ранньоскіфської культури належать не лише до РСК-3, а й до РСК-2. Утім, і в цьому разі останні розробки з хронології східногрецької кераміки, як виявляється, дають змогу зіставляти хронологічні діапазони її різних груп із подавненою схемою РСК. Приміром, тривалість ступеня MWG-I визначається 665/60—650/45 рр. до н. е. (Kaüfler 1999, р. 211). Проте у випадку з античною керамікою проблема не стільки у площині хронології, скільки пов'язана з періодизацією ранньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я й Кавказу. Наявна схема періодизації РСК не передбачає чіткого зіставлення з періодизацією власне східногрецької кераміки. Слід враховувати й можливий діахронізм у зіставленні однотипних ранньоскіфських пам'яток різних регіонів Українського Лісостепу (Побужжя, Середнє Подніпров'я, Поворскля, Посулля та Сіверський Донець) та Північного Кавказу.

Крім того, можливо, що вирішення питання розбіжностей у хронології античного імпорту та фаз РСК пов'язане не з Північним Причорномор'ям чи Кавказом, а, радше, з передньоазійським регіоном, до хронологічної шкали якого прив'язана як ранньоскіфська, так і антична хронологія. Нині найістотнішим репером для хронології східногрецької кераміки є знахідки стилю «Middle Wild Goat-II» в ізраїльських містах Ashkelon, Tel Miqne-Ekron, Tel Batash Timnah. Частина її знайдено у зруйнованих шарах, які пов'язують із вавилонськими завоюваннями Навуходоносора наприкінці VII ст. до н. е., інші трапляються і в більш ранніх шарах часу асирійської гегемонії (701—630 рр. до н. е.) (Waldbaum, Magness 1997, р. 23—40; Hannestad 1996, р. 49; Gitin 1995, р. 61—75, plate IV). Імовірно, зіставлення малоазійських горизонтів та старожитностей ранньоскіфського типу зі стратифікованими шарами ізраїльських міст, що

містять східногрецьку кераміку, і стане сполучним аргументом у дискусіях прихильників «вищокої» й «нижньої» хронології.

У випадку з хронологією східногрецької кераміки слід враховувати й зміни в гальштатській хронології. Як відомо, хронологія гальштату ґрунтується насамперед на кореляції з італійськими горизонтами та атичною керамікою. Вважалося, що перехід від На В-3 до На С в 700 р. до н. е. відповідає фіналу пізньогеометричного періоду, тоді як На С — це вже стадія орієнталістичної кераміки. У датах геометричного та орієнталістичного періодів маємо багато знаменників, зокрема і дати утворення італійських міст із відповідними, зовсім не безсумнівними, історичними датами (Немировский 1987, с. 78), і дати шарів руйнувань у Леванті. Хронологія змінилася, і це має призвести до змін у схемах періодизацій. Тому так важливо провести коректну синхронізацію, оскільки в іншому разі знов може виникнути вже традиційна для хронології передскіфських та ранньоскіфських пам'яток ситуація замкненого кола.

Проте загалом уся сукупність даних з основ хронології передскіфського та ранньоскіфського періодів має реальні підстави для подавнення. Такого висновку дозволяє дійти не лише критичний аналіз розробок у цій площині (представлений у даній статті у скороченому вигляді), а й вивчення матеріалів Жаботинського поселення — еталонної пам'ятки ранньої залізної доби Українського Лісостепу, ранні матеріали якого корелюють з ранньо- та середньогальштатським колом культур Південно-Східної та Центральної Європи На В-2/На В-3 — початку На С, а пізні — із середньогальштатською культурою Басарабі-II та безпосередньо з матеріалами поховань східноальпійського гальштату (На С-1), надійно датованого в межах VIII ст. до н. е. (Daragan 2004).

Перед дослідниками у сфері хронології раннього залізного віку, завдяки можливості кореляції матеріалів за різними хронологічними системами, постають колосальні перспективи. Утім, їхня реалізація можлива лише за умови загальної зацікавленості в цій роботі якомога ширшого кола фахівців із різних регіональних систем періодизацій пам'яток раннього залізного віку. Майбутнє, безсумнівно, — за детальними схемами регіональних періодизацій. При цьому, насамперед, необхідно зіставити північнопричорноморські та центральноєвропейські пам'ятки з *періодизацією* передньоазійського регіону. Не менш перспективним є й порівняльне зіставлення матеріалів етапів РСК-2 та РСК-3 Українського Лісостепу з центральноєвропейськими етапами На С-2 та На D, серед матеріалів яких також присутній античний імпорт (коринфський), що добре корелює зі східногрецькою керамікою.

- Алексеев А.Ю.* Скифская хроника. — СПб., 1992.
- Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.
- Беспалый Е.И., Парусимов И.Н.* Комплексы переходного и раннескифского времени на Нижнем Дону // СА. — 1991, № 3.
- Варенов А.В.* Скифские материалы из алтайской части Китая // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул, 1999.
- Вахтина М.Ю.* Основные категории греческой импортной керамики из раскопок Немировского городища // МАИЭТ. — 1998, Вып. VI.
- Галанина Л.К.* К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994, № 1.
- Галанина Л.К.* Келермесские курганы. Царские погребения раннескифской эпохи. — М., 1997. — Т. 1.
- Ганіна О.Д.* Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. — 1984, № 47.
- Ганіна О.Д.* Поселення скіфського часу у с. Іване-Пусте // Археологія. — 1965, Т. 19.
- Граков Б.Н.* Литейное и кузнечное ремесло у скифов // КСИИМК. — 1948, Вып. 22.
- Дараган М.Н.* О культурно-хронологическом соотношении новочеркасского и РСК-1 комплексов // Сучасні проблеми археології. — К., 2002.
- Дараган М.Н.* Хронология Жаботинского поселения // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2.
- Дударев С.Л.* Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху. — Армавир, 1999.
- Золото степу.* Археологія України. — Київ—Шлезвіг, 1991.
- Иванчик А.И.* Киммерийцы и скифы. — М., 2001.
- Иванчик А.И.* Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии // ВДИ. — 1999, № 2.
- Каишуба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000, № 3.
- Кисель В.А.* Памятники ближневосточной торевтики из курганов Предкавказья и Северного Причерноморья VII — начала VI вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1998.
- Ковпаненко Г.Т.* Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія. — 1966, Т. 20.
- Лесков А.М.* Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1975.
- Махортых С.В.* Киммерийцы и древний Восток // ВДИ. — 1992, № 2.
- Медведская И.Н.* Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА. — 1992, № 3.
- Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Немировский А.А.* Основы античной хронографии // ВИ. — 1987, № 5.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. — М., 1966.
- Пиотровский Б.Б.* Ванское царство. — М., 1956.
- Полин С.В.* О хронологии раннескифской культуры (по И.Н. Медведской) // РА. — 1998, № 4.
- Полін С.В.* Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996, № 4.
- Савинов Д.Г.* Возможности синхронизации письменных и археологических дат в изучении культуры Южной Сибири скифо-сарматского времени // Проблемы хронологии и периодизации. — Барнаул, 1991.
- Скорый С.А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — Киев—Полтава, 1999.
- Смирнова Г.И.* Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА. — 1985, № 4.
- Тереножкин А.И.* Основы хронологии предскифского периода // СА. — 1965, № 1.
- Тереножкин А.И.* Памятники предскифского периода на Украине // КСИИМК. — 1952, Вып. 67.
- Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И.* Киммерийцы. — К., 1976.
- Эрлих В.Р.* К проблеме связей Предкавказья и Средней Европы в Новочеркасский период // МИАР. Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — 1997, № 1.
- Эрлих В.Р.* У истоков раннескифского комплекса. — М., 1994.
- Bayne N.* The grey wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their relation to the early Greek settlements // *Azia Minor Studien.* — Bd. 37. — Bonn, 2000.
- Chochorowski J.* Ekspansja kimmeryjska na tereni Europy srodkowej. — Krakow, 1993.
- Daragan M.* Die Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin // *Eurasia Antiqua.* — 2004, № 10.
- Dobiat K.* Die Hallstattnecropole bei Kleinklein im Sulmtal // *Die Hallstattkultur.* — Linz, 1981.
- Eibner A.* Die Bedeutung der Basarabi-Kultur in der Entwicklung des Osthallstattkreises // *Der Basaradi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa.* — Bukarest, 1996.
- Gitin S.* Tel Migne-Ekron in the 7th century B.C.E.: the impact of economic innovation and foreign cultural influences on neo-Assyrian vassal city-state // *Recent Excavations in Israel. A View to the West. Archaeological Institute of America. Colloquia & Conference Papers.* — 1995, № 1.

- Hannestad L.* Absolute chronology: Crece and the Near East c. 1000—500 BC // *Acta Archeologica*. — 1996, Vol. 67.
- Hansel A.* und B. Gaben an die Gotter. — Berlin, 1997.
- Kaüfler S.* Die Frühstufe des Middle Wild Goat I-Stils // *Archäologischer Anzeiger*. — 1999, Heft 2.
- Kossack G.* «Kimmerische Bronzen» // *Situla*. — Ljubljana, 1980, № 20/21.
- Kossack G.* Von den Anfängen des skitho-iranischen Tierstils // *Skithica*. — München, 1987.
- Kossack G.* Neufunde aus dem Novočekassker formenkreis und ihre bedeutung für die geschichte steppenbezogener reitervölker der späten bronzezeit // *Il mar Nero*. — Roma, 1994, № 1.
- Kroll S.* Urartus Untergang in anderer Sicht // *Istambuler Mitteilungen*. — 1984, № 34.
- Ėtznier-Nebelsick Ń.* Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frog Universitätsforschungen // *Prahistorischen Archaologie*. — 1992, B. 8.
- Metzner-Nebelsick Ń.* «Thraco-kimmerische» Fundkomplexe zwischen der Sudostteiemark, Sud-west-Transdanubien und Nordkroatien und ihre Bedeutung für die Kulturentwicklung während der frühen Eisenzeit // *Universitätsforschungen zur Prahistorischen Archaologie*. — Bonn, 2001, B. 78.
- Metzner-Nebelsick Ń.* Die Urnenfelder und Hallstattzeit in Südostpannonien — eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur // *Universitätsforschungen zur Prahistorischen Archaologie*. — Bonn, 2000, B. 77.
- Pare C.* Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age // *Acta Archeologica*. — 1996, Vol. 67.
- Parzinger H.* Bemerkungen zum frühen Tierstil zwischen Kuban, Indus und Enisej // *Tüba-Ar*. — 2000, № 5.
- Parzinger Ĩ.* Chronologie der Späthallstatt — und Frühlatene — Zeit // *Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel u. Sava* (VCH, Acta Humaniora, 1989).
- Randsborn Ė.* Historical implication. Chronological studies in european archaeology c. 2000—500 B. C. // *Acta Arhaeologica*. — 1992. — Vol. 62; *Dunning C., Rychner V.* Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze — zur Eizenzeit in der Westschweiz // *Archäologische Untersuchungen zum Übergang von der Bronze — zur Eizenzeit zwischen Nordsee und Kaukasus*. — Regensburg, 1994.
- Seidl U.* Die Siegelbilder / W. Kreiss, I. Bastam. Ausgrabungen in der Urartaishen Anlagen 1972—1975 (Teheranen Forschungen IV). — Bonn, 1979.
- Sperber L.* Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nordlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberosterreich // *Antiquas Reiche*. — 1987, № 3. — T. 29.
- Terzan B.* Stareysa zelezna doba na Slovenskem Stajerskem. — Ljubljana, 1990.
- Terzan B.* The Early Iron Age chronology of the Central Balcans. A rewiew from the viewpoint of the southeastern Alpine Hallstatt // *Archaeologia Ugoslavica*. — 1987, № 24.
- Waldbaum J., Magness J.* The nchronology of early Greek pottery: new evidence from seventh-century B.C. destruction levels in Israel // *American Jornal of Archaeology*. — 1997, № 101.

Одержано 08.10.2004

М.Н. Дараган

ПЕРЕСМОТР ОСНОВ ХРОНОЛОГИИ ПРЕДСКИФСКОГО И РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Статья посвящена анализу ситуации в разработке хронологии раннескифских и предскифских древностей. За последние десятилетия появился ряд новых данных, свидетельствующих об объективной необходимости их удревнения по всем направлениям хронологических привязок. Среди них — изменения в центральноевропейской хронологии, в представлениях о финале Ha B-3 и начале Ha C в конце IX — начале VIII вв. до н. э., являющиеся важнейшими хронологическими реперами финала предскифского периода, а также хронологии «переднеазиатского импорта» из предскифских и раннескифских памятников, позволяющие удревнение поздних новочеркасских памятников и этапа РСК-1 в рамках VIII в. до н. э., а РСК-2 — в конце VIII — начало VII вв. до н. э. Для РСК-2 это находит подтверждение в данных о хронологии вещей раннескифского круга в Передней Азии и представлениях о дате падения Урарту.

М.М. Daragan

REVISION OF BASICS OF PRE-SCYTHIAN AND EARLY SCYTHIAN CHRONOLOGY FOR THE BLACK SEA NORTH REGION

Development of chronology of Early Scythian and Pre-Scythian antiquities has been analyzed in the article. The new data appeared during the last decades. It reveals objective necessity of revision towards earlier age in all chronological connections. These are changes in central European chronology, in the concepts of the end of Ha B-3 and the beginning of Ha C in late IX — early VIII cc. BC. They represent the most important chronological reference points of the end of the Pre-Scythian period, as well as of the chronology of «West European import» from the Pre-Scythian and Early Scythian monuments. They also permit to place Late Novocherkassk monuments and stage RSK-1 within the limits of an earlier age — VIII c. BC, and RSK-2 — within late VIII — early VII cc. BC. For RSK-2 this finds support in data on chronology of Early Scythian artifacts from West Asia, as well as in the concepts regarding the date of fall of Urartu.

ПРО ХАРАКТЕР ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

На основі аналізу нових даних про розмежування землі на Гераклейському півострові автор робить спробу уточнити власні висновки 1993-го р. щодо характеру землеволодіння в Херсонесі Таврійському в середині — другій половині IV ст. до н. е.

Близько середини IV ст. до н. е. відбувалося значне розширення міської території Херсонеса і земельного фонду, яким володіли члени херсонеської громадянської общини на Гераклейському п-ові. Значна його частина, аж до Сарандинакіної балки на північному сході й Каранських висот на півдні, в той час була розмежована із застосуванням єдиного модуля на більш ніж 440 прямокутних земельних ділянках, відокремлених одна від одної транспортними та межовими дорогами (рис. 1) (Николаенко 1999, с. 40, 79; 2001, с. 3; пор.: Кругликова 1981, с. 10—11; Николаенко 1985, с. 11—12, рис. 1; Зубарь 1993, с. 10). Площа цих ділянок, за поодинокими винятками (пор.: Николаенко 1999, с. 40), на Маячному п-ові становила 17,6 га, а в інших районах Гераклейського п-ова — 26,4 га. У свою чергу, всередині ці ділянки поділялися кам'яними огорожами на квадрати 210 × 210 м, що включали поля різної площі, але, як правило, були кратні 4,4 га (рис. 2) (Николаенко 1999, с. 78; 1999а, с. 104—106; 2001, с. 3; Nikolaenko 2003, р. 131—144). У цілому, система розмежування Гераклейського п-ова досить близька до організації земельного фонду в інших районах античного світу (дет. див.: Will 1966, р. 640—641; Salvian 1974, р. 249—256; Зубарь 1993, с. 10 з літературою)¹.

У зв'язку з розширенням сільськогосподарської території Херсонеса варто звернути увагу на серію херсонеських монет із зображенням Партенос, що сидить зі стрілою в руці, та лані, яка стоїть поруч (рис. 3) (Анохин 1977, с. 20, № 8). Деякі дослідники вважають, що богиня сидить на камені, який уособлював кордони полісних територій, і в такому разі Партенос є захисницею його кордонів. На реверсі цієї серії монет зображений бик, що буцається. Він ілюструє сьомий подвиг Геракла, який, згідно з міфом, переміг лютого критського бика (Apollod., II, 5, 7), а це, у свою чергу, може бути

пов'язане з якимось успіхом херсонеситів у боротьбі з таврами (Русяева, Русяева 1999, с. 129, 131). Якщо це так, то згадану серію монет, що датується приблизно 370—360 р. до н. е. (Коваленко 1999, с. 127—128, табл. III, 3), можна пояснити «просуванням» кордонів, які контролював поліс, на схід. Отже, її випуск може слугувати певним хронологічним репером для часу, що безпосередньо передував розмежуванню більшої частини Гераклейського п-ова.

Суцільне розмежування Гераклейського п-ова, до якого органічно були включені ранніші земельні наділи (Николаенко 1999, с. 37, 78), на ділянки однакової площі близько середини IV ст. до н. е. (Николаенко 1999, с. 33) свідчить не лише про кількісне збільшення громадянської общини Херсонеса, але й про перерозподіл земельного фонду, що відбувався в цей час (пор.: Polib., II, 17; IV, 81; XXIV, 7, 1—4; Plut. Cleom., 5; Luc. 8). Тому є підстави вважати, що саме близько середини IV ст. до н. е. були зрівняні в правах як нащадки перших поселенців, так і їхні нові групи, що влилися в громадянський колектив пізніше (Зубарь 1990, с. 44—45; 2004, с. 40; пор.: Сапрыкин 1994, с. 138—141). Новий розподіл сільськогосподарських угідь був демократичним актом і зумовлював одержання всіма громадянами однакових наділів, що були гарантією і неодмінною умовою їхньої політичної правоздатності (пор.: Arist. Polit., IV, 3, 8; V, 2, 10, 11; Diod., XII, 11, 1; Polib., VII, 10; Утченко 1977, с. 32; Виноградов 1983, с. 392; Кошеленко 1983, с. 17).

Цілковита відсутність надійних джерел не дає змоги сказати щось певне про те, чи супроводжувався цей перерозподіл землі, неминучий за суцільного розмежування всього Гераклейського п-ова, якимись соціальними конфліктами (пор.: Зубарь 1990, с. 45). Утім, приклад Ольвії та інших центрів не дозволяє цілком виключити ймовірність стасіса, яким супроводжувалося включення до складу громадянської общини нових членів (дет. див.: Виноградов 1989, с. 74—80; пор.: Welwei 1998, s. 276).

Нова система організації території Гераклейського п-ова дає змогу припускати, що під час перерозподілу земельного фонду всі повноправні

¹ Важко сказати, якими джерелами користувався М.С. Бондаренко, коли писав про наділи громадян на Гераклейському п-ові площею 60 га (дет. див.: Бондаренко 2003, с. 22).

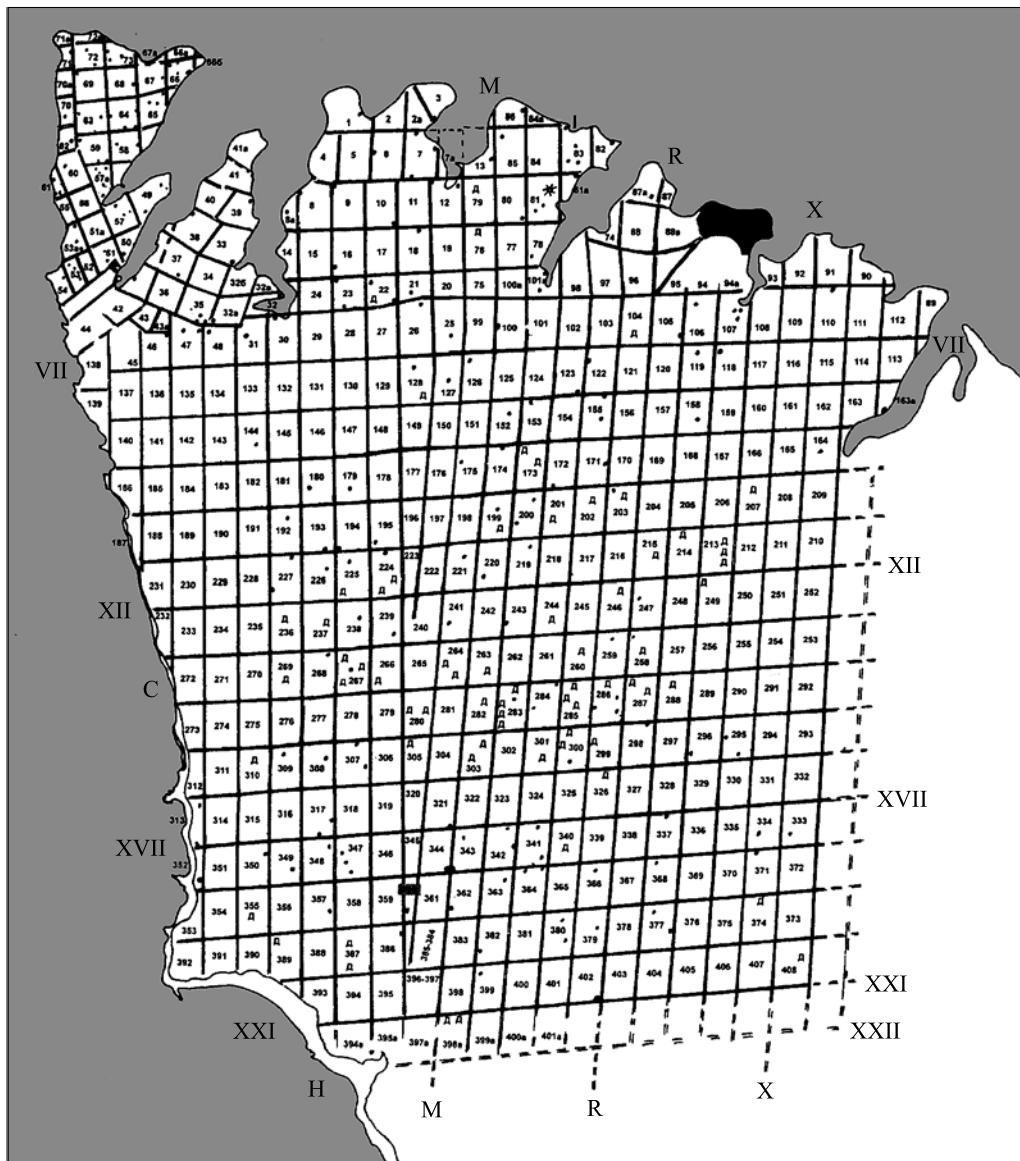

Рис. 1. Система розмежування землі на Гераклеїському п-ові, за Г.М. Николаенко

громадяни одержали у своє користування земельні наділи однакової площі. На підставі того, що під час розмежування землі на Гераклеїському п-ові, як, утім, і в Західній та Північно-Західній Тавриці (Щеглов 1978, с. 88—101; Николаенко 1985, с. 13; пор.: Николаенко 1999, с. 44, 78), використовували єдиний модуль, що дорівнював 36 плетрів, або 4,4 га, було зроблено висновок про те, що саме земельну ділянку таких розмірів одержали всі члени громадянської общини близько середини IV ст. до н. е. (рис. 2) (Зубарь 1993, с. 15—116; пор.: Николаенко 1999, с. 40, 79). Такий наділ, як свідчать численні аналогії (Зубарь 1993, с. 8—15), цілком міг бути основою економічної самостійності та правоздатності громадянина, а також гарантувати йому свободу в античному її розумінні (пор.: Штаерман 1968, с. 669; Кузицин, Штаерман 1986, с. 71; Jameson 1992, р. 137; Osborne 1992, р. 24).

Щоправда, деякі вчені на підставі свідчень Аристотеля і тексту декрету іссейських колоністів із Чорної Керкери (Plato. Legg. 745 с—d; Arist. Polit. VII, 9, 7, 1330 a 14; Яйленко 1971, с. 20; 1982, с. 118—134) роблять висновок про те, що в Херсонесі земельні володіння громадян склалися з двох частин, розташованих у різних місцях хори і в сумі рівних 8,8 га (Зедгенідзе 1983, с. 20; Соломоник, Николаенко 1990, с. 93; Сапрыкин 1994, с. 128—129, 132; Рогов 1996, с. 78; Николаенко 1999а, с. 108; 2001, с. 3—4; пор.: Стоянов 2002, с. 216; Кутайсов 2004, с. 40)². Дійсно, Платон та Аристотель, характеризуючи у своїх працях устрій «ідеального» поліса та його хори, оперували реальними фактами і прикладами з тогочасного життя (Кошелен-

² На це як на доведений факт уже посилаються деякі західні дослідники (див.: Jameson 1992, р. 139).

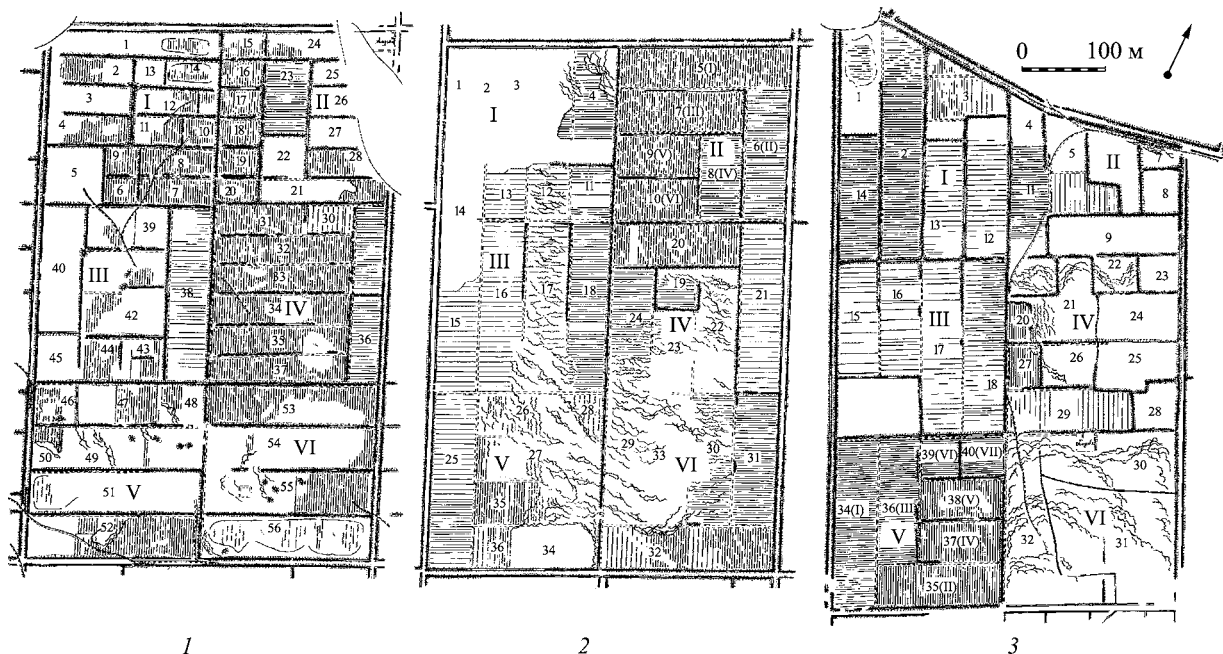

Рис. 2. Земельні ділянки на Гераклейському п-ові, розділені на шість наділів площею 4,4 га кожен, за С.Ю. Саприкіним: 1 — ділянка 131; 2 — ділянка 137; 3 — ділянка 47. Римськими цифрами позначено наділи громадян, арабськими — номери полів

ко 1975, с. 3—26). Проте немає впевненості в тому, що розподіл землеволодінь громадян на дві частини був характерним для всіх без винятку полісів і всюди суворо дотримувався. Адже полісам, розташованим у різних районах античного світу, була притаманна певна специфіка розвитку (пор.: Graham 1983, р. 40—68), тому навряд чи є правомірним і методично виправданим переносити дані з творів давніх авторів про «ідеальний» поліс і декрету іссеїців періоду його становлення на конкретно-історичні умови Херсонеса середини IV ст. до н. е.

Херсонесити освоювали сільськогосподарські території, що тепер можна вважати уже доведеним, у боротьбі з таврами (дет. див.: Зубарь, Кравченко 2003, с. 70—77; Zubar', Kravčenko 2003, р. 185—196; Зубарь 2004, с. 60—64), а це, у свою чергу, не могло не відбитися на характері наділення землею як перших поселенців, так і епойків, в яких, безумовно, була зацікавлена херсонеська громадянська община. Крім того, на Гераклейському п-ові переважають кам'яністі, малопотужні ґрунти і дуже мало вологі (Рогов 1996, с. 74). Для того, щоб зробити земельну ділянку в такому районі придатною для сільськогосподарського використання, треба було зібрати величезну кількість каменю з поверхні та створити штучну агротехнічну систему. Про це свідчить не лише археологічне вивчення Гераклейського п-ова (Стржелецкий 1961, с. 68—73), але й термінологія, що використовувалася в епіграфічних пам'ятках Херсонеса, в яких, на думку Ю.Г. Виноградова, гекаторюгом називалася земельна ділянка, де «повністю була

Рис. 3. Зображення Партенос, яка сидить зі стрілою в руці, та лані на херсонеській монеті 370—360 рр. до

вибрана зрушена скеля» (Виноградов, Щеглов 1990, с. 367—368; пор.: Соломоник, Николаенко 1990, с. 85—86).

Такі роботи вимагали неабияких трудових витрат і часу. Втім, оскільки нині немає якихось надійних даних про широке залучення рабів класичного типу в сільськогосподарському виробництві на Гераклейському п-ові (Зубарь 1993, с. 62—67), обробка й використання ділянки площею навіть 4,4 га вимагали значних зусиль і щоденної тяжкої праці всіх членів родини її власника. Це робить нереальним припущення про виділення повноправним херсонеситам у середині IV ст. до н. е. наділів удвічі більшої площі, розташованих, до того ж, у різних районах хори в той час, коли процес становлення поліса в Херсонесі вже завершився (пор.: Сапрыкин 1994, с. 140).

З іншого боку, створення на Гераклейському п-ові досить складної агротехнічної системи і наявність чіткої системи земельних ділянок площею 17,6 і 26,4 га, обмежених дорогами (рис. 1) (Виноградов, Щеглов 1990, с. 370; Николаенко 1999, с. 33—67; 2001, с. 187—195; Nikolaenko

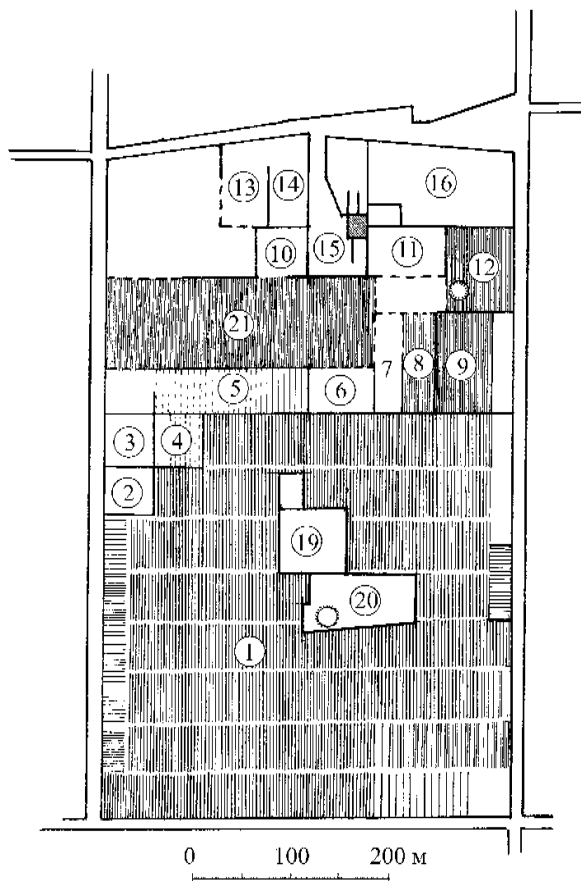

Рис. 4. Земельна ділянка № 26 на Гераклейському п-ові, де вже не простежується розподіл на шість частин по 4,4 га, за С.Ф. Стржелецьким. У колах наведено нумерацію окремих ділянок

2003, р. 131—144), дозволяють припускати, що цей район освоювали за певним планом не окремі родини на свій страх і ризик, а їхні об'єднання. З огляду на те, що в Аттиці земля ділилася за демами (Андреев 1967, с. 53; Яйленко 1982, с. 244; Глускина 1983, с. 40, 52; Osborne 1992, р. 42—46), а в Римі — за центуріями (Свенцицкая 1957, с. 97; 1960, с. 57; Корсунский 1985, с. 68), з певною ймовірністю можна припустити, що в Херсонесі такими об'єднаннями могли бути гекатосії — військово-політичні підрозділи громадянської общини (Сапрыкин 1994, с. 135—136, 138; пор.: Виноградов, Щеглов 1990, с. 332; Пальцева 1999, с. 205; Андреев 2004, с. 194—195, прим. 30; с. 203) або філи (пор.: Виноградов 1993, с. 61—66; Андреев 2004, с. 188—193), що організовували і спрямовували процес освоєння Гераклейського п-ова. У цьому, мабуть, слід вбачати одну з особливостей розвитку дорійського Херсонеса, де громадянська община активно втручалася в господарське життя своїх членів (Даниленко 1993, с. 238). На користь такого висновку побічно свідчать високий рівень типізації житлових споруд у місті часу розмежування Гераклейського п-ова й організація регулярного планування Херсо-

неса в середині IV ст. до н. е. (Буйских, Золотарев 2001, с. 119), що добре узгоджується з даними про специфічний менталітет дорійців (пор.: Thuc. I, 84, 3).

Розмірковуючи про розмежування Гераклейського п-ова, де в середині IV ст. до н. е. існував принцип рівного наділення всіх громадян землею, не слід забувати, що такий стан зберігався недовго. З різних обставин хтось із громадян міг позбутися свого земельного наділу, а хтось — його розширити (рис. 4). Інакше кажучи, для визначення характеру землекористування на хорі Херсонеса, хоч і дуже приблизного, слід розглянути питання про рівень концентрації землі на Гераклейському п-ові. Крім того, на наявних джерелах необхідно спробувати з'ясувати, наскільки це можливо, чи мав тут місце процес збезземлювання частини громадянського колективу, що, природно, не могло не позначитися на соціально-економічному і політичному розвитку Херсонеса в елліністичний період.

На підставі вивчення внутрішнього поділу земельних наділів на поля і загальну кількість садиб, зафіксованих на Гераклейському п-ові, свого часу було зроблено висновок про те, що лише близько 23—26 % усього земельного фонду в цьому районі перебувало у власності великих і середніх землевласників, а на дрібне громадянське землеволодіння припадало 74—77 % усієї землі, що оброблялася (Зубарь 1993, с. 23). Проте у зв'язку з виходом двох монографій Г.М. Ніколаєнко, присвячених хорі Херсонеса (Николаенко 1999; 2001), де, порівняно з більш ранніми її роботами (пор.: Николаенко 1985, с. 11—15; 1988, с. 203—211), на підставі яких були зроблені відповідні підрахунки (Зубарь 1993, с. 19—24, 31—32), зазначені висновки потребують істотного коригування.

По-перше, варто підкреслити, що система розмежування землі на Гераклейському п-ові, базові принципи якої було, безумовно, закладено близько середини IV ст. до н. е., простежена за обмірюваннями на місцевості та даними аерофотографування, відбиває стан на кінець пізньоантичного періоду. Адже, за одностайною думкою дослідників, в епоху середньовіччя тут могли відбутися лише незначні зміни (Стржелецкий 1961, с. 133—134; Кругликова 1981, с. 14—16; Зубарь 1993, с. 34), тому опубліковані Г.М. Ніколаєнко дані насамперед свідчать про структуру землекористування на Гераклейському п-ові в пізньоантичний період, а висновки для більш раннього часу є значною мірою гіпотетичними³.

³ З огляду на зазначене, щонайменше дивною є наявність у назвах монографій Г.М. Ніколаєнко підзаголовку «Земельний кадастр IV—III ст. до н. е.» (Николаенко 1999; 2001).

По-друге, варто звернути увагу на те, що аж до епохи раннього середньовіччя система земельних ділянок, розділена дорогами, не втратила своєї чіткості. Отже, в її основі продовжували залишатися ділянки площею 17,6 і 26,4 га, які теоретично можна розглядати як розміри максимально можливих за умов Херсонеса великих землеволодінь (пор.: Зубарь 1999, с. 23), позаяк внутрішнє розмежування цих ділянок на поля аж до кінця античної епохи залишалося дуже дрібним. За уточненими даними Г.М. Ніколаєнко, площа переважної більшості полів становила 4,4 га і менше (рис. 2) (Николаенко 2001, с. 3, 148—157, додаток 1), і вже не можна говорити про 15 полів площею по 13,2 і 16,6 га (пор.: Николаенко 1985, с. 13), які розглядали як показник наявності тут великих землеволодінь (Зубарь 1993, с. 32—33). Адже інтенсивне ведення господарства вимагає обробки полів значної площі, а за умов дрібного розподілу землі воно було дуже утруднене, якщо взагалі можливе (див.: Зубарь 1993, с. 33).

Зрештою, якщо раніше земельні ділянки із садибами, з яких було відомо лише 84 (Николаенко 1988, с. 203), розглядали як показник наявності на хорі Херсонеса великих і середніх господарств (Зубарь 1993, с. 23), то тепер про це можна говорити лише з цілою низкою істотних застережень. За поновленими даними Г.М. Ніколаєнко, садиби зафіксовано на більш ніж половині земельних ділянок площею 17,6 і 26,4 га (241, за Г.М. Ніколаєнко, 2001, с. 148—157). Утім, вкрай недостатня їх вивченість, за незначними винятками (див.: Стржелецкий 1961, с. 90, 111; Кругликова 1981, с. 14; Saprikin 1994, р. 13—62; 2003, р. 145—164; Кузицин, Иванчик 1998, с. 205—232), і невизначеність датування переважної більшості таких споруд поки що не дозволяє використовувати цей матеріал для якихось серйозних соціально-економічних реконструкцій чи підрахунків. Матеріал, введений до наукового обігу Г.М. Ніколаєнко (2001), на жаль, не заповнив цієї лакуни, оскільки в її монографії відсутній аналіз керамічних комплексів, а подано здебільшого лише сумарний опис садиб⁴.

Необхідно зважити й на те, що на 25 земельних ділянках, за спостереженнями Г.М. Ніколаєнко, зафіксовано по дві, а на двох — навіть по три садиби (Николаенко 1999а, с. 112; 2001, с. 4, 148—157, додаток 1). Попри те, що в деяких

⁴ Принагідно слід зазначити, що наведені в роботі Г.М. Ніколаєнко (Николаенко 2001, с. 9, 24, 53) датування монет зі скарбів, виявлених на території Гераклейського п-ова, безнадійно застаріли і вже давно переглянуті в науковій літературі (дет. див.: Гилевич 1973, с. 10—11; 1999, с. 358; Костромичева, Алексеенко 1983, с. 40—43; Туровский 1997, с. 25—26).

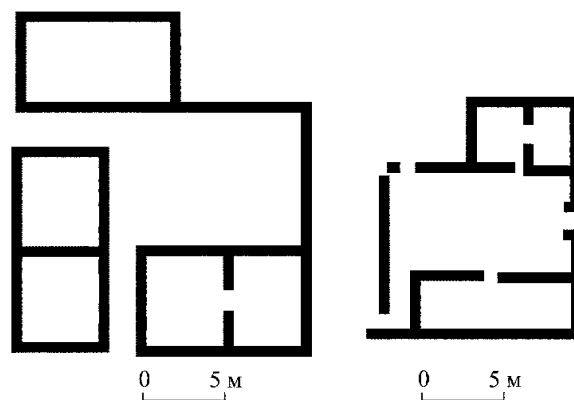

Рис. 5. Плани будинків з баштами кінця IV — початку III ст. до н. е. на ділянках № 9 і 10, за І.Т. Кругликовою

випадках їх не можна точно датувати, наявність кількох садиб на одній земельній ділянці свідчить, що в її межах було розташовано кілька господарств, і їх у жодному разі не можна розглядати як центри великих землеволодінь.

Г.М. Ніколаєнко, відмовившись від своїх колишніх датувань (див.: Кругликова 1981, с. 13—14), вважає, що будинки з вежами на земельних наділах громадян з'являються вже близько середини IV ст. до н. е. Вони зводяться на Гераклейському п-ові в кілька етапів, останній з яких датується 30-ми рр. IV ст. до н. е. (Николаенко 1999, с. 41). Проте беззастережно погодитися із запропонованою класифікацією нині навряд чи можливо.

На відміну від інших дослідників (пор.: Кац 1972, с. 30—35; Золотарев, Туровский 1990, с. 74—81; Saprikin 2003, р. 145—164), Г.М. Ніколаєнко не аналізує весь комплекс керамічного матеріалу, а посилається лише на наявність на пам'ятках синопських клейм на черепиці й амфорах середини IV ст. до н. е., не уточнюючи, до яких конкретно хронологічних груп вони належали, і не публікуючи малюнків або фотографій найпоказовішого матеріалу (Николаенко 1999, с. 41). Тому цей принципово важливий для реконструкції історії землекористування на Гераклейському п-ові висновок має бути підкріпленний не посиланнями на синопські клейма, а аналізом усього масового матеріалу, який практично залишився поза увагою дослідниці (див.: Николаенко 2001).

Не виключено, що синопські клейма середини IV ст. до н. е., які згадує Г.М. Ніколаєнко, можуть свідчити про початок будівництва на наділах Гераклейського п-ова саме в той час простих квадратних чи прямокутних у плані будинків-башт (рис. 5), на відміну від укріпленого стіною Маячного (Кругликова 1981, с. 14; Николаенко 1999, с. 41; 2001, с. 4; пор.: Щеглов 1978, с. 61—64; Lohman 1992, р. 39—56). Такі будинки-башти були одним із типів ізолюваної

Рис. 6. Садиба на ділянці № 10, за С.Ю. Саприкіним

Рис. 7. Садиба на ділянці № 100, за Г.М. Ніколаєнко

сільської будівлі (пор.: Jones 1973, р. 418, 419; Saprikin 2003, р. 145—164). Вони не розраховані на довгострокову облогу, але в таких будинках-баштах власники земельного наділу разом з родиною могли сховатися на випадок раптового і нетривалого нападу в період сільськогосподарських робіт. Згодом саме ці будинки-вежі стали центрами садибних комплексів (пор.: Jones, Graham, Sackett 1973, р. 255—452; Osborne 1982, р. 15—46; 1987, р. 53—74), будівництво яких, як свідчить археологічний матеріал, описаний самою ж Г.М. Ніколаєнко, найактивніше почалося не раніше кінця IV — початку III ст. до н. е. (Николаєнко 2001, с. 20—23, ділянки 25 і 26; с. 31, ділянка 41; с. 52, ділянка 87; с. 38, ділянка 57; с. 51, ділянка 86; с. 57, ділянка 100; с. 65—66, ділянка 128; с. 65, ділянка 227 тощо; пор.: Туровский 1994, с. 16). Катализатором цього

процесу, ймовірно, стала варварська загроза, яка трохи пізніше зумовила заходи громадянської общини, спрямовані на зведення на східному кордоні Гераклеїського п-ова під керівництвом Агасікла стіни з баштами, де дислокувався херсонеський гарнізон (дет. див.: Зубарь 2004, с. 52—60). Відсутність стандартизації та значне розмаїття у плануванні садиб дозволяє говорити про те, що їх зводили не колективи громадян, а власники наділів самостійно, і масштаби робіт насамперед залежали від матеріальних можливостей їхніх господарів (рис. 5, 6, 7, 8) (Кругликова 1981, с. 14). За умов кількісної переваги наділів порівняно невеликої площі та скромних доходів їхніх власників цей процес був досить тривалим.

На підставі зазначеного можна констатувати, що протягом всього античного періоду в

Рис. 8. Херсонеський напис щодо продажу чи оренди землі (з двох боків)

найближчих околицях Херсонеса кількісно переважало дрібне громадянське землеволодіння, яке було основою полісної соціально-політичної організації та економічного життя всього античного світу (Фролов 1956, с. 62; Ілюшечкин 1986, с. 73—99). Попри тенденцію до руху земельного фонду й збільшення низки земельних володінь (дет. див.: Зубарь 1993, с. 19—23), зокрема й завдяки оренді громадської і храмової землі, що підтверджується даними епіграфіки (Виноградов, Щеглов 1990, с. 364—269), нині немає підстав говорити про значний ступінь концентрації земельної власності та масове збезземлювання громадян Херсонеса (див.: Зубарь 1993, с. 19—22; пор.: Николаенко 1988, с. 211). Для цього, на відміну від капіталістичної стадії розвитку, ще не склалися необхідні умови (пор.: Jones 1973, р. 97, 103; Штаерман 1978, с. 337; Кошеленко 1979, с. 228), а громадянська община, яка була верховним власником землі, актив-

но втручалася в цей процес і за допомогою законодавчих заходів мала йому протидіяти (пор.: Штаерман 1968, с. 655; Кошеленко 1979, с. 228).

На жаль, зроблений висновок про незначний рівень концентрації землі на Гераклеїському п-ові не можна проілюструвати більш-менш вірогідними підрахунками, що ґрунтуються на всій сукупності археологічного матеріалу. Проте вивчення системи землекористування в околицях Херсонеса у зв'язку з публікацією робіт Г.М. Николаенко (Николаенко 1999; 2001) одержало новий імпульс, який після аналізу всього наявного матеріалу дозволить говорити про характер землекористування конкретніше. Втім, уже тепер висновок про кількісну перевагу в Херсонесі дрібного землеволодіння і відсутність значної кількості великих господарств на Гераклеїському п-ові, зроблений на підставі отриманих даних, можна вважати твердо встановленим фактом.

Андреев В.Н. Аттическое общественное землевладение // ВДИ. — 1967, № 2.

Андреев Ю.В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). — СПб., 2004.

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — К., 1977.

Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003.

Буйских А.В., Золотарев М.И. Градостроительный план Херсонеса Таврического // ВДИ. — 2001, № 1.

Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. — 1983. — Т. 1.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // ВДИ. — 1993, № 4.

Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990.

Гилевич А.М. Хронология и топография кладов херсонесских монет IV—II вв. до н. э. и некоторые вопросы скифо-херсонесских взаимоотношений // Античные государства Северного Причерноморья и варварский мир: Тез. докл. — Л., 1973.

Гилевич А.М. Хронология и топография кладов и коллективных находок херсонесских монет IV—II вв. до н. э. // Археологические вести. — 1999, Вып. 6.

- Глускина Л.М. Фратрия и род в структуре Афинского полиса в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1983, № 3.
- Даниленко В.Н. Херсонес и тавры Гераклейского полуострова // МАИЭТ. — 1993, № 3.
- Зедгендзе А.А. Херсонес в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Золотарев М.И., Туровский Е.Я. К истории сельских усадеб на Гераклейском полуострове // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990.
- Зубар В.М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія. — 1990, № 1.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. — К., 2004.
- Зубарь В.М., Кравченко Э.А. Об одном аспекте греко-таврских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV вв. до н. э. // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва—Магнитогорск, 2003. — Т. 13.
- Илюшечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая. Опыт системно-структурного анализа. — М., 1986.
- Кац В.И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклейском полуострове // Античный мир и археология. — 1972, Вып. 1.
- Коваленко С.А. О монетном деле Херсонеса Таврического в позднеклассическую эпоху // НЭ. — 1999, Т. 16.
- Корсунский А.Р. Сельское население поздней Римской империи // История крестьянства в Европе. — 1985. — Т. 1.
- Костромичева Т.И., Алексеенко Н.А. Клад херсонесских монет IV—II вв. до н. э. // КСИА. — 1983, Вып. 174.
- Кошеленко Г.А. Градостроительная структура «идеального» полиса (по Платону и Аристотелю) // ВДИ. — 1975, № 1.
- Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М., 1979.
- Кошеленко Г.А. Древнегреческий полис // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1.
- Кругликова И.Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклейском полуострове // КСИА. — 1981, Вып. 168.
- Кузицин В.И., Штаерман Е.М. Проблемы классовой структуры и классовой борьбы в современной античной историографии античности // ВИ. — 1986, № 10.
- Кузицин В.И., Иванчик А.И. «Усадьба Василидов» в окрестностях Херсонеса Таврического (Результаты работ Херсонесской историко-археологической экспедиции исторического факультета МГУ в 1976—1987 гг.) // ВДИ. — 1998, № 1.
- Кутайсов В.А. Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Николаенко Г.М. Межевание полей Херсонесской хоры // КСИА. — 1985, Вып. 182.
- Николаенко Г.М. Херсонесская округа в I в. до н. э. — IV в. н. э. (по материалам Гераклейского полуострова) // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 1999. — Ч. 1.
- Николаенко Г.М. Херсонес Таврический и его хора // ВДИ. — 1999а, № 1.
- Николаенко Г.М. Хора Херсонеса Таврического. Земельный кадастр IV—III вв. до н. э. — Севастополь, 2001. — Ч. 2.
- Пальцева Л.А. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. — СПб., 1999.
- Рогов Е.Я. Экология Западного Крыма в античное время // ВДИ. — 1996, № 1.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999.
- Сапрыкин С.Ю. О внутренней колонизации Херсонеса Таврического // ВДИ. — 1994, № 3.
- Свенцицкая И.С. Зависимое население на землях городов Западной Малой Азии в период эллинизма // ВДИ. — 1957, № 3.
- Свенцицкая И.С. Земельные владения эллинистических полисов в Малой Азии // ВДИ. — 1960, № 3.
- Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н. э. (к IOSPE, I², № 403) // ВДИ. — 1990, № 2.
- Стоянов Р.В. Демографическая ситуация в Херсонесе Таврическом в V—I вв. до н. э. по данным городского некрополя // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2002. — 10.
- Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического // Хсб. — 1961. — 6.
- Туровский Е.Я. Хронология сельских усадеб Херсонеса на Гераклейском полуострове: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — СПб., 1994.
- Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима III—I вв. до н. э. — М., 1977.
- Фролов Э.Д. Экономические взгляды Ксенофонта. Анализ трактата «Об управлении хозяйством» // Уч. зап. ЛГУ, 1956. — Сер. истор. — № 192. — Вып. 21.
- Штаерман Е.М. Античное общество. Модернизация истории и исторические аналогии // ПИДО. — 1968, Кн. 1.
- Штаерман Е.М. Древний Рим: Проблемы экономического развития. — М., 1978.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.
- Яйленко В.П. К интерпретации декрета иссейцев о разделе земли колонистами // ВДИ. — 1971, № 2.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.
- Finley M.I. The Ancient Economy. — Berkeley—Los Angeles, 1973.

- Graham A.J.* Colony and Mother City in Ancient Greece. — 2nd Ed. — Chicago, 1983.
- Jameson M.H.* Agricultural Labor in Ancient Greece // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Jones A.H.M.* The Decline of the Ancient World. — 1966.
- Jones J.E., Graham A.J., Sackett L.H.* An Attic country House below the Gave of Pan at Vary // *British School at Athens, Annual*. — 1973, Vol. 68.
- Lohman H.* Agriculture and Country Life in Classical Attica // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Nikolaenko G.M.* The Chersonesean Chora in Light of the New Investigations in the Herakleian Peninsula (1991—2003) // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.
- Osborne R.* Demos: The Discovery of Classical Attica. — Cambridge, 1982.
- Osborne R.* Classical Landscape with Figures // *The Ancient Greek City and its Countryside*. — London, 1987.
- Osborne R.* «Is It a Farm?» The definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece // *Agriculture in Ancient Greece*. — Stockholm, 1992.
- Salvian F., Vatin C.* Le Cadastre de Larissa // *BCH*. — 1974, Vol. 48, I.
- Saprikin S.J.* Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Chersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula — 1974 — 1990). — Amsterdam, 1994.
- Saprikin S.J.* The Chersonesean Farmhouse on Land-plot no. 49 on the Lighthouse Point // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.
- Welwei K.-W.* Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit. — Stuttgart, 1998.
- Will E.* Histoire politique du monde hellénistique (323 — 30 av. J. — C.). — Nancy, 1966. — T. 1.
- Zubar' V.M., Kravčenko E.A.* Interpretation of Group of Archaeological Sites in the vicinity of Tauric Chersonesos // *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion his 70th birthday*. — Aarhus University Press, 2003.

Одержано 07.09.2004

В.М. Зубарь

О ХАРАКТЕРЕ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ

На основании результатов изучения размежевания земли на Гераклеяском полуострове можно констатировать, что в середине — второй половине IV в. до н. э., как и в продолжение всего античного периода, в ближайших окрестностях Херсонеса количественно преобладало мелкое гражданское землевладение, являвшееся основой полисной социально-политической организации и экономической жизни античного мира. Невзирая на тенденцию к движению земельного фонда и укрупнение ряда земельных владений, в том числе и посредством аренды общественной и храмовой земли, сейчас нет оснований говорить о значительной степени концентрации земельной собственности и о массовом обезземеливании граждан Херсонеса. К сожалению, пока вывод о незначительном уровне концентрации земли на Гераклеяском полуострове не может быть проиллюстрирован с помощью каких-либо подсчетов, базирующихся на всей совокупности археологического материала. Однако изучение системы землепользования в окрестностях Херсонеса в связи с публикацией последних работ Г.М. Николаенко получило новый импульс, который после завершения анализа и публикации всего имеющегося в распоряжении исследовательницы массового археологического материала позволит говорить о характере землепользования более конкретно. Тем не менее уже сейчас вывод о преобладании в Херсонесе мелкого землевладения и отсутствии значительного количества крупных хозяйств на Гераклеяском полуострове на протяжении всей античной эпохи, сделанный на базе имеющихся данных, может считаться твердо установленным фактом.

V.M. Zubar

TO THE CHARACTER OF LANDOWNERSHIP IN TAURIC CHERSONESOS

Relying on the study of the land demarcation on the Herakleian peninsula one can state that in middle — second half of the IV c. BC, as well as during the whole Ancient period, the near chora of Chersonesos was mainly represented by small-size civil landownership, which was the basis of polis' social and political organization and economic life of the Ancient world. Despite the tendency towards turnover of available land and consolidation of a number of estates, including that by means of renting public and temple lands, now there is no reason to believe in considerable concentration of land property and in large-scale dispossession of land among the citizens of Chersonesos. Unfortunately, being the conclusion regarding low concentration of land on the Herakleian peninsula is impossible to be illustrated by any kind of calculations based on the whole body of archaeological materials. However, the study of land tenure system in the environs of Chersonesos was given new impetus owing to the works recently published by G.M. Nikolaenko. That will permit discussing the character of land tenure more specifically after the analysis and publication of all mass archaeological material, which the researcher has at her disposal. Even now the conclusion regarding prevalence of small-size landowning in Chersonesos and absence of a considerable number of large estates on the Herakleian peninsula throughout the whole Ancient period, made on the grounds of the already available data can be considered to be a fixed fact.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВАРВАРСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ВПЛИВИ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

У статті розглянуто історію вивчення верховного божества Херсонеса. Проаналізовано основні підходи до дослідження, зокрема ідею про варварські запозичення в релігійних уявленнях.

Історичний розвиток Херсонеса тривалий час розглядали в контексті культурних і релігійних взаємовпливів еллінів і варварів. Найчастіше дослідники вбачали таврські ознаки в культурі верховної богині поліса Партенос (Ростовцев 1918, с. 177—197; Пятшышева 1947, с. 213—218), скіфські — у культурі Геракла (Пятшышева 1948, с. 197—204; Наливкина 1940, с. 117—119), таврські і скіфські — у поховальному культурі (Белов 1948, с. 160—162; Иванова 1953, с. 183; Зедгенідзе 1983, с. 23, 24) тощо. Такі погляди щодо походження і суті верховних божеств у 1940—1970-х рр. перетворилися на єдино правильне розуміння розвитку античних поселень на території Таврики — у руслі обстоювання дружніх відносин між місцевим та прийшлим, чужим, населенням. Нині дослідники дотримуються дещо іншої думки. Зважаючи на традиції відносин дорійців із варварським населенням, історичні події від часу заснування Херсонеса до римського періоду, рівень культурного розвитку таврів та скіфів і, відповідно, їхніх релігійних традицій, а також згаданого ще Плінієм Старшим консерватизму херсонеситів (Plin., NH, IV, 85), важко говорити про можливість впливів із боку ворожого місцевого населення, тим паче в релігійній сфері.

Утім, усталена в літературі попередніх років теорія продовжує знаходити своїх прибічників. Прикладом є нещодавня праця М.Є. Бондаренка (Бондаренко 2003), в якій зібрано якнайбільшу кількість публікацій, але не обґрунтовано власні висновки. Цю гіпотезу беззастережно сприймають і західні вчені. Так, публікація датської дослідниці П.Г. Більде (Bilde 2003, р. 165—184), хоч і тішить інтересом до Північного Причорномор'я, проте є прикладом такого некритичного «нав'язування» еллінам добросусідських стосунків з місцевими племенами.

П.Г. Більде, досліджуючи розвиток іконографії Артемиди Таврополу на східній території грецького світу від класичного до римського періоду, бере за вихідну тезу тотожність таврської богині-Діви та херсонеської Партенос. Назву *ελαφοχτοουος* (та, що вбиває лань), яку вживає Еврипід щодо таврського божества (Eur. I T.

1113), дослідниця пов'язує з іконографією херсонеських монет, вважаючи такі зображення в інших античних центрах рідкісними. П.Г. Більде бере до уваги лише зображення вбивання лані, виключаючи сцени атакування чи нападу (Bilde 2003). За твердженням авторки, Артемиду Таврополу як «підкорювачку биків» мали б зображувати з відповідними атрибутами, тоді як розуміння назви «Тавропола» як «вшановувана таврами» відповідає іконографії *ελαφοχτοουος*, традиційній у Херсонесі (пор.: Соломонік 1976, с. 46—50). Витоки походження образу богині з оленем дослідниця вбачає у скіфському звіриному стилі, де олень був однією із символічних тварин (Bilde 2003, с. 168—170).

Отже, в античному Херсонесі могли існувати культури богів аборигенних гірських племен таврів, що перебували на пізньопервісній стадії розвитку, причому зображали цих богів та їхні атрибути відповідно до традицій кочових скіфів, з якими вели спорадичні війни. Ці тези свого часу відповідали тенденції радянської історіографії звеличувати місцеві народи над усім чужоземним. Становлення в науковій літературі гіпотези варварських впливів у релігії Херсонеса відбувалося ще до виникнення таких тенденцій. З'являється необхідність знайти причини однастайності науковців і появи яскравих усталених тверджень в окремі історичні періоди. Для цього розглянемо історію дослідження культу Партенос та його розвитку з моменту заснування Херсонеса Таврійського до початку римського періоду.

Вивчення херсонеської релігії має свою цікаву послідовність — від умоглядних висновків істориків, що розглядали найширше коло питань, та підтвердження чи спростування реальним археологічним матеріалом, через однозначні твердження дослідників вузької спеціалізації та нагромадження значної кількості пам'яток, до обережних гіпотез на підставі «міждисциплінарного» розгляду наявного матеріалу.

Культ Партенос завжди був актуальною проблемою у вивченні поліса. Ще у 1922 р. вважали, що серед проблем історії Херсонеса «особливо пощастило в нашій літературі питанню про міську богиню Діву» (Зограф 1922, с. 338). Та-

кий інтерес зумовлено передусім наявністю багатої джерельної бази, а також цікавими дискусіями щодо окремих аспектів сутності богині. Предметом уваги дослідників була проблема імені й походження божества, яка часто спричиняла з'ясування характеру відносин з варварським населенням із залученням аналізу таврських релігійних обрядів. Крім того, вчених завжди привертала такі аспекти культу богині, як позиція жерців у суспільстві, кількість та локалізація храмів, святилища (Бабинов 1972, с. 20—27; Пальцева 1979, с. 30—46; Мещеряков 1980, с. 64—72; Русяева 2000, с. 74—84).

У перші роки вивчення релігії Херсонеса відтворення сутності божества відбувалося, здебільшого, на основі аналізу міфів. Це частково пояснюється не стільки значною кількістю епіграфічних свідчень, скільки бажанням охопити найширше коло питань. Варто зазначити, що історики ХІХ — початку ХХ ст., володіючи доволі обмеженим матеріалом, інтуїтивно змогли окреслити основні моменти в особливостях культу Партенос; пізніше їхні гіпотези, доповнені новими знахідками та аргументами, були розвинуті до рівня наукових теорій.

Саме в ХІХ ст. було обґрунтовано основні погляди на походження та сутність культу, що продовжують існувати і донині. Так, одні дослідники наголошували на тотожності херсонеської Партенос та Артеміди, інші — на таврському походженні божества. Перші робили висновки щодо перенесення культу Артеміди засновниками Херсонеса з метрополії і його подальший розвиток у Тавриці з епikleсою Партенос, пов'язаний із міфами, які локалізувалися саме там, та синкретизацією культур Артеміди Таврополи, Іфігенії, Тіхе (Толстой 1918, с. 91—93; Бобринский 1905, с. 5—8; Hirst 1908, с. 75, 76), іноді й варварської Діви (Кене 1855, с. 2, 3; Сибирский 1863, с. 85—87). Цю теоретичну позицію також приймає і видозмінює О.В. Орешников (1913, с. 5), який говорив, що за зовнішнім виглядом херсонеська богиня — це Артеміда, а з погляду херсонеситів — Діва, хоч докладнішої інтерпретації не подано. Автор уперше висловив думку про те, що культу Артеміди в Херсонесі не було, маючи на увазі відсутність полісного культу, єдиним доказом цього на той час була відсутність зображень на монетах (Орешников 1913, с. 9).

З кінця ХІХ ст. інтерпретація херсонеської Партенос як епikleси Артеміди сприймається настільки беззастережно, що деякі вчені, не вдаючись до аргументації, вживають щодо верховної богині ім'я «Артеміда», навіть без епikleси (Бурачков 1884, с. 103—130; Hirst 1908, с. 75—144 тощо). Наприклад, О.О. Бобринський у своїй загальній праці також використовує як робочу назву ім'я верховної богині — Артеміда, зазна-

чаючи, втім, що в Херсонесі цю богиню називали, переважно, Дівою (Бобринский 1905, с. 6). Англомовна дослідниця Дж. Гіртст уже окремо розглядає історію становлення культу в місті, вважаючи основну богиню полісу Артемиду нащадком мікенської богині Артеміди Таврополи, яку вшановували в Тавриці до заснування Херсонеса (Hirst 1908, с. 115).

Певний час значення культу богині в полісі ставили на четверте місце, буквально сприймаючи порядок імен богів у «Присязі» (Іванов 1912, с. 18). Ця ідея існуватиме і в пізніших працях (див., напр.: Белов 1948а, с. 74). Виділення імен Зевса, Геї та Геліоса як звичної формули присяги вперше знаходимо у спеціальній праці І.І. Толстого (1918, с. 92), який називає Партенос основною в пантеоні, оскільки лише після неї згадуються імена олімпійських богів, а тоді вже — місцевих героїв. Як і попередній висновок, спільним моментом у подальших працях дослідників стане визначення О.В. Орешникова, який вважає назву «Партенос» самостійним іменем богині й одночасно епikleсою багатьох богинь — як основних у пантеонах міст, так і другорядних: Артеміди, Афіни, Гери, Афродіти, Амфітріди тощо (Орешников 1913, с. 9). Цієї логіки дотримувався також І.І. Толстой, який наголошував на значенні божественних дів як демонів родючості, на підставі чого робив висновок про неправомірне і неприродне перенесення Геродотом характеристик «богині міфічного острова Смерті» на «богиню Життя» — покровительку Херсонеса (Толстой 1918, с. 152). Також надалі цитуватимуть таємничий вислів (іноді навіть без посилань на автора) про те, що «греки не зуміли, не наважилися, не посміли чи не схотіли назвати приховану за цим іменем місцеву богиню» (Толстой 1918, с. 117), хоч автор застосовував цю тезу до варварського божества, чітко відмежовуючи свідчення давніх авторів щодо таврської Діви та херсонеської Партенос, і не був прихильником варварського походження останньої, наголошуючи на її спільних рисах з Артемідією.

Здебільшого питання про основний характер Партенос вирішували в площині міфології, що навіть вважали за необхідне (Зограф 1922, с. 340). І.І. Толстой, виходячи з твердження, що свідчення античних авторів неможливо однозначно поділити на міфологічні та етнографічні, робить висновок: ототожнення богині казкової Таврики з богинею дорійського Херсонеса зумовлене лише тим, що сам міф стосувався реальної місцевості (як і міф про острів Левку — однойменного острова в Чорному морі). Навіть ті дослідники, що критикують тезу про грецьке походження верховної богині, погоджуються з тим, що Понт Евксінський мав сакральну-міфологічне значення для греків як межа з потойбіч-

ним світом, а тому ця міфологічність могла переноситися на населення берегів моря. Як аргумент застосовували і паралель, запропоновану Дж. Гірт: ставлення греків до таврів порівнювали зі ставленням англійських колоністів до тубільців, чим обґрунтовували неможливість якихось культурних чи релігійних впливів з боку місцевого населення.

На підставі аналізу тих самих «етнографічно-міфологічних» даних розвивалася й інша гіпотеза: запозичення греками сумнозвісного кровожерного божества, основним аргументом чого є однойменність таврської та херсонеської богинь, а також наголошення на традиції греків засвоювати місцеві божества з дипломатичною метою — виправдати своє захоплення довколишніх земель. Уже І.І. Толстой в 1918 р. пише, що ця теорія є панівною в літературі. Її прихильниками були видатні тогочасні науковці (див., напр.: Ростовцев 1918, с. 177—197; Бобринский 1905; Мансветов 1872, с. 10, 11; Белов 1948а тощо). Причини ототожнення античного та варварського божеств уперше структурував В.Н. Юргевич: це, по-перше, незайманість обох богинь; по-друге, покровительство над певною територією; по-третє, іконографія мисливиці (Юргевич 1881, с. 37, 38).

З початком критики праці І.І. Толстого (особливо критикували недовіру останнього до Геродота як історика чи етнографа) (Ростовцев 1918, с. 192, 195) ім'я Діва для дослідників стає принциповим. Це — ім'я первісного божества, яке є старшим, ніж Еллада, і де б його греки не зустріли, скрізь пов'язували з ним ті самі міфи, один з яких — про Іфігенію в Тавриді. Використовуючи ту чи іншу назву богині, науковці намагалися передати власне бачення її сутності. Ці назви за всю історію дослідження отримали кілька варіацій: від обережного визначення «незаймана богиня» (Юргевич 1881, с. 1—48) до «греко-тавро-скіфського божества» (Пятышева 1947, с. 213—218).

Твердження щодо «місцевості» богині згодом набуває ідеологічного характеру. Вже М.І. Ростовцев докоряє І.І. Толстому за заперечення місцевої еллінізованої основи культів і релігійних уявлень, адже «кожен російський дослідник має зробити все можливе, щоб знайти цю місцеву базу» (Ростовцев 1918, с. 181). В.В. Латишев закидає Р.Х. Леперу недооцінку важливості «Декрету на честь Сіріска» для характеристики винятковості розвитку Херсонеса (Латышев 1912, с. 134), за це ж О.М. Зограф соромить О.Л. Бертъє-Делагарда, який «не усвідомив своє відкриття Присяги як свідчення на користь прив'язаності Діви до Тавриди» (Зограф 1922, с. 339). Починаючи з 1940-х рр., цей патріотизм набирає нових обертів.

Уже на перших етапах вивчення докладно аналізується нумізматичний матеріал, за яким робиться висновок про популярність зображень верховної богині з часу заснування поліса. Більше того, виділяються часові відмінності в особливостях цих зображень і, відповідно, в особливостях культу (Ростовцев 1915, с. 160—162). У монетних класифікаціях (Орешников 1913, с. 3, 4, за класифікацією О.Л. Бертъє-Делагарда; Орешников 1922, с. 113—138) позначилася відповідність цих особливостей історичним подіям епохи: на зміну зображенням безтурботної мисливиці приходять патетичний образ захисниці міста з баштоподібним вінцем — атрибутом Тіхе. Також на основі нумізматичного матеріалу реконструювалися статуарні зображення Партенос (Зограф 1922, с. 337—360; Бурчак, 1884, с. 107—108) та інститут жрецтва в Херсонесі (Толстой 1918, с. 104—106). Нагальним було питання розміщення храму, що теж почасти пов'язували з культом варварської богині (Кене 1855, с. 16—19; Петръ 1895; Hirst 1908, с. 114; Бобринский 1905, с. 5—7).

Однозначнішими за кількістю різних поглядів на характер культу верховного божества є 1940—1970-ті рр., що зумовлено тогочасними політичними вимогами щодо розвитку історичної науки. Розгляд релігійних аспектів життя грецьких общин тоді починався з питання про зв'язок місцевого населення з грецькими містами (Пятышева 1947, с. 213). Деякі дослідники ще розуміли херсонеську релігію як частину загальногрецької (Белов 1946, с. 142, 143; Стржелецкий 1948, с. 97—106; Иванова 1953, с. 101—110; Иванова 1976, с. 36, 37), але, починаючи вже з М.А. Наливкіної та В.Д. Блаватського, підґрунтям для вивчення богів пантеону було їхнє «глибоке місцеве коріння» (Блаватский 1961, с. 132).

У той час нового забарвлення набуває теорія М.І. Ростовцева щодо таврських впливів у вшануванні Партенос. Патріотизм кінця ХІХ ст., спрямований на засвоєння нових територій, перетворюється на боротьбу з космополітизмом та войовничий захист і звеличення всього «місцевого» в історії народів СРСР. Давніх греків сміливо іменують «загарбниками», «поневолювачами», а їхній економічний і культурний успіх пояснюють експлуатацією населення сусідніх племен.

Таврські ознаки провідної богині стають основою її суті для дослідників 1940-х років, причому широко використовується поняття «синкретизм», яке дослідники розуміють як синонім «варваризації» культів. В.Д. Блаватський, дійшовши висновку, що в художній культурі Херсонеса кінця V—II ст. до н. е. не спостерігалось особливостей, які можна приписувати впливу

сусідніх племен, все ж говорить про зв'язок культу богині Партенос із вшануванням Великого жіночого божества племен Північного Причорномор'я (Блаватский 1961, с. 146). Логічні висновки власних досліджень не заважають відстоювати варварські впливи в релігійних уявленнях й іншим науковцям (Бабинов 1972а, с. 28—41; Щепинский 1966, с. 139—141; Соломоник 1984, с. 10 тощо).

Відповідно до цієї спрямованості, з'являються нові назви основної богині, якими замінюють найменування «Партенос». Її називають «таврською богинею» (Бабинов 1970, с. 79), подібною до маріандинської в Гераклеї Понтійській (Бабинов 1967, с. 13). На підтвердження місцевого походження верховного божества Херсонеса Таврійського наводять уже відомі з попередніх досліджень аргументи. Розвивають тему добросусідських відносин із таврами і введення місцевих культів до офіційного пантеону задля підтримання цих відносин, а також пояснюють причини популярності культу «варваризованої» Партенос із часу заснування поліса. З'являються спроби пояснити зв'язок між розвитком культу та історичними подіями за допомогою поділу на окремі періоди в розвитку релігії, окреслити основні зміни в житті поліса як причини змін у характері вшанування божественної заступниці Херсонеса (Бабинов 1967, с. 9—13). Також виникають праці, присвячені окремим аспектам культу, наприклад, розміщенню храму, функціям жерців та іншим особливостям релігійної практики (Пичикян 1976, с. 248—255; Бабинов 1972, с. 20—27; Бабинов 1972а, с. 36, 37).

Теорія варварських релігійних впливів дожила й дотепер. Сучасний етап (з кінця 1970-х рр.) є часом співіснування різних поглядів, знаходження спільних позицій, їхнього подальшого розвитку і нашарування нових аргументів. Варто зазначити, що в 1980-х рр. революційними стають праці, в яких відбувається повернення до характеристики Партенос як суто еллінської богині (Мещеряков 1979, с. 104—119; Пальцева 1979, с. 30—46).

Ця позиція у своєму підґрунті повторює попередні твердження І.І. Толстого, Дж. Гірст, О.О. Бобринського та інших про синкретичність культу. Втім, на той момент новизна її полягала саме у важливості визнання верховного божества не як варварського, а як місцевої іпостасі грецької Артеміді. У працях, присвячених цим питанням, звернуто увагу саме на назву богині, наголошено на важливості йменування її Партенос, а не Дівою, що має відповідати історичній реальності (Русяєва, Русяєва 1999, с. 79), а також повною мірою розкривати сутність цього божества (Русяєва 2000, с. 74). Цю саму тему дослідниця продовжує в статтях колективних

видань узагальнюючого змісту (див., напр.: Русяєва 1998, с. 357—365; Русяєва 2001, с. 528—551 тощо).

Кінець 1990-х рр. позначився спробами узагальнити наявний матеріал, чому присвячено спеціальні дослідження щодо культу Партенос (Русяєва 1997, с. 85—87; Русяєва, Русяєва 1999; Русяєва 1999, с. 42—48; Лапина 2002, с. 70—86). Синкретизм у культурі богині розглядав В.Ф. Мещеряков, однак дослідник виключав таврські впливи в ньому, вважаючи Партенос місцевою іпостасю загальногрецької Артеміді з її функціями та сутністю (Мещеряков 1973, с. 65—73). Культ Артеміді, наявний на початковому етапі існування Херсонеса, згодом перейшов у родинний, де Артеміду, з чим погоджується більшість дослідників, вшановували в межах тріади «Латона з дітьми» (Зедгенидзе 1983, с. 24; Кадеєв 1996, с. 149, 150 тощо). Втім, деякі науковці дотримуються позиції, що панувала в 1940—1970-х рр. (Соломоник, 1984; Шауб 1988).

За часом популярності тих чи інших гіпотез та змінами в характері дослідження можемо виділити кілька періодів у вивченні культу Партенос:

1) кінець XIX — початок XX ст.: період перших узагальнень щодо характеру божества на підставі аналізу міфів;

2) 1940—1970-ті рр.: час розвитку і панування теорії варварського походження та природи верховної богині;

3) кінець 1970-х рр. — початок XXI ст.: відродження та переосмислення на основі нового археологічного матеріалу попередніх гіпотез щодо сутності божества та особливостей його культу в Херсонесі Таврійському.

Поділ історії дослідження культів Херсонеса на кілька етапів є умовним і передає не стільки інтенсивність розробки даних питань, скільки якісно нові підходи в їхньому розв'язанні. Так, у перший період відбувається постановка проблем, з'являються нові варіанти інтерпретації наявного матеріалу, широко залучається аналіз писемних джерел; другий — знахідки накопичуються, класифікуються та вводяться до контексту історії Північного Причорномор'я; третій, що триває досі, — переоцінюються попередні постулати, здійснюються узагальнення і спроби комплексного розв'язання проблем.

Проаналізувавши досягнення у вивченні верховного культу Херсонеса Таврійського, можемо зробити певні висновки. Протягом усього античного періоду Партенос була покровителькою грецького поліса. Розквіт Херсонеса, війни зі скіфами та його занепад позначалися розвитком і змінами в її культурі. Перенесені з метрополії релігійні уявлення набували свого розвитку залежно від конкретних історичних умов, проте в руслі загальних тенденцій розвитку античної

релігії. Нові риси та функції Партенос спонукають дослідників проголошувати синкретизацію культів Артеміді, Іфігенії й Тіхе в одному образі та свідчать про важливе значення богині для общини в уявленні херсонеситів.

У вивченні цих уявлень слід виключати можливість варварських впливів на культ Партенос, яка була суто еллінським божеством, адже йдеться не про таємний чи родинний, а про верховний культ. Пантеон богів Давньої Греції формується до VIII ст. до н. е.; всі культури, що проникали на територію Еллади пізніше, завжди сприймалися як іноземні, ніколи повністю не асимілювалися (Burkert 1985, p. 170).

За словами науковців, духовна культура та ідеологія будь-якого суспільства існує у вигляді цілісної системи, і зміна якогось одного елемента спричиняє зміну інших (Куббель 1988, с. 485—487). Про варваризацію таких сфер, як господарство, соціальний та політичний устрій у перші століття існування Херсонеса (а вже тоді, нібито, таврський культ Партенос був верховним у пантеоні (Коваленко 1999, с. 108—131; Граффити античного Херсонеса 1978, с. 7—13)), не може бути й мови. Так само важко уявити запозичену у скіфів іконографію Партенос з оленем, адже навіть за найбільшого розвитку та «еллінізації» верхівки скіфи не мали відчутного впливу на античні центри (пор.: Зубарь 2002, с. 501—520).

Більше того, саме поняття «впливи» властиве схемі реципієнт—донор, у якому античні поселення, безперечно, були останнім. Тому впливи могли б існувати лише з боку Херсонеса. Проте й цей напрям ускладнюється великим розривом у рівнях розвитку. Ті ж таври просто не були відкритими до запозичень, адже «засвоїти можна тільки те, для чого суспільство дозріло» (Куббель 1988, с. 486), інакше запозичення виявлялося просто непотрібним.

Як свідчать висновки етнографів, культура таврів, зважаючи на умови проживання та спосіб

господарювання, була доволі ізольованою (Дьяков 1939, с. 86). У цьому значенні таврів протиставляють скіфам, які могли відчувати на собі вплив грецької цивілізації, позаяк таври «відстали від них у соціально-економічному розвитку і підлягали впливу незначною мірою» (Хазанов 1971, с. 20). У будь-якому разі йдеться про вплив із боку еллінів, оскільки навіть за найсприятливіших умов вплив периферії на класове суспільство незначний. Тому навіть скіфські впливи, а особливо у сфері ідеології (що є найменш помітними, на відміну від технологічних чи економічних (Хазанов 1975, с. 193)), не слід брати за основу верховних культів грецького поліса.

Отже, етнографічний підхід у розгляді культів Херсонеса не є ефективним. Виникає необхідність пошуку нових підходів, що допомогли б у вирішенні важливих питань полісної релігії. Вихідною тезою у такому підході має стати уявлення про те, що, по-перше, особливості верховних культів треба пояснювати особливостями кожного окремого поліса; по-друге, Херсонес Таврійський є прикладом дорійського поліса, якому властиві консервативність та відсталість порівняно з іншими античними центрами; по-третє, ця консервативність найяскравіше проявляється у такій реакційній сфері, як релігія.

Безумовно, уявлення херсонеситів про божества не були сталими протягом усього античного періоду. Одним із чинників змін були певні події в житті поліса, в яких варвари фігурували здебільшого в негативному значенні, з чим погоджується і згадана дослідниця П.Г. Більде (Bilde 2003, p. 160). Тому яким би далеким не здавалося Північне Причорномор'я нині, не варто забувати, що античні міста цього регіону були частиною грецької цивілізації. Елліни залишались окремою спільнотою, вважаючи себе ближчими до географічно віддалених античних центрів Причорномор'я чи Середземномор'я, ніж до сусідніх варварів.

Бабинов Ю.А. К вопросу о служителях культа в античном Херсонесе // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972. — С. 20—27.

Бабинов Ю.А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Социально-экономические проблемы истории древнего мира и средних веков. — М., 1972а. — С. 28—41.

Бабинов Ю.А. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического (раскопки К.К. Косцюшко-Валюжинича) // ВДИ. — 1970, № 4. — С. 73—80.

Бабинов Ю.А. Религиозные культы и обряды античного Херсонеса (конец V—II вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1967.

Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи // ВДИ. — 1948, № 1 (23). — С. 155—163.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический: Историко-археологический очерк. — Л., 1948а.

Белов Г.Д. Херсонес Таврический (Тез. дис. ... канд. истор. наук) // КСИИМК. — 1946, Вып. 13. — С. 142, 143.

Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961.

Бобринский А. Херсонес Таврический: Исторический очерк. — СПб., 1905.

- Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. — М., 2003.
- Бурачков П. Общий каталог монет, принадлежащих эллинистическим колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России. — Одесса, 1884.
- Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах). — К., 1978.
- Дьяков В.Н. Древняя Таврика до римской оккупации // ВДИ. — 1939, № 3. — С. 72—86.
- Зедзенидзе А.А. Херсонес Таврический в классический период: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1983.
- Зограф А.Н. Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики // ИРАИМК. — 1922, Т. 2. — С. 337—360.
- Зубарь В.М. Еще раз по поводу позднескифской государственности // МАИЭТ. — 2002, Вып. 9. — С. 501—520.
- Иванов Е.Э. Херсонес Таврический: Историко-археологический очерк // ИТУАК. — 1912, № 44. — 375 с.
- Иванова А.П. Дева // Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — К., 1976. — С. 36—37.
- Иванова А.П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. — Л., 1953.
- Кадеев В.И. Херсонес Таврический: Быт и культура (I—III вв. н. э.). — Харьков, 1996.
- Кене Б. Херсонес Таврический // ЖМНП. — 1855, № 11, 12. — 73 с.
- Коваленко С.А. О монетном деле Херсонеса Таврического в позднеклассическую эпоху // НЭ. — 1999, Вып. 16. — С. 108—131.
- Куббель Л.Е. Первобытная периферия классовых обществ // История первобытного общества: Эпоха классового образования. — М., 1988. — С. 485—487.
- Латина О.В. Херсонесская Партенос (историографический аспект) // АКРА. — 2002. — С. 70—86.
- Латышев В.В. Заметки к херсонесским надписям, изданным Р.Х. Лепером // ИАК. — 1912, Вып. 45. — С. 132—136.
- Мансветов И. Историческое описание древняго Херсонеса и открытых в нем памятников. — М., 1872.
- Мещеряков В.Ф. Державні культу Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н. е. // ВХУ. — 1980, № 201. — Вип. 12. — С. 64—72.
- Мещеряков В.Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1979. — С. 104—119.
- Мещеряков В.Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському // ВХУ. — 1973, № 94. — Вип. 7. — С. 65—73.
- Наливкина М.А. О некоторых памятниках античной эпохи Северо-Западного Крыма // СА. — 1940, № 6. — С. 107—119.
- Орешиников А.В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Воспора Киммерийского и Полемона II Понтийского // НС. — 1913, Т. 2. — С. 1—48.
- Орешиников А.В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. — 1922, Т. 2. — С. 113—138.
- Пальцева Л.А. Культ богини Девы в Херсонесе // Из истории античного общества. — Горький, 1979. — С. 30—46.
- Петрь В.И. О местоположении Девина мыса и храма в Тавриде. — К., 1895.
- Пичикян И.Р. Алтарь Пасида в Херсонесе // СА. — 1976, № 3. — С. 248—255.
- Пятьшева Н.В. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе // ВДИ. — 1947, № 3 (21). — С. 213—218.
- Пятьшева Н.В. О культе Геракла в Херсонесе // ВДИ. — 1948, № 2 (24). — С. 197—204.
- Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове и Таврике // ИАК. — 1918, Вып. 65. — С. 177—197.
- Ростовцев М. Сирикс — историк Херсонеса Таврического // ЖМНП. — 1915, Ч. 56. — С. 151—170.
- Русяева А.С. Культы и святилища в сфере политики демократических полисов Северного Причерноморья в раннеэллинистическое время // ВДИ. — 2000, № 3. — С. 74—84.
- Русяева А.С. О святилищах Партенос в Крыму // Проблемы греческой культуры: Тез. докл. междунар. науч.-практ. конф. — Симферополь, 1997. — С. 85—87.
- Русяева А.С. Релігія і культу // Давня історія України в трьох томах. — Т. 2. — К., 1998. — С. 357—365.
- Русяева А.С. Релігія і культу // Історія української культури. — Т. 1. — К., 2001. — С. 528—551.
- Русяева А.С., Русяева М.В. Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999.
- Русяева М.В. Художественный образ прямостоящей Партенос на монетах и ювелирных изделиях Херсонеса // Музейні читання: Мат. наук. конф. — К., 1999. — С. 42—48.
- Сибирский А.А. Богиня Артемида и ее значение в нумизматике Воспора-Киммерийского и Херсонеса-Таврического // ЗООИД. — 1863, Т. 5. — С. 82—108.
- Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. — К., 1984.
- Соломоник Е.И. Таври і Тавріка (Про походження етноніма і топоніма) // Археологія. — 1976, № 20. — С. 46—50.
- Стржелецкий С.Ф. Жертвенник Гераклу из т.н. Страбоновского Херсонеса // Хсб. — 1948, Вып. 4. — С. 97—106.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Петроград, 1918.
- Хазанов А.М. Первобытная периферия античного мира (на примере Европы) // СЭ. — 1971, № 6. — С. 17—27.
- Хазанов А.М. (при участии Л.Е. Куббеля и С.А. Созиной). Первобытная периферия докапиталистических обществ // Первобытное общество: Основные проблемы развития. — М., 1975. — С. 140—204.

- Шауб И.Ю. О происхождении культа богини Девы в Херсонесе // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тез. докл. — Севастополь, 1988. — С. 128—130.
- Щепинский А.А. Таврское божество «Дева» // Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — С. 139—141.
- Юревич В. Псифисмъ древнего города Херсониса о назначеніи почестей и наградъ Діофанту, полководцу Мифрадата-Евпатора за покореніе Крыма и освобожденіе херсонисцевъ отъ владычества скифовъ // ЗООИД. — 1881, Т. 12. — С. 1—48.
- Bilde P.G. Wandering Images: From Taurian (and Chersonesean) Parthenos to (Artemis) Tauropolos and (Artemis) Persike // The Cauldron of Ariantas. — 2003. — P. 165—184.
- Burkert W. Greek Religion. — Cambridge—Massachusetts, 1985.
- Hirst G.M. Ольвийскіе культы // ИАК. — 1908, Вып. 27. — С. 75—144.

Одержано 27.09.2004

Т.Н. Шевченко

К ВОПРОСУ О ВАРВАРСКИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЛИЯНИЯХ В ХЕРСОНЕСЕ ТАВРИЧЕСКОМ

В статье рассмотрена история изучения верховного культа Херсонеса Таврического. Прослежено развитие теории варварских влияний в сфере религии. Учитывая археологические, эпиграфические и нумизматические сведения о культе Парthenos, а также взаимосвязи дорической колонии с местным населением, верховный культ Херсонеса не следует рассматривать с точки зрения теории варваризации. При изучении херсонесской религии нужно принимать во внимание дорический консерватизм и особенности исторического развития полиса.

Т.М. Shevchenko

THEORY OF BARBARIAN RELIGIOUS INFLUENCE IN TAURIC CHERSONESOS

The article deals with the backgrounds of study of the main cult of the Tauric Chersonesos. The development of theory of the barbaric influence on religion is traced. Taking into consideration the archaeological, epigraphic and numismatic evidence of Parthenos' cult, as well as the relationship of the Doric colony with barbarians, the supreme cult of Chersonesos should not be viewed with relation to the «barbarization» theory. The Doric conservatism and the peculiarities of the polis' religion should be taken into account when studying the religion of Chersonesos.

А.М. Домановський

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО УРЯДУ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто питання про вплив візантійської зовнішньоекономічної політики на формування окремих особливостей русько-візантійської торгівлі IX—X ст. Наведено нові пояснення феномену незначної кількості знахідок візантійських монет на території Давньої Русі, які дозволяють висунути припущення про існування регулярної торгівлі східних слов'ян із Візантійською імперією вже на початку IX ст. і запропонувати, виходячи з цього, нові аргументи на користь локалізації перших східнослов'янських державних утворень у Середньому Подніпров'ї або ж Дніпровсько-Донському межиріччі.

Рівень розвитку торговельних стосунків Давньої Русі та Візантійської імперії у IX—X ст. традиційно привертая значну увагу дослідників. При цьому вони неодноразово звертали увагу на той факт, що за кількістю знахідок на території Давньої Русі візантійські монети значно поступа-

ються арабським (Археологія Української РСР 1975, с. 376; Величко 1895, с. 34; Зоценко 1991, с. 57, 74; Котляр 1971, с. 35, 36; Котляр 1971а, с. 240; Кропоткин 1962, с. 11, 15; Кропоткин 1967, с. 47, 50, 51, 124—126; Потин 1970, с. 73; Петрухин 1998, с. 130; Романов 1948, с. 386; Сидоренко 1990, с. 15; Сидоренко 1992, с. 6, 47 тощо; Янин 1955, с. 136, 137; Янин 1956, с. 58; Zgusta

© А.М. ДОМАНОВСЬКИЙ, 2005

1975, р. 484, 488; пор.: Столярик 1992, с. 46, 48, 71). Їхнє співвідношення, за підрахунками П.П. Толочка, зроблені лише для території Києва, становить близько 1:40 (Новое в археологии Киева 1981, с. 361, 364; Толочко 1983, с. 168; Толочко 1976, с. 9). За даними ж В.В. Кропоткіна, частка візантійських міліарісій у скарбах IX—XI ст. є мізерною — 1—2 % (Кропоткин 1962, с. 17). За кількістю знахідок візантійські монети зазначеного часу значно поступаються і тим римським, що проникли на територію розселення східних слов'ян та розповсюдилися тут унаслідок торговельних відносин місцевого населення з Римом на початку I тис. н. е. (Брайчевский 1983, с. 289; Брайчевський 1959, с. 40—46; пор.: Брайчевський 1964, с. 248—261). Т. Нунан зазначав з цього приводу, що порівняно з тисячами дирхемів та динарів, знайдених у змішаних скарбах Київської Русі, маємо менш ніж 100 візантійських монет усіх типів, тоді як писемні та археологічні джерела свідчать про широкі торговельні зв'язки Русі з Візантією (Noonan 1980, р. 172).

Актуальність пояснення цього історичного факту значно зростає у зв'язку з дискусією про ранню історію давньоруської держави, зокрема про локалізацію так званого Руського каганату, в якій широко використовують дані нумізматики. Її останній найпомітніший сплеск пов'язаний зі статтею відомого французького візантолога К. Цукермана, опублікованою спочатку в Парижі, а згодом двічі перевиданою російською мовою у популярних академічних часописах України та Росії (Zuckerman 2000, р. 95—120; Цукерман 2001, с. 55—77; Цукерман 2003, с. 76—99). Дослідник намагається переглянути всю початкову історію Русі, виділивши два етапи її існування: 30—70-ті рр. IX ст. та час після 895 р. — від приходу на Русь Рюрика. Протягом першого з них, згідно з концепцією К. Цукермана, давньоруська держава — Руський каганат — існувала в басейні Волхова зі столицею Ладогою. Лише під час другого періоду, до початку X ст., політичний центр держави перемістився до Києва. Ймовірність існування Києва як значного політичного центру, який би об'єднував східних слов'ян уже у 830-ті — 870-ті рр. науковець заперечує на підставі того, що в IX ст. це місто мало б перебувати в повному економічному вакуумі, з огляду на відсутність відповідних археологічних даних та свідчень писемних джерел.

Публікація російського перекладу виявилася для науковця концептуальною, оскільки у відповідь на неї було надруковано низку статей-відгуків із серйозною критикою його поглядів (Петрухин 2001, с. 78—82; Седов 2003, с. 3—14; Калинина 2003, с. 15—19; Иванов 2003, с. 20—

22; Толочко 2003, с. 100—103). На жаль, вчені приділили недостатньо уваги саме «нумізматичним» аргументам К. Цукермана, який відзначав відсутність знахідок монет у Київському Подніпров'ї у 830—860-ті рр. як свідчення того, що в IX ст. «шлях із варяг у греки», що пізніше поєднав Київ та Константинополь, ще не функціонував. За умов такого «економічного вакууму» «каганат русів» існувати у Подніпров'ї не міг (Цукерман 2001, с. 66, 72; Цукерман 2003 с. 84, 89). Лише П.П. Толочко детальніше зупинився на цьому питанні, не використавши, втім, усіх можливих аргументів для критики твердження К. Цукермана (Толочко 2003, с. 101, 102—103; пор.: Петрухин 2001, с. 81; Седов, с. 4, 7).

Тим часом, враховуючи той факт, що «німі» свідчення нумізматики «практично нічим не захищені від найпротилежніших інтерпретацій» (Петрухин 2001, с. 81), особливої ваги набуває пояснення феномену відсутності чи нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі в контексті особливостей розвитку торгівлі між давньоруською державою та Візантійською імперією. Значення цього питання є доволі великим, оскільки формування та укріплення Давньоруської держави багато в чому стимулювалося саме становленням і розвитком відносин русів з імперією (Литаврин 2000, с. 22; Головка 2003, с. 44, 45).

Нині існує кілька пояснень явища, що нас цікавить, проте К. Цукерман у своїй статті обмежився лише одним із них, не врахувавши при цьому бодай основної літератури. Пояснення, яке становило основу викладу візантолога, найвиразніше висловили вже Т. Арне, А.Є. Пресняков, М.К. Каргер та В.Б. Вілінбахов, які надто прямолінійно стверджували, що нечисленність візантійських монет на території Давньої Русі зумовлена незначним обсягом русько-візантійської торгівлі порівняно з торгівлею русько-арабською (Arne 1924, р. 90; Пресняков 1938, с. 80; Каргер 1958, с. 126; Вилинбахов 1963, с. 127, 128).

К. Цукерман посилається в цьому питанні лише на працю американського нумізмата Т. Нунана, який нібито робить висновок про практичну відсутність торговельних зв'язків між Києвом і Сходом раніше 900 р. і нерегулярність надходження візантійської монети на Русь аж до 50-х рр. X ст. (Noonan 1980, р. 152, 153; Noonan 1987, р. 396, 397). Візантолог не помічає при цьому, що поряд зі зручним для його концепції поясненням обережний нумізMAT висуває й інші — бартерний обмін товарами однакової вартості між візантійцями і русами, який робив використання монет непотрібним, або ж відсутність у Візантії достатньої кількості монет, щоб покрити дефіцит у зовнішній торгівлі (Noonan 1980, р. 172; Noonan 1987, р. 399). Зрештою Т. Нунан відмовляється

дати остаточну відповідь на запитання, що нас цікавить, наголошуючи на необхідності звернення по допомогу до професійних візантологів, які б змогли пояснити, чому під час активних русько-візантійських торговельних контактів на Русь потрапляла така мала кількість візантійських монет (Noonan 1980, p. 172). Виходячи з такої історіографічної ситуації, завданням пропонованої статті є уточнення та конкретизація причин нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі саме з погляду візантолога.

Передусім зазначимо, що масова наявність на території одного з торговельних контрагентів монет, викарбуваних іншим контрагентом, дійсно є одним з найнаочніших критеріїв «прямих» торговельних зв'язків двох регіонів (Коваль 1993, с. 35, 36). Проте, очевидно, варто відмовитися від характеристики обсягів товарообміну між Давньою Руссю та Візантією лише на підставі такої «прямої лінійної» інтерпретації монетної статистики, оскільки і знахідки окремих монет не можуть бути «беззаперечними доказами прямих торговельних зв'язків» (Lopez 1959, p. 74), і нечисленність таких знахідок не може свідчити про відсутність чи незначний обсяг торговельних відносин, тому що в багатьох випадках торгівля може відбуватися без помітного відображення «в обігових монетних запасах на ринках тих чи інших областей» (Массон 1951, с. 104; пор.: Романчук 2003, с. 132—137; Романчук 1998, с. 67—69; Романчук, Щеглов 1998, с. 180—181). Лише наявності торгівлі ще недостатньо для припливу металеві монети з однієї країни до іншої — потрібно, щоб торгівля мала активний баланс для однієї з країн і пасивний — для іншої (Гусаков 1946, с. 245). Така модель відносин була притаманна русько-арабській торгівлі, оскільки арабські країни у IX—X ст. більше купували у Русі, ніж продавали їй, і були змушені через це оплачувати крам руських гостей срібними монетами (Сидоренко 1991, с. 155, 156). Отже, нумізматичні дані завжди потребують підтвердження свідченнями інших джерел — писемних чи археологічних (див.: Георгиев 2001, с. 223—224).

Детальніший аналіз дозволив висунути інші пояснення феномену нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі. Явище пояснювали падінням товарності господарства у Візантії або ж вилученням із грошового обігу значної кількості монет для перекарбування у період боротьби імператорів-іконофілів з іконоборцями (Свердлов 1969, с. 544). Поряд із внутрішньоекономічною та внутрішньополітичною нестабільністю згадують також складне зовнішньополітичне становище імперії, яке заважало її активному впливу в Східній Європі (Галкина 2002, с. 206). Обидва твердження можуть бути актуальними для кінця VIII — першої третини IX ст., але ви-

даються недостатньо переконливими для середини — другої половини IX ст., позначених значним піднесенням візантійської економіки та зростанням її монетизації (Кропоткин 1967, с. 51; Cambridge Economic History 1987, p. 139; Treadgold 1997, p. 578). Ще одну, ймовірнішу, інтерпретацію найпоєднаніше обстоює П.П. Толочко. Цей дослідник пояснив згадане явище уподобаннями, інтересами та діями давньоруських купців, які вважали за краще вивозити зі столиці імперії не гроші, а високоліквідні візантійські товари — шовк, вироби зі скла, ювелірні прикраси, коштовні предмети побуту, екзотичні фрукти, приправи, вина тощо. Інакше кажучи, торговці з Давньої Русі, фактично, вели у Царгороді обмінну торгівлю, а гроші, які все ж потрапляли до їхніх рук, прагнули негайно витратити на ті самі привабливі ромейські вироби (Толочко 1989, с. 124, 125; Толочко 1996, с. 191; Толочко 1976, с. 10; Толочко 2003, с. 101). Подібну думку висловив ще В.Й. Ключевський, характеризуючи русько-візантійську торгівлю як обмінну (Ключевский 1956, с. 158). Таку саму чи, принаймні, близьку позицію з цього питання висловлено в працях І. Сорлін, Г.Г. Литавріна, О.Ф. Сидоренко та деяких інших дослідників, які, очевидно, підтримували її, уникаючи, втім, власних детальних пояснень зазначеного явища (Sorlin 1961, p. 475; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Свердлов 1969, с. 544; Литаврин 2000, с. 105, 106; Литаврин, Янин 1970, с. 36; Cambridge Economic History 1987, p. 490, 491; Резников 2001, с. 10; Сидоренко 1990, с. 15; Сидоренко 1992, с. 6, 47; Сорочан 1995, с. 128; Назаренко 2002, с. 22; див.: Домановський 2004а, с. 70). Отже, ця група дослідників пояснює причини нечисленності візантійських монет на території Давньої Русі особливостями монетного обігу у Візантійській імперії у VIII — першій третині IX ст., вподобаннями давньоруських купців, а також загальнотеоретичними міркуваннями про те, що торговельний обмін зовсім не обов'язково пов'язаний зі значним осіданням монет на території торгових контрагентів.

Жодним чином не заперечуючи цілковитої справедливості такого погляду, варто зазначити, що наведених припущень навряд чи достатньо для вичерпного пояснення мало не повної відсутності візантійських монет на території Давньої Русі. Руські торговці, зацікавлені в отриманні арабського срібла, були не менш охочі отримати дорогоцінні метали й з імперії, зокрема золоту візантійську номісму — привабливий «долар середньовіччя», який тоді був практично єдиною «міжнародною валютою» (Баран 1998, с. 237; Брим 1931, с. 207; Лебедев 1975, с. 43; Лебедев 1985, с. 233; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Толочко 1989, с. 24; Zgusta 1975, p. 486; Lopez 1951, p. 209—234; Кропоткин 1967, с. 52; Петров

1980, с. 179). У літописі золото завжди стоїть на першому місці в переліку подарунків і данини з боку Візантійської імперії руським князям, проте воно так і не стає «регулярною статтею візантійського експорту на Русь» (Новое в археологии Киева 1981, с. 364, 365; Оболенский 1998, с. 199; Chirovsky 1963, р. 114). Виходячи з цього, можна припустити, що незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі пояснюється не лише уподобаннями та прагненнями руських купців, а й інтересами та цілеспрямованими діями уряду Візантійської імперії.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на майже не помічені науковою спільнотою розвідки М.Я. Брайчевського та В.М. Зоценка, які спробували пояснити зазначений феномен не лише інтересами та уподобаннями руських торговців, а й елементами візантійської зовнішньоторговельної політики (Брайчевский 1983, с. 276—297; Зоценко 1991, с. 57—79). Наведені ними твердження здатні значною мірою конкретизувати та відтінити назване явище, хоча при цьому обидва науковці, виходячи із завдань своїх статей, не приділяють значної уваги політиці візантійського уряду в галузі монетного обігу та зовнішньої торгівлі.

Дійсно, знайомство з тогочасним візантійським законодавством та деякими елементами візантійсько-руських торговельних угод дозволяє впевнено стверджувати, що саме політика візантійського уряду у сфері зовнішньої торгівлі спричинила незначний вплив візантійської монети за кордон, зокрема на територію Давньої Русі (див.: Домановський 2004а, с. 71). Відомо, що в тогочасному візантійському законодавстві існувала пряма заборона на вивіз за кордон зливків дорогоцінних металів та виробів з них, у тому числі монет (Basil. LX 1840, XIX. 1. 86, 87, 1862. LVI. 1. 20; Les Nouvelles de Leon VI 1944, LXIII; Левченко 1956, с. 38; Сорочан 1995, с. 123; Сюзюмов 1959, с. 40; Lopez 1951, р. 227; Andreades 1962, р. 66; Hendy 1985, р. 257, 258; Ferluga 1987, s. 634, 635; Laiou 2002, р. 710). Ромей, яким аж ніяк не бракувало економічних знань, отриманих із повсякденної практики, справедливо вважали, що зручні для обігу гроші в достатній кількості є основою всіх справ, а нестачу їх в обігу вважали «хворобою» й усіляко намагалися їй запобігти (Les Nouvelles de Leon VI 1944, LI; Сорочан 1995, с. 123; Сюзюмов 1959, с. 47; Сюзюмов 1947, с. 267—269; Литовченко 1995, с. 103). Закони про заборону вивозу дорогоцінних металів за кордон існували й до створення Василік і трапляються ще в Кодексах Феодосія та Юстиніана (Theodosiani libri XVI 1905, IX. 23. 1; Codex Justinianus 1895, IV. 63. 2). Це дає усі підстави стверджувати, що їхні норми були чинними протягом усього періоду існування ранньосередньовічної імперії ромей,

оскільки Візантія не знала повної офіційної аброгації юстиніанового права (Сорочан 2001, с. 27).

За дотриманням заборони на вивіз виробів із дорогоцінних металів за кордон мали слідувати члени корпорації аргіропратів — торговців золотом, сріблом, перлами та коштовними каменями (Книга Эпарха 1962, II. 4. 6; Зоценко 1991, с. 74; Сюзюмов 1951, с. 39). За її виконанням мав також наглядати спеціальний чиновник секрету епарха міста — лігатарій, який складав списки куплених іноземцями товарів, стежачи, аби зі столиці імперії не було вивезено нічого забороненого, ймовірно, у тому числі й монет та виробів із дорогоцінних металів (Книга Эпарха 1962, XX. 1; Свердлов 1999, с. 56; Сорочан 1991, с. 19). Очевидно, в угодах саме він (чи, радше, чиновник з його відомства) виступав під іменем «цесарева мужа», який мав супроводжувати русичів під час їхніх виходів до міста (Книга Эпарха 1962, с. 250; Литаврин 2000, с. 143, 144). Ці самі функції могли виконувати комерціарії чи вулоти.

Отже, вже однією цією заборонаю, у тому разі, якби вона виконувалася ефективно, уряд Візантійської імперії міг досягти значного скорочення впливу золотих монет за кордон. Не маючи права вивозити за кордон золоті та срібні монети, руські купці просто змушені були витратити їх на купівлю візантійських товарів (Сорочан 1995, с. 126). Утім, ефективність виконання візантійських законів IX—X ст. перебільшувати не варто. Політика заборони вивозу дорогоцінних металів за кордон, як вже було зазначено, сягала ще ранньовізантійського часу, коли імперський уряд без особливого успіху намагався зупинити потік золота, який, унаслідок успадкованого ще від Римської імперії пасивного торговельного балансу, безперервно йшов із Візантії до країн Сходу, що призводило до значних фінансових труднощів (Theodosiani libri XVI 1905, IX. 23. 1; Codex Justinianus 1895, IV. 63. 2; Пигулевская 1951, с. 67, 68; Пигулевская 1951а, с. 89; Simkin 1968, р. 57; Петров 1976, с. 68—78; Петров 1980, с. 179, 180; Iluk 1985, р. 80; Hendy 1985, р. 257; Cambridge Economic History 1987, р. 134; Сорочан 1995, с. 123; Бардола 2001, с. 33). Очевидно, успішність заходів візантійського уряду щодо перешкодження впливу дорогоцінних металів на Русь у IX—X ст. була пов'язана зі значним переважанням економіки імперії, її високорозвиненого ремесла й торгівлі над економікою нового торговельного контрагента, що, відповідно, і створювало активний торговельний баланс для Візантії і пасивний — для давньоруської держави. Можна говорити й про певну взаємовигідність двосторонньої торгівлі для обох країн (Гапусенко 1961, с. 54; Cambridge Economic History 1987, р. 490; Сидоренко 1989, с. 20; Лебедев 1998, с. 207, 208), яка й призводила до

своєрідного «взаємозаліку» в обміні товару на товар.

Варто також згадати про додаткові механізми, які стимулювали руських гостей витратити отримані при торговельному обміні гроші на купівлю візантійських товарів. Один з них ми виявили під час перекладу слова «купля» («коупля») в окремих статтях русько-візантійських торговельних угод 907 та 944 рр. (докл. див.: Домановський 2004, с. 46, 47; Домановський 2004а, с. 71—72). Ідеться про повторене в обох угодах зауваження, що право на безкоштовне харчування, так зване місячне, під час перебування в Константинополі мають лише ті давньоруські купці, які прийшли для «купли» («коупли»): «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины» (ПСРЛ Т. 1. 1962, Стлб. 31, 48; ПСРЛ Т. 2. 1962, Стлб. 22, 37; Приселков 1950, с. 65, 75; Договори Руси 1952, с. 31, 64; ПВЛ 1999, с. 17, 24; ПВЛ 2000, с. 82, 98). Дослідники традиційно розуміли це зауваження як заборону отримувати безкоштовне харчування для тих прибульців з Русі, які не вели торговельних операцій, прибували без товарів або не з торговельною метою (Левченко 1956, с. 123; Левченко 1952, с. 124; Новосельцев, Пашуто 1967, с. 82; Рыбаков 1948, с. 339; Сахаров 1980, с. 113; Сорочан 2001, с. 249; Франклин, Шепард 2000, с. 155; Шекера 1963, с. 66). Таке тлумачення було зумовлено неточним перекладом, у якому зазначалося, що «місячного» позбавлялися ті купці, які прибували до Царгороду «без торгівлі» (Літопис Руський 1989, с. 18, 26; ПВЛ 1999, с. 153, 160; ПВЛ 2000, с. 83, 99). Однак у наведених положеннях угод ідеться не про торгівлю взагалі (давньоруською «търг», «търгование», «гостьба»), а власне про купівлю, оскільки саме таке значення притаманне слову «купля» у грамотах та угодах (Львов 1975, с. 254; Покровська 1999, с. 99—100). Такий переклад, запропонований М. Лавровським, С.П. Обнорським, М.Д. Приселковим, М.Я. Брайчевським та М. Хеллманом (Лавровский 1853, с. 131—135; Обнорский 1960, с. 111; Приселков 1939, с. 100; Брайчевский 1983, с. 288, 289; Hellman 1987, s. 656, 663), у різні часи вважався ймовірним.

Отже, ромей позбавляли «місячного» не тих русичів, які не вели торгівлю взагалі, а тих, що не купували візантійських товарів. Інакше кажучи, право отримувати «місячне» мали лише ті давньоруські купці, які не тільки продавали власний крам, а й купували ромейський (Приселков 1939, с. 100; Брайчевский 1983, с. 288, 289). Позбавлення права на безкоштовне харчування було, у будь-якому разі, досить відчутним для руських гостей, торгівля яких, пов'язана з великими видатками та небезпечною подорожжю, виправдовувала себе лише за наявності «відвертих субсидій» (Франклин, Шепард 2000, с. 166).

Більше того, якщо погодитися з думкою Г.Г. Литавріна, позбавлення права отримувати «місячне» автоматично призводило до втрати права на безкоштовне проживання в монастирі Св. Маманта, а оскільки, як впливає з положень угод, проживання руських купців деінде заборонялося, то вони взагалі позбавлялися будь-якої можливості вести торговельні операції у Царгороді (Литаврин 2000, с. 117; Литаврин 1993, с. 87; пор.: Сорочан 2001, с. 249).

Схема торговельного обміну, яку отримуємо за такого пояснення відповідних статей договорів, дуже добре співвідноситься з характерною для тогочасної Візантії системою мітатної торгівлі, за якою приїжджі купці були зобов'язані виставити напоказ увесь свій товар і чекати рішення оптових покупців — представників константинопольських систем. Лише після того, як останні відмовлялися купити весь виставлений товар чи певну його частину оптом, іноземці, за наявності спеціального дозволу єпарха міста, могли продавати привезене на царгородських ринках (Книга Єпарха 1962, V. 2. 3. 4. 5; История Византии 1967, с. 144; Сорочан 2001, с. 307, 308; Сорочан 1991, с. 20; докл. див.: Домановський 2004а, с. 72). Відповідно, до міста руські купці йшли не стільки з метою продавати власні товари, скільки для того, щоб придбати там візантійський крам: «да входят в град едиными враты... да творять куплю (виділено нами. — А.Д.), якоже им надобе» (Договори Руси 1952, с. 32, 65; ПВЛ 1999, с. 17, 24; ПВЛ 2000, с. 84, 98; ПСРЛ. Т. 1. 1962, Стлб. 31, 49; ПСРЛ. Т. 2. 1962, Стлб. 23, 37; Приселков 1939, с. 65, 75).

Цілком імовірно, що подібні торговельні клаузули могли міститися в гіпотетичних русько-візантійських мирних договорах другої половини IX ст. Принаймні, дослідники вважають за можливе говорити про існування русько-візантійської угоди 860 р., укладеної після вдалої для русичів облоги Константинополя, яка нібито фіксувала значні привілеї для руських купців (Головко 1994, с. 13; Головко 2003, с. 45; Котляр 1997, с. 72, 73; Котляр, Смолій 1994, с. 22, 30; Литаврин, Янин 1970, с. 35; Котляр 2003, с. 21; Сидоренко 1990, с. 17; Сидоренко 1992, с. 8). З того часу всю політику перших руських князів можна розглядати в контексті укріплення й розвитку торгівлі з Візантійською імперією (Брим 1931, с. 206).

Більше того, П.П. Толочко наголошує на тому, що вся зовнішньополітична активність Русі в напрямку Візантійської імперії, зокрема відомі походи на Крим (Сурож) та Амастриду, як і посольство 838—839 рр., мали на меті передусім відстоювання торговельно-економічних інтересів східнослов'янських племінних союзів, втілення яких викликало певну протидію з боку візантійського уряду (Толочко 1990, с. 103; Толочко 1991,

с. 4; Толочко 1998, с. 64; Гапусенко 1961, с. 54; Литаврин 2000, с. 22). Подібної думки (опінії) щодо посольства 838 р. дотримується і відомий російський візантолог Г.Г. Литаврін (Литаврин 2000, с. 46; История Византии 1967, с. 227, 228), причому очевидно, що обидва автори виходять з практики пізніших русько-візантійських угод першої половини X ст. (Свердлов 2003, с. 98). Г.Г. Литаврін у цілому справедливо зазначає, що купці держав та народів, які не мали дипломатичних відносин та офіційних договорів з імперією, «були позбавлені всілякої можливості вести торгівлю не лише в столиці, але й у провінційних містах Візантії», і саме через це русам доводилося силою нав'язувати імперії торговельні зв'язки (Литаврин 2000, с. 23).

Навіть якщо визнати припущення П.П. Толочка та Г.Г. Литавріна надто сміливими, не доводиться сумніватися в тому, що торгівля з Візантією починає відігравати важливу роль у житті перших слов'янських політичних утворень не пізніше, ніж у першій третині IX ст. Про це, зокрема, свідчить арабський географ Ібн Хордадбех, згадуючи у своїй праці «Книга шляхів і країн» про торгівлю з Візантією купців ар-Рус, які є різновидом (джинс) слов'ян. Ці купці доставляють хутра зайців (чи бобрів або білок (за різними перекладами)) та чорних лисів, а також мечі з найвіддаленіших околиць країни слов'ян до Румійського (Візантійського) моря, де сахіб (володар, господар, пан, губернатор) ар-Рума (Візантії) стягує з них десятину (ушр) (Гаркави 1870, с. 49; Kitâb al-Masâlik 1889, р. 154; Куник 1903, с. 129, 130; Бартольд 1963, с. 825; Новосельцев 1965, с. 384; Pritsak 1970, р. 253—257; Ибн Хордадбех 1986, с. 124; Калинина 1986, с. 71; Заходер 1967, с. 84, 85; Прицак 2001, с. 16, 17; Древняя Русь 2003, с. 206).

Хоч у Хордадбеа й не зазначено, яким саме шляхом руси діставалися до візантійських володінь, з високою ймовірністю можна стверджувати, що їхній шлях був річковим і пролягав, найвірогідніше, по Дніпру (Вестберг 1908, с. 374; Ибн Хордадбех 1986, с. 41; Калинина 1986, с. 80, 81; Коновалова 2000, с. 130; Литаврин 2000, с. 11, 142). Не можна відкидати й гіпотезу про суходільний шлях степами до Криму (Франклин Шепард 2000, с. 70, 86), проте такі першокласні мореплавці, як руси, швидше б обрали шлях річкою. Ще менш ймовірним, принаймні для першої половини — середини IX ст., нам видається припущення, що шлях руських купців до Константинополя пролягав через Нижнє Подунав'я і болгарські землі (Велиханова 1979, с. 40; Ибн Хордадбех 1986, с. 41; Калинина 1986, с. 81, прим. 74; Коновалова 1999, с. 12; Коновалова Перхавко 2000, с. 154). Малоімовірною виглядає побудова Т. Левицького, який вважає, що

руси проходили від Балтійського моря кружним шляхом навколо європейського материка до Атлантичного океану, Середземного моря і, нарешті, до Константинополя (Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 130—131, punkt 152). Зрештою, абсолютно фантастичним є погляд О. Прицака, який на основі даних Ібн Хордадбеа реконструює якусь західноєвропейську міжнародну рутено-фрізько-норманську торговельну компанію VIII ст. з Південної Франції (Прицак 2001, с. 12).

Отже, саме дніпровський шлях купців-русів видається найбільш ймовірним. Проте деякі дослідники, зокрема В.Я. Петрухін, вважають неможливим становлення «шляху із Варяг у Греки» у першій половині і навіть середині IX ст., називаючи припущення Г.Г. Литавріна про функціонування самостійного дніпровського шляху до Візантії вже у 830-ті рр. «науковою інерцією» (Петрухін 2000, с. 86; див.: Литаврин 2000, с. 11) і зараховуючи дані Ібн Хордадбеа про можливу торгівлю русів на території вздовж Дніпра хіба що до 880-х рр. (Петрухін 1996, с. 9; Петрухін 2001, с. 80; Петрухін 2002, с. 52). Дещо дивує аргументація, до якої вдається дослідник: оскільки у праці Ібн Хордадбеа йдеться, найвірогідніше, про «шлях із Варяг у Греки», то дані арабського вченого можуть стосуватися пізнішого періоду, ніж 880-ті рр., тому що до того часу ця трансконтинентальна магістраль нібито не діяла (пор.: Франклин, Шепард 2000, с. 137). Логіка науковця подібна до тієї, якою послуговується К. Цукерман у вирішенні питання про (не)існування Південної Русі IX ст. (див.: Толочко 2003, с. 101; пор.: Петрухін 1993, с. 70). Причина помилки очевидна: В.Я. Петрухін датує свідчення Ібн Хордадбеа, виходячи із загального контексту, в якому розглядає ранньосередньовічну історію східних слов'ян, а саме — з погляду функціонування трансконтинентальної магістралі.

Натомість переважна більшість авторитетних сходознавців, виходячи з даних про рукописну традицію та свідчень нумізматики, схиляється до думки, що уривок праці Ібн Хордадбеа з описом маршрутів купців-русів, які є різновидом слов'ян, містився вже в першій редакції книги арабського географа і тому має датуватися часом, не пізнішим 40-их рр. IX ст. (Kitâb al-Masblik 1889, р. XX; Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 55, 56; Левченко 1956, с. 45; Ibn Hurdvdbeh 1956, s. 56; Pritsak 1970, р. 243; Велиханова 1979, с. 41, прим. 9; Новосельцев 1982, с. 122, 126; Ибн Хордадбех 1986; Калинина 1986, с. 82; Коновалова 1998, с. 52—57; Калинина 2000, с. 110, 113; Седов 2003, с. 8; Древняя Русь 2003, с. 205), та відповідати ситуації, яка склалася кількома десятиліттями чи навіть століттями раніше (Ключевский 1956, с. 127; Новое в археологии Киева 1981, с. 356, 357; Noonan 1987—1991, р. 214; Смирнов 1988,

с. 88; Литаврин 2000, с. 21, 23; пор.: Новосельцев 1965, с. 386).

Думка про існування лише однієї редакції твору Ібн Хордадбеха, датованої 885 р. (Marquart 1903, s. 390; Вестберг 1908, с. 374; Новосельцев 1982, с. 121), знаходить нині все меншу підтримку серед сходознавців, найобережніші з яких питання про існування однієї чи двох редакцій залишають відкритим (Крачковский 1957, с. 148; Калинина 1986, с. 69). Вона, безумовно, вигідна для концепції В.Я. Петрухіна, проте дослідник навіть не згадує про її існування. Не згадує він і про трактування уривку про торговельні шляхи русів як пізнішої вставки (Westberg 1899, s. 284—287), також відкинуте дослідниками (Вестберг 1908, с. 374; Новосельцев 1965, с. 383; Велиханова 1979, с. 38; Ібн Хордадбех 1986, с. 39—42; Древняя Русь 2003, с. 207). До того ж, історик у своїх працях веде мову виключно про шлях від Балтійського моря до Чорного в цілому. Дійсно, виходячи з такого підходу, важко говорити про можливість руської торгівлі з Візантією на території вздовж Дніпра вже в першій половині IX ст., оскільки ми не маємо відповідних археологічних матеріалів навіть для початку X ст. Показово також, що весь «шлях із Варяг у Греки» не описано в жодному з тогочасних джерел (Брим 1931, с. 201; Анохин 2000, с. 57).

Утім, на «шляху з Варяг у Греки», який повністю склався лише в другій половині X ст., варто виділяти менші фрагменти: Дніпровський (Грецький) — на південь, до Візантії, та Волховський (Варязький) — на північ, до Скандинавії (Бернштейн-Коган 1950, с. 236, 252, 266; Сидоренко 1990а, с. 19—22; пор.: Рыбаков 1981, с. 57). Очевидно, що перший з них аж ніяк не міг бути відкритим лише в середині IX ст., як про це стверджували в літературі (Брим 1931, с. 205, 233). Південна частина трансконтинентального шляху цілком могла почати функціонувати значно раніше, вже на початку чи, принаймні, в першій третині IX ст., про що й свідчать дані Ібн Хордадбеха (Смирнов 1980, с. 7; Сидоренко 1989, с. 17, 18; Литаврин 2000, с. 11). Найвіддаленіші околиці країни слов'ян, з яких, за свідченнями цього арабського географа, йшли до Візантії купці-руси, цілком могли знаходитися десь у південних районах слов'янських земель (Новосельцев 1965, с. 387; Пріцак 2001, с. 17).

Отже, варто вести мову не про загальне становлення «шляху з Варяг у Греки» вже на початку IX ст., а лише про функціонування в цей час Дніпровського шляху, що починався з Києва (Толочко 2003, с. 102, 103). Аж до останніх десятиліть IX ст. цей шлях належав слов'янським, руським (але не скандинавським) купцям, торгівля ж норманів тоді обмежувалася Ладогою (Седов 2003, с. 7, 8, 11). Як зазначав Б.А. Рибак

ков, «Русь випереджала варягів у прокладанні шляхів на Схід» (Рыбаков 1981, с. 56; див.: Гапусенко 1961, с. 54; Анохин 2000, с. 55, 57). Становлення русько-візантійської торгівлі відбулося, таким чином, значно раніше 860-х рр., як про це пише В.Я. Петрухін (Петрухін 2001а, с. 140, 142). Тоді було лише активізовано доволі давні торговельні відносини імперії зі східними слов'янами південної зони, оскільки варяги, контактуючи з місцевим слов'янським населенням та спираючись на нього, швидко визнали значення дніпровського торговельного шляху до Візантії (див.: Смирнов 1980, с. 7; Gieysztor 1993, p. 507; Литаврин 2000, с. 11).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що ми виявили ще кілька тих, за словами С.Б. Сорочана, «немовби випадкових моментів торговельно-економічного життя Візантії», в яких проявилися очевидні тенденції до створення «системи» своєрідного візантійського меркантилізму та протекціонізму (Сорочан 1995, с. 122, 132; Бардола 1999, с. 63, 64). Вони значною мірою спростовують усталену в історіографії думку про те, що імперський уряд штучно підтримував пасивний баланс власної торгівлі, створюючи максимальні пільги для імпорту й обмежуючи експорт, що й призводило до масового відпливу візантійських монет за межі імперії (История Византии 1967, с. 256; Культура Византии 1989, с. 27; Сюзюмов 1951, с. 33, 34; Сюзюмов 1959, с. 39; Каждан 1960, с. 291 і наст.; Острогорський 2002, с. 230). Очевидно, обмеження стосувалися лише життєво важливих (продукти харчування) та дорогоцінних (ювелірні вироби, монети з дорогоцінних металів, шовкові тканини тощо) товарів, тоді як вивезення і, відповідно, виробництво іншого краму, такого як вироби царгородського ремесла «загального вжитку», всіляко заохочували та підтримували (Andreades 1962, p. 65, 66). Той факт, що для вивезення призначалися менш цінні товари, зовсім не означає відмови від розширення власного експорту.

Найточнішим свідченням ефективності розглянутих заходів імперського уряду і є незначна кількість знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX—X ст., причому слід заважити, що деяка частина з них могла потрапити сюди певною мірою випадково, «з інших рук», наприклад, з території візантійського Криму, де контроль за вивезенням дорогоцінних металів міг бути слабшим, ніж у столиці імперії (Chirgovsky 1963, p. 114, 115), з території Болгарії, з якою Русь мала активні торговельні зв'язки (Перхавко 1984, с. 95; Перхавко 1988, с. 99; див. також: Коновалова, Перхавко 2000, с. 175—187), або ж «кружним шляхом» через Шовковий шлях та Волго-Балтійську магістраль (Галкина 2002, с. 206; пор.: Штатман 1972, с. 32—38) чи навіть через Західну Європу (Бернштейн-Коган 1950, с. 246, 247).

Саме така політика візантійського уряду, ймовірно, і стала однією з основних причин незначного впливу золотих та срібних монет із Візантії на Русь, що й зумовило нечисленність їхніх знахідок. У поєднанні з ґрунтовними висновками П.П. Толочка, Г.Г. Литавріна, О.Ф. Сидоренко та деяких інших дослідників, ця теза дозволяє значною мірою спростувати твердження К. Цукермана про незначний обсяг русько-візантійської торгівлі у IX ст., й тим паче — про повну її відсутність. Дійсно, скорочення з 30-х рр. IX ст. кількості монетних скарбів у Нижньому та Середньому Подніпров'ї не може свідчити про інтенсивний монетний обіг на цих територіях (Петрухин 2000, с. 86; див.: Смирнов 1988, с. 87—91; Литаврин 2000, с. 11, 46; Литаврин 1999, с. 422), проте цей факт має інше пояснення, яке дозволяє не вважати його незаперечним доказом відсутності торговельних зв'язків тогочасного населення зазначених територій із Візантією. Подібне явище спостерігаємо і на інших територіях, широкі торговельні зв'язки яких із Візантійською імперією не викликають жодних сумнівів (Dimian 1957, р. 189—216; Свердлов 1969, с. 544; Георгиев 2001, с. 227; Сорочан 1996, с. 67; Тодорова 1987, с. 167). Навіть у першій половині X ст., між договорами 911 та 944 рр., коли торгівля з Візантійською імперією не лише остаточно набула регулярного характеру, а й стала значно інтенсивнішою (Литаврин 1988, с. 38—42), обсяг припливу візантійських монет на Русь не збільшився, що змусило Т. Нунана зарахувати цей час разом з усім IX ст. до єдиного періоду спорадичного обігу незначної кількості візантійських монет на території Русі (Noonan 1980, р. 154).

Відповідно, зникає важливий аргумент проти можливості існування Південної Русі, точніше — існування на півдні східнослов'янських земель першого об'єднання державного типу наприкінці VIII—IX ст. Більше того, наведені міркування, у поєднанні з даними Ібн Хордадбега, свідчать про локалізацію давньоруської держави («Руського каганату», якщо цю назву можна вважати прийнятною) (див.: Калинина 2003, с. 17; Петрухин 2001, с. 78; Петрухин 2001а, с. 132;

Петрухин 2000, с. 87; Толочко 2003, с. 102) саме у Середньому Подніпров'ї (Левченко 1956, с. 56; Толочко 1990, с. 103; Толочко 2003, с. 102; Свердлов 1970, с. 363—369; Литаврин 2000, с. 42, 43; Назаренко 2002, с. 22; Свердлов 2003, с. 93, 96, 97, 99) або ж на Лівобережжі Дніпра та в межиріччі Дніпра й Дону (ареал волинцевської археологічної культури) з імовірною столицею в Києві (Седов 1998, с. 9, 11; Седов 1999, с. 65—76; Седов 2003, с. 10). Це (прото)державне утворення аж ніяк не існувало в «економічному вакуумі» — воно постає включеним до системи світової торгівлі, таким, що підтримує активні торговельні зв'язки з країнами арабського Сходу та Візантією (Christian 2000, р. 20). Зазначимо також, що саме для південних земель східних слов'ян IX ст. характерною є наявність відносно численних нумізматичних знахідок, і саме тут концентруються всі східноєвропейські знахідки візантійських монет IX ст. (Зоценко 1991, с. 66, 67; Седов 1998, с. 9; Седов 1999, с. 75, 76; Янин 1955, с. 137, 138; Бернштейн-Коган 1950, с. 248). Навряд чи всі вони потрапили сюди через «третьі руки». Показовою в цьому плані є концентрація візантійських монет у вузлових пунктах Подніпров'я, що недвозначно свідчить про існування торговельного шляху, який проходив Дніпром (Свердлов 1969, с. 544).

Думку про «південне» розміщення політичного центру Давньоруської держави аж ніяк не можна вважати «науковою інерцією», про яку почасти згадує В.Я. Петрухин, відкидаючи без достатньо аргументованої критики те чи інше «застаріле», як на нього, твердження сучасної історіографії (пор.: Петрухин 2001б, с. 86). Попри те, що конкретна локалізація державних утворень IX ст. півдня східнослов'янського світу дещо різниться, є чимало підстав говорити, що «вектор процесів ендегенного розвитку східного слов'янства пролягав (...) з півдня на північ» (Ричка 2001, с. 27; Свердлов 2003, с. 96, 97). Немає сумніву, що важливу роль у цьому розвитку відігравали дипломатичні та торговельні відносини з Візантійською імперією, і їхня зважена та всебічна характеристика — важливе завдання майбутніх досліджень.

Анохин Г.И. Новая гипотеза происхождения государства на Руси // ВИ. — 2000, № 3. — С. 51—61.

Археологія Української РСР: в 3-х тт. — Т. 3. — К., 1975.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.

Бардола К.Ю. Некоторые аспекты таможенной политики ранней Византии (IV—VI вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2001. — С. 32—37.

Бардола К.Ю. Политика протекционизма византийского государства в IV—VI вв. // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1999. — С. 63, 64.

Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1. — М., 1963. — С. 810—858.

Бернштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // ВГ. — 1950, Сб. 20. — С. 239—270.

Брайчевский М.Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860—863 гг.) // СЕМП 1982. — М., 1983. — С. 276—297.

- Брайчевський М.Ю.* Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
- Брайчевський М.Ю.* Римська монета на території України. — К., 1959.
- Брим В.А.* Путь из варяг в греки // Известия АН СССР, Отделение общественных наук. — 1931, № 2. — С. 201—247.
- Велиханова Н.М.* О торговых путях купцов-руссов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений» // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. — М., 1979. — С. 37—42.
- Величко Г.* Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X—XI століття // Записки НТШ. — 1895, Т. 6. — Кн. 2. — С. 1—36.
- Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — 1908, Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 364—412.
- Византийская книга Эпарха* / Изд. М.Я. Сюзюмова. — М., 1962.
- Вилинбахов В.Б.* Балтийско-Волжский путь // СА. — 1963, № 3. — С. 126—135.
- Галкина Е.С.* Тайны Русского каганата. — М., 2002.
- Гапусенко І.М.* Київська Русь і Північне Причорномор'я // УІЖ. — 1961, № 6. — С. 51—60.
- Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — СПб., 1870.
- Георгиев П.* За монетната циркуляция в Българската столица през VII—IX век // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. — Варна, 2001. — С. 223—229.
- Головко О.Б.* Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // СС. — 2003, № 1. — С. 44—59.
- Головко О.Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К., 1994.
- Гусаков А.Д.* О некоторых явлениях в денежном обращении древней Руси // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. — 1946, № 3. — С. 231—247.
- Договоры Руси с Византией X в.* // Памятники русского права. — 1952, Вып. 1. — С. 3—70.
- Домановский А.Н.* О значении слова «купля» в русско-византийских торговых договорах X в. // Русский язык: исторические судьбы и современность. — М., 2004. — С. 46, 47.
- Домановський А.М.* Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX—X ст.: погляд з Візантії // Древностию — 2004. — Харьков, 2004а. — С. 70—75.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников.* — М., 2003.
- Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967. — Т. 2.
- Зоценко В.Н.* Византийская монета в Среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. — К., 1991. — С. 57—79.
- Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Изд. Н. Велихановой. — Баку, 1986.
- Иванов С.А.* Концепция К. Цукермана и византийские источники о христианизации Руси в IX веке // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 20—22.
- История Византии:* В 3-х тт. — М., 1967. — Т. 2.
- История Украинской ССР:* В 10-ти тт. — К., 1981. — Т. 1.
- Каждан А.П.* Деревня и город в Византии IX—X вв. — М., 1960.
- Калинина Т.М.* Арабские источники VIII—IX вв. о славянах // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 год. — М., 1994. — С. 211—224.
- Калинина Т.М.* Восточные источники о древнерусской государственности // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 15—19.
- Калинина Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 2000. — С. 106—119.
- Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века // История СССР. — 1986, № 4. — С. 68—82.
- Каргер М.К.* Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. 1.
- Ключевский В.О.* Сочинения. — М., 1956. — Т. 1. Курс Русской истории. — Ч. 1.
- Коновалова И.Г.* К вопросу об этнониме нұкарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. — Вып. 2. — 1999. — С. 4—20.
- Коновалова И.Г.* К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбега о путях купцов-руссов // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1998. — С. 52—57.
- Коновалова И.Г.* Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 2000. — С. 126—133.
- Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000.
- Котляр М.* Руський флот у походах на Візантію // Політика і час. — 1997, № 4. — С. 70—76.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип. 4. — С. 236—252.
- Котляр М.Ф., Смолий В.А.* Історія в життєписах: Пер. з рос. — К., 1994.
- Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — СПб., 2003.
- Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. — М.—Л., 1957.
- Кропоткин В.В.* Клады византийских монет на территории СССР. — М., 1962.

- Кропоткин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. — М., 1967.
- Культура* Византии второй половины VII—XII в. — М., 1989.
- Куник А.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1903. — Ч. 2.
- Лавровский Н.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. — СПб., 1853.
- Лебедев Г.С.* Путь из варяг в греки // Вестн. Ленингр. ун-та, Сер. История, язык, литература. — 1975, № 20. — Вып. 4. — С. 37—43.
- Лебедев Г.С.* Путь из варяг в греки как фактор урбанизации Древней Руси, Скандинавии и Византии // Тр. VI Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1997. — Т. 2. Славянский средневековый город. — С. 197—209.
- Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985.
- Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956.
- Левченко М.В.* Русско-византийские договоры 907 и 911 гг. // ВВ. — 1952, Т. 5. — С. 105—126.
- Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000.
- Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в конце IX—X в. // Литаврин Г.Г. Византия и славяне. — СПб., 1999. — С. 421—428.
- Литаврин Г.Г.* Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 38—42.
- Литаврин Г.Г.* Древняя Русь, Болгария и Византия в IX—X вв. // История, культура, этнография и фольклор: IX междунар. съезд славистов. — М., 1983. — С. 62—76.
- Литаврин Г.Г.* Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус // ВВ. — 1993, Т. 54. — С. 81—92.
- Литаврин Г.Г., Янин В.Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX—XV вв. // История СССР. — 1970, № 4. — С. 32—53.
- Литовченко В. В.* Ремесло и торговля в новеллах Льва VI Мудрого // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Мат. науч. конф. — Харьков, 1995. — С. 103.
- Літопис* Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. — К., 1989.
- Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет». — М., 1975.
- Массон М.Е.* К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Тр. Среднеазиат. гос. ун-та. — 1951, Вып. 23. — Кн. 4. — С. 91—104.
- Назаренко А.* Две Руси IX века // Родина. — 2002, № 11—12. — С. 16—22.
- Новое* в археологии Киева. — К., 1981.
- Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории феодализма. — М., 1982. — С. 120—127.
- Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 355—419.
- Новосельцев А.П., Паушто В.Т.* Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. — 1967, № 3. — С. 81—108.
- Обнорский С.П.* Язык договоров русских с греками // Обнорский С.П. Избранные работы по русскому языку. — М., 1960. — С. 99—120.
- Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. — М., 1998.
- Острогорський Г.* Історія Візантії. — Львів, 2002.
- Перхавко В.Б.* О торговых контактах Киева с Болгарией в IX—XII вв. // Проблемы социально-экономической истории феодальной России. — М., 1984. — С. 92—99.
- Перхавко В.Б.* Развитие торговых контактов Киева с западнославянскими и южнославянскими землями в IX—XIII вв. // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—100.
- Петров А.М.* Азиатско-европейский торговый баланс на рубеже нашей эры // НАА. — 1976, № 4. — С. 68—78.
- Петров А.М.* Азиатско-западноевропейский торговый баланс в средние века // Ближний и Средний Восток: товарно-денежные отношения при феодализме. — М., 1980. — С. 178—192.
- Петрухин В.Я.* «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. — М., 2001а. — С. 127—143.
- Петрухин В.Я.* Был путь из Варяг в Греки и из Грек... // Путь из Варяг в Греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996. — С. 8—17.
- Петрухин В.Я.* Варяги и хазары в истории Руси // ЭО. — 1993, № 3. — С. 68—82.
- Петрухин В.Я.* О «Русском каганате», начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // Славяноведение. — 2001, № 4. — С. 78—82.
- Петрухин В.Я.* Путь из варяг в греки: становление древнерусского государства и его международные связи // Тр. VI Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1998. — Т. 4. Общество, экономика, культура и искусство славян. — С. 127—134.
- Петрухин В.* Путь из варяг в греки // Родина. — 2002, № 11—12. — С. 52—58.

- Петрухин В.Я.* [Рецензия] // Славяноведение. — 2001б, № 2. — С. 86—90.
- Пигулевская Н.В.* Византия на путях в Индию. — М.—Л., 1951.
- Пигулевская Н.В.* К вопросу об организации и формах торговли и кредита в ранней Византии // ВВ. — 1951, Т. 4. — С. 84—90.
- ПВЛ* / Изд. Д.С. Лихачева. — СПб., 1999.
- ПВЛ* / Изд. О.В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб., 2000. — Т. 1.
- Покровська О.А.* Торговельна та економічна лексика в сучасних історичних словниках та українських писемних пам'ятках // Вестник МСУ. — 1999. — Т. 2, № 4. — С. 99—101.
- ПСРЛ.* — Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
- ПСРЛ.* — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962.
- Потин В.М.* Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным // Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв. — Л., 1970. — С. 64—80.
- Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории. — М., 1938. — Т. 1. Киевская Русь.
- Приселков М.Д.* Русско-византийские отношения IX—XII вв. // ВДИ. — 1939, № 3. — С. 98—109.
- Приселков М.Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М.—Л., 1950.
- Пріцак О.Й.* Раданія і Русь // СС. — 2001, № 2. — С. 9—20.
- Резников А.В.* Византия и Украина: генезис взаимоотношений // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. — 2001, Вип. 3. — С. 8—22.
- Ричка В.М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // УІЖ. — 2001а, № 2. — С. 23—33.
- Романов Б.А.* Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.—Л., 1948. — Т. 1. — С. 370—396.
- Романчук А.И.* К вопросу об использовании нумизматических данных при изучении византийского города периода «темных веков» // Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения. — СПб., 2003. — С. 132—137.
- Романчук А.И.* Состояние городской экономики и находки монет // Византийское государство в IV—XV вв. Центр и периферия. — Барнаул, 1998. — С. 67—69.
- Романчук А.И., Щеглов А.Н.* Проблема культурного слоя в византийской археологии // ВВ. — 1998, Т. 55 (80). — Ч. 2. — С. 178—183.
- Рыбаков Б.А.* Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. — 1981, № 2. — С. 40—59.
- Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. — М.—Л., 1948. — Т. 1. — С. 315—369.
- Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — пер. пол. X в. — М., 1980.
- Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь. — СПб., 2003.
- Свердлов М.Б.* Локализация русов в арабской географической литературе IX—X вв. // Известия ВГО. — 1970, № 4. — С. 363—369.
- Свердлов М.Б.* Русский купец в Константинополе в первой половине X в. // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1999. — С. 54—57.
- Свердлов М.Б.* Транзитные пути в Восточной Европе IX—XI вв. // Известия ВГО. — 1969, № 6. — С. 540—545.
- Седов В.В.* Древнерусская народность. — М., 1999.
- Седов В.В.* О русах и русском каганате IX в. // Славяноведение. — 2003, № 2. — С. 3—14.
- Седов В.В.* Русский каганат IX века // ОИ. — 1998, № 4. — С. 3—15.
- Сидоренко Е.Ф.* К вопросу о путях восточной торговли Древней Руси // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 154—159.
- Сидоренко О.Ф.* До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 13—28.
- Сидоренко О.Ф.* Торговельні зв'язки Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 15—21.
- Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. — К., 1992.
- Сидоренко О.Ф.* «Шлях із варяг в греки» і балтійська торгівля Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. — К., 1990а. — С. 19—22.
- Смирнов В.Н.* К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988. — С. 87—91.
- Смирнов В.Н.* Экономические связи Древней Руси с Византией и Северным Причерноморьем в VIII—XV вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980.
- Сорочан С.Б.* Византия IV—IX веков: этюды рынка. — Харьков, 2001.
- Сорочан С.Б.* Организация контроля за купечеством в сфере внешней торговли Византии VII—IX вв. // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1991. — С. 19—21.
- Сорочан С.Б.* О торгово-экономической политике Византии в Нижнем Подунавье в VII—X вв. // Болгарский ежегодник. — Харьков—София, 1996. — Т. 2. — С. 60—78.

- Сорочан С.Б.* Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // *Древности* 1995. — Харьков, 1995. — С. 122—132.
- Столярник Е.С.* Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время, конец III — начало XIII в. — К., 1992.
- Сюзюмов М.Я.* Ремесло и торговля в Константинополе в начале X в. // *ВВ.* — 1951, Т. 4. — С. 11—41.
- Сюзюмов М.Я.* Экономические воззрения Льва VI // *ВВ.* — 1959, Т. 15. — С. 33—49.
- Тодорова Е.* К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в период раннего средневековья // *Этно-социальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.* — М., 1987. — С. 165—176.
- Толочко П.П.* Візантія. Східні слов'яни. Русь // *Археологія.* — 1991, № 2. — С. 3—5.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983.
- Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко П.П.* Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // *Археологічні дослідження стародавнього Києва.* — К., 1976. — С. 3—11.
- Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии).* — К., 1990. — С. 99—121.
- Толочко П.П.* Русь и Византия // *Культура славян и Русь.* — М., 1998. — С. 63—71.
- Толочко П.П.* Русь изначальная // *Археологія.* — 2003, № 1. — С. 100—103.
- Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200. — СПб., 2000.
- Цукерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства // *Славяноведение.* — 2001, № 4. — С. 55—77.
- Цукерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства // *Археологія.* — 2003, № 1. — С. 76—99.
- Шекера І.М.* Міжнародні зв'язки Київської Русі. — К., 1963.
- Штатман И.Л.* Волжский путь поступления византийских милиарисиев в Восточную Европу и Прибалтику в X веке // *История и культура славянских стран.* — Л., 1972. — С. 32—38.
- Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. — М., 1956.
- Янин В.Л.* Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней Руси // *ВИ.* — 1955, № 8. — С. 135—142.
- Andreades A.* The Economic Life of the Byzantine Empire // *Byzantium.* — Oxford, 1962. — P. 51—70.
- Arne T.J.* La Suède et l'Orient. — Uppsala, 1924.
- Basilicorum libri LX / Ed. C.G.E. Heimbach, G.E. Heimbach.* — Lipsiae, 1840. — Т. 2; 1862. — Т. 5.
- Chirovsky N.L.Fr.* Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. — New Jersey, 1963.
- Christian D.* Silk Roads or Steppe Roads? // *JWH.* — 2000. — Vol. 11, № 9. — P. 1—26.
- Corpus juris civilis.* — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Crueger.
- Dimian I.* Coteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R. P. R. // *Studii si cercetvri de numismatica.* — Vol. 1. — 1957. — P. 189—216.
- Ferluga J.* Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert // *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frhgeschichtezeit in Mittel- und Nordeuropa.* — Güttingen, 1987. — Teil. 4. — S. 616—642.
- Gieysztor A.* Les marchis et les marchandises entre le Danube et la Volga aux VIII-e — XI-e s. // *Mercati et marcanti nell'alto Medioevo.* — Spolete, 1993. — P. 499—518.
- Hellman M.* Die Handelsverträge das 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz // *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frhgeschichtezeit in Mittel- und Nordeuropa.* — Güttingen, 1987. — Teil. 4. — S. 641—666.
- Hendy M.F.* Studies in the Byzantine Monetary Economy. — Cambridge, 1985.
- Ibn Hurdadbeh.* Kitāb al-Masblik wa'l-mamalik // *Krydla arabskie do dziejw slowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki.* — Wrocław—Kraków, 1956. — Т. 1. — С. 41—157.
- Kitāb al-Masblik wa'l-Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / M. J. de Goeje.* — Lugduni Batavorum, 1889.
- Iluk J.* The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6th Centuries // *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte,* 1985. — Bd. 4, № 1. — P. 79—103.
- Laiou A.E.* Exchange and Trade, Seventh — Twelfth Centuries // *EHB.* — Vol. 2. — P. 681—754.
- Les Nouvelles de Leon VI le Sage / Texte et trad. publies par P. Noailles et A. Dain.* — Paris, 1944.
- Lopez R.S.* The Dollar of the Middle Ages // *JEH.* — 1951. — Vol. 11, № 3. — P. 209—234.
- Lopez R.S.* The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century // *DOP.* — 1959, Vol. 13. — P. 67—85.
- Marquart J.* Osteuropdische und ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903.
- Noonan Th.S.* The Circulation of Byzantine Coins in Kievan Rus' // *BS.* — 1980, Vol. 7. — P. 143—181.
- Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // *AEMA.* — 1987—1991, Vol. 7. — P. 213—219.

- Noonan Th. The Monetary History of Kiev in the Pre-Mongol Period // HUS. — 1987a, Vol. 11. — P. 384—443.
- Pritsak O. An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — 1970, T. 12. — P. 241—259.
- Simkin C. The Traditional Trade of Asia. — London, 1968.
- Sorlin I. Les traites de Byzance avec la Russe au X-e siècle // CMRS. — 1961. — T. 2, № 4. — P. 447—475.
- The Cambridge Economic History of Europe / 2nd ed. — Cambridge, 1987. — Vol. 2.
- Treadgold W.A. A History of the Byzantine State and Society. — Stanford, 1997.
- Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa // Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. — 1899, T. 11.
- Zgusta R. Kievan Coinage // SEER. — 1975. — Vol. 53, № 133. — P. 483—492.
- Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l'ancien état russe // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. — Paris, 2000. — P. 95—120.

Одержано 11.10.2004

А.Н. Домановский

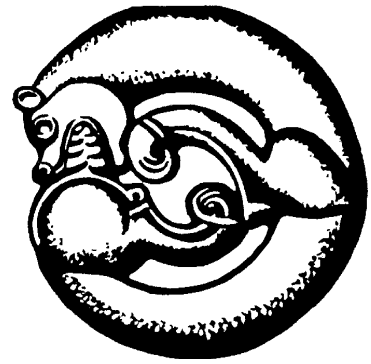
ОТДЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ ВИЗАНТИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И РАННЯЯ ИСТОРИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассмотрен вопрос о влиянии византийской внешнеэкономической политики на формирование отдельных особенностей русско-византийской торговли IX—X вв. Приведены новые объяснения феномена незначительного количества византийских монет на территории Древней Руси. Опровергнуто мнение о том, что это явление — прямое свидетельство слабого развития торговых отношений Руси с Византийской империей. В то же время, обоснование этого феномена исключительно независимыми действиями древнерусских купцов, которые были заинтересованы вывозить из столицы империи не монеты из драгоценных металлов, а высоколиквидные византийские товары, признано недостаточным. Сделано предположение, что незначительное количество византийских золотых и серебряных монет на территории Древнерусского государства можно объяснить целенаправленной и эффективной политикой византийского правительства. Она проявила себя как в прямых запретах вывозить драгоценные металлы, в том числе и монеты, за пределы государства, так и в создании таких условий ведения торговли, при которых иностранным купцам, прибывавшим в столицу империи, было выгодно вывозить на родину не византийские деньги, а изделия константинопольского ремесла. Наличие в империи таких условий ведения торговли позволяет говорить о целенаправленном стремлении имперского правительства увеличить экспорт изделий столичного ремесла, что можно считать одним из проявлений византийского протекционизма. Данное объяснение позволяет выдвинуть предположение о существовании регулярной торговли восточных славян с Византийской империей уже в начале IX в. и привести новые аргументы в пользу локализации восточнославянских протогосударственных образований IX в. в Среднем Поднепровье либо в Днепровско-Донском междуречье.

A.M. Domanovskiy

SOME ELEMENTS OF THE FOREIGN TRADE POLICY OF THE BYZANTINE GOVERNMENT AND THE EARLY HISTORY OF THE ANCIENT RUS STATE

The article discusses the problem of influence of Byzantine foreign-economic policy on the formation of some peculiarities of trade between Byzantium and Rus' in the IX—X cc. New explanations of the phenomenon of an insignificant number of Byzantine coins ever discovered on the territory of Ancient Rus' are presented. The belief that this phenomenon is a direct indication of weak trade connections between Rus' and Byzantine Empire is disproved. At the same time it is considered insufficient to ground the phenomenon purely on independent activity of Ancient Rus' merchants who were interested in exporting marketable Byzantine goods rather than coins made of precious metal from the capital of the Empire. It is suggested that the small number of Byzantine gold and silver coins on the territory of the Ancient Rus' state can be explained by purposeful and effective policy of the Byzantine government. The policy showed itself in direct banning to take precious metals, the coins inclusive, out of the state, as well as in creating special trade conditions for the foreign merchants coming into the capital of the Empire was advantageous for them to export handicraft goods of Constantinopol' rather than Byzantine money. These trade conditions created within the Empire make it possible to state the purposive attempt of the Imperial government to enlarge exports of goods made by the craftsmen of the capital, which can be regarded as a display of Byzantine protectionism. This explanation permits to suggest the existence of regular trade between the Eastern Slavs and the Byzantine Empire as early as the beginning of the IX c., and to cite new arguments in favor of localization of the East Slavonic proto-state formations of the IX c. in the Middle Dnieper River Region or in Dnieper-Don interfluvium.

А.А. Стоянова

МЕТАЛЕВІ ПІДВІСКИ У ФОРМІ СОКИРОК ІЗ КРИМУ

У статті розглянуто хронологію, територію розповсюдження, проблему походження металевих сокироподібних підвісок із кримських пам'яток римського часу, подано їхню класифікацію та каталог.

У кримських поховальних комплексах часто трапляються різноманітні прикраси-амулету в вигляді сокири (кирки, секири, тесла), зроблені з різних матеріалів. Добре відомими є, наприклад, підвіски у формі дволезової сокири з гагату (Алексеева 1978, с. 19, тип 108). Дослідники, які згадують у своїх працях зазначені вироби, наводять коло аналогій, дібраних виключно за морфологічними ознаками, не акцентуючи увагу на матеріалі, з якого вони зроблені. У результаті, датування сокироподібних підвісок містить кілька століть, а територія їхнього розповсюдження виявляється занадто широкою (Богданова 1989, с. 50; Зубарь 1982, с. 102—103; Новиченкова 2002, с. 45). Такий підхід до вивчення цього типу прикрас видається не зовсім правильним. Підвіски-сокирки, виготовлені з різних матеріалів, несуть у собі, очевидно, однакове значення навантаження, але можуть відрізнятися хронологією і культурною належністю. Тому правильнішим убачається диференційований підхід до вивчення сокироподібних підвісок із металу, гагату, бурштину та інших матеріалів з урахуванням їхніх морфологічних особливостей.

Дослідження, в яких тією чи іншою мірою приділено увагу металевим підвіскам-сокиркам, — нечисленні. Як правило, це публікації розкопок пам'яток, що містять такі прикраси (Богданова 1989, с. 50; Высотская 1994, с. 129; Новиченкова 2002, с. 43; Рафалович 1986, с. 197, 198; Храпунов 2002, с. 47). Згадуються вони і в контексті аналізу інвентарю в узагальнювальних працях із черняхівської культури (Магомедов 2001, с. 71; Казанский, Мастыкова 1998, с. 102; Кропоткин 1978, с. 155), історії й археології сарматського населення Великої Угорської низовини (Vaday 1989, с. 54). Єдиним спеціальним дослідженням є публікація А. Коковського. У ній враховано підвіски з Центральної і Південно-Східної Європи, серед яких є кілька кримських екземплярів. Беручи до уваги важливість цієї статті для на-

шого дослідження, слід, утім, зазначити, що деякі висновки автора щодо кримських знахідок вимагають коригування. У цій самій праці подано короткий нарис західноєвропейської історіографії питання (Kokowski 1998).

Усього в Криму відомо 46 металевих сокироподібних підвісок¹. За особливостями форми їх можна розподілити на три типи.

Тип 1. Підвіски у вигляді дволезової сокири-секири. Обидва леза розташовані в одній площині, канал отвору знаходиться в центрі, у найширшому місці поперечного перетину. Довжина підвісок — 1,85—3,0 см. Тип представлений трьома екземплярами. Дві бронзові підвіски знайдено в Херсонесі (Зубарь 1982, рис. 86, 1, 2) (рис. 1, 1, 2), одну залізну — у пізньоскіфському могильнику в с. Кольчугіне (Храпунов, Масякин, Мульд 1997, с. 99, рис. 20, 5) (рис. 1, 3).

Тип 2. Підвіски у вигляді дволезової сокири-кирки. Леза розташовані у двох площинах, перпендикулярних одна до одної, канал отвору — у центрі. Довжина виробів — 2,1—3,7 см. До цього типу належать 20 екз.: Біляус — 1 (Степи... 1989, табл. 51, 22) (рис. 1, 11), Гурзуфське Сідло — 2 (Новиченкова 2002, с. 45, рис. 17, 15) (рис. 1, 19), Завітне — (Богданова 1989, табл. XV, 7)²

¹ Нами враховано лише ті екземпляри, що впевнено можна зарахувати до відповідної групи прикрас. У деяких випадках підвіски, названі сокироподібними, насправді такими не є. Наприклад, Т.Н. Высотська до них зараховує виріб завдовжки 8 см, один кінець якого «заострен в виде клюва, второй имеет форму человеческой руки» (Высотская 1994, с. 129, табл. 27, 7, 8 (19?)). З рисунка не зовсім зрозуміло, про що йдеться. Як сокироподібні підвіски Е.А. Симонович розглядає виріб, що за описом поховання позначений як «неясный предмет с бусиной», та випадкову знахідку, яка за формою досить віддалено нагадує сокиру (Симонович 1983, с. 73, 99, табл. XLV, 5, 19).

² Н.А. Богданова опублікувала дві підвіски із Завітного. Про існування ще двох екземплярів, посилаючись на звіти, повідомив К. Фірсов, за що висловлюємо йому щирий подяку.

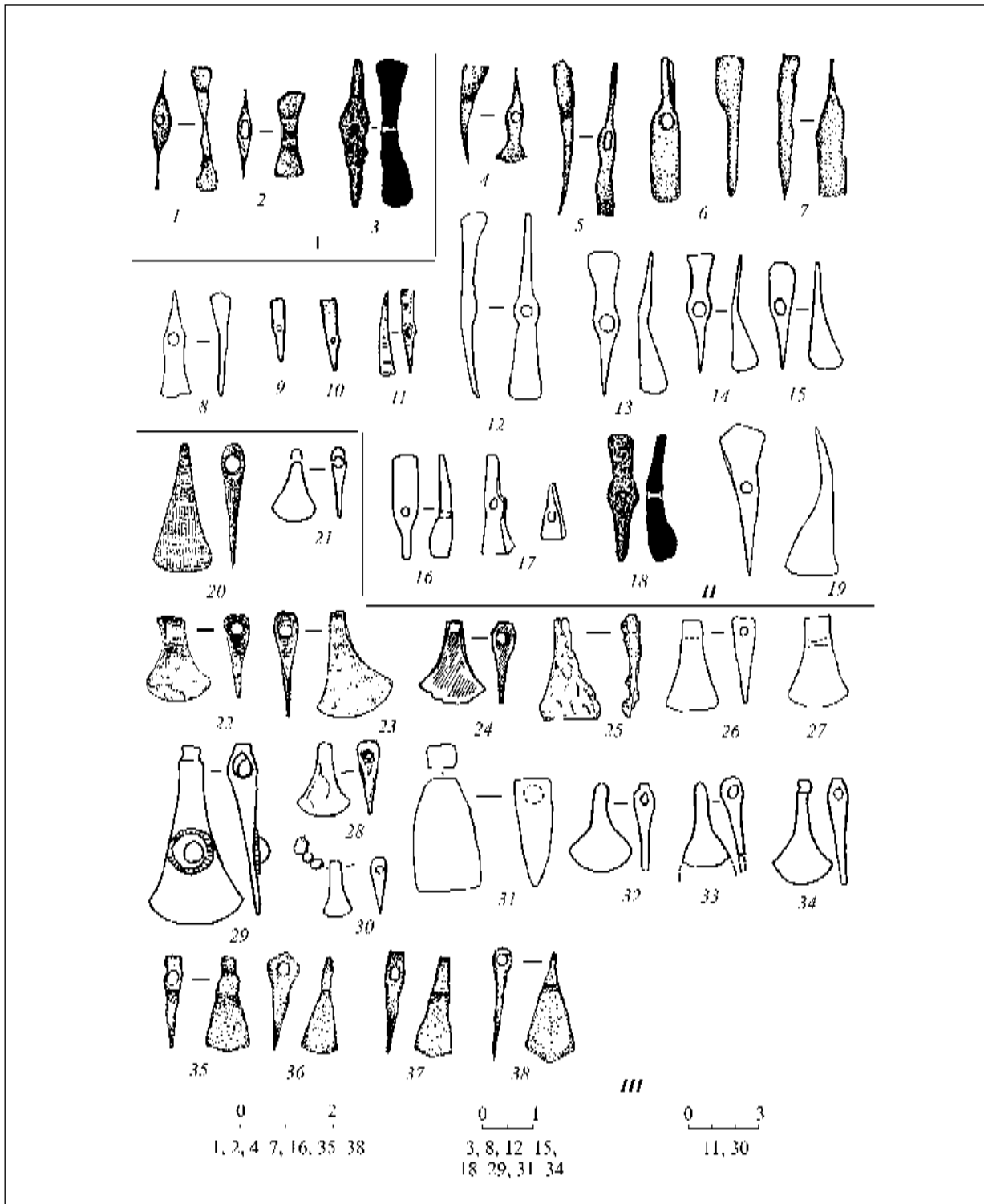

Рис. 1. Сокироподібні металеві підвіски з Криму: I — тип 1, II — тип 2, III — тип 3; 1, 2, 4–7, 12, 35–38 — Херсонес; 3, 18 — Кольчугине; 8, 26, 29, 31–34 — Совхоз 10; 9, 10, 16 — Усть-Альма; 11 — Біляус; 13–15 — Левадки; 17 — Завітне; 19 — Гурзуфське Сідло; 20–24, 28 — Дружне; 25 — Красна Зоря; 30 — Неаполь скіфський; 27 — Пантікапей (1, 2, 4–17, 21–24, 26, 28–30, 33–38 — бронза; 3, 18, 19, 31 — залізо; 20, 32 — срібло; 27 — золото)

(рис. 1, 17), Кольчугіне — 1 (Храпунов, Масыкин, Мульд 1997, с. 99, рис. 20, 4) (рис. 1, 18), Левадки — 3 (Матеріали розкопок І.М. Храпунова в 1999 р.) (рис. 1, 13–15), Совхоз 10 — 1 (Наці-

ональний заповідник «Херсонес Таврійський», інв. № 705/36572) (рис. 1, 8), Усть-Альма — 3 (Высотская 1994, с. 177, табл. 32, 42, 45; Zaitsev 2002, s. 42, fig. 1, 3) (рис. 1, 9, 10, 16), Херсонес — 5

(Зубарь 1982, рис. 68, 3—5, 7)³ (рис. 1, 4—7, 12). Підвіски з Гурзуфського Сідла і могильника Кольчугіне зроблені із заліза, решта — із бронзи.

Підвіски типів 1 і 2 існували на одній території одночасно. Про це свідчить, зокрема, факт знахідок виробів обох типів у могильнику Кольчугіне, де вони супроводжували похованого Х у склепі 10. Поховання в склепі були зроблені у другій половині I ст. до н. е. — I ст. н. е., причому кістяк, на якому було знайдено сокироподібні підвіски, розташовувався в нижньому ярусі, на підлозі (Храпунов, Мясякин, Мульд 1997, с. 84, 124). Залізні підвіски зі святилища Гурзуфське Сідло було виявлено в шарах ритуального комплексу з ямами, що містили інвентар другої половини I ст. до н. е. — середини II ст. н. е. (Новиченкова 2002, с. 144, 145). Другою половиною I ст. до н. е. — першою половиною II ст. н. е. датується склеп № 20 із Левадків. Поховання в могилі № 510 Усть-Альмінського некрополя було зроблене в II ст. н. е. (Zaitsev 2002, s. 42). До перших століть нашої ери належать, імовірно, і два інші поховання з підвісками-сокирками з Усть-Альми: в одному з них знайдено браслет із закінченнями у вигляді зміїних голівок і дзеркало так званого сарматського типу з бічною петлею (Высотская 1994, табл. 32). Такі дзеркала існували в Північному Причорномор'ї з кінця I ст. н. е. до кінця III ст. н. е. (Абрамова 1971, с. 129—131; Хазанов 1963, с. 66, 67). З огляду на те, що в середині III ст. н. е. Усть-Альмінський некрополь вже не використовували, час потрапляння підвісок у комплекси обмежується кінцем I — першою половиною III ст. н. е. Три підвіски із Завітного пов'язані з похованнями I — середини II ст. н. е.⁴ Кінцем I — початком II ст. н. е. датуються останні поховання Біляуського могильника (Дашевская 1991, с. 55). Зв'язок інших підвісок із конкретними поховальними комплексами встановити не вдалося, і поки що доводиться лише констатувати факт їхньої присутності в похованнях римського часу.

Усі пам'ятки, з яких походять сокироподібні підвіски обох типів, за винятком Біляуса і Гурзуфського Сідла, розташовані в Південно-Західному Криму (рис. 2). Морфологічна ідентичність виробів типу 2 та концентрація знахідок на порівняно невеликій території дають змогу говорити про єдиний центр їхнього виробництва, яким, імовірно, був Херсонес. Про це свідчать кілька здогадів. По-перше, з Херсонесом пов'язана найбільша кількість виявлених підвісок

Рис. 2. Поширення підвісок типів 1 і 2: 1 — Біляус; 2 — Кольчугіне; 3 — Усть-Альма; 4 — Херсонес; 5 — Совхоз 10; 6 — Завітне; 7 — Левадки; 8 — Гурзуфське Сідло

цього типу. По-друге, серед врахованих В.М. Зубарем і В.Ф. Мещеряковим екземплярів один, що не має каналу отвору, є, напевно, заготовкою чи незакінченою підвіскою (Зубарь, Мещеряков 1983, рис. 5, 8) (рис. 1, 7). По-третє, мініатюрні вироби дуже схожі на реальні інструменти, якими користувалися античні майстри (Сокольский 1971, с. 52, 53, рис. 1; табл. XXI, 8). Про виготовлення прикрас-сокирок типу 2 у грецькому центрі свідчить також присутність цих речей серед вотивного інвентарю святилища поблизу Гурзуфського Сідла, що складалося, головним чином, з предметів античного виробництва (Новиченкова 2002, с. 129, 130). Сам звичай використання подібних підвісок як прикрас-амулетів, імовірно, також має корені в античній традиції — близькі за формою підвіски-кирки відомі на території Італії (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 109, рис. 6, 9).

Дещо складнішою є ситуація щодо прикрас типу 1. Нечисленність цих предметів не дозволяє зробити конкретні висновки про їхнє походження. Можливо, вони також були виготовлені в Херсонесі: принаймні, два з трьох відомих екземплярів знайдено саме там. У той же час, подібну підвіску у вигляді подвійної сокири виявлено в кургані неподалік від станиці Курджипської в Прикубанні (ОАК за 1896 г., с. 156, рис. 524). Щоправда, від кримських вона відрізняється наявністю петельки для підвішування, розташованої в центрі. Привертає увагу й морфологічна однотипність металевих амулетів та дволезових сокир, зроблених з гагату і поширених, переважно, на Боспорі в I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 19, тип 108).

Проте факт співіснування в Південно-Західному Криму підвісок обох типів очевидний. Виходячи з датування комплексів, де їх було знайдено, їхнє побутовання на півострові датується кінцем I ст. до н. е. — першою половиною II ст. н. е.

³ Один екземпляр (рис. 1, 12), не врахований В.М. Зубарем, було знайдено у фондах Херсонеського музею, інв. № 4799.

⁴ Інформацію люб'язно надав К. Фірсов.

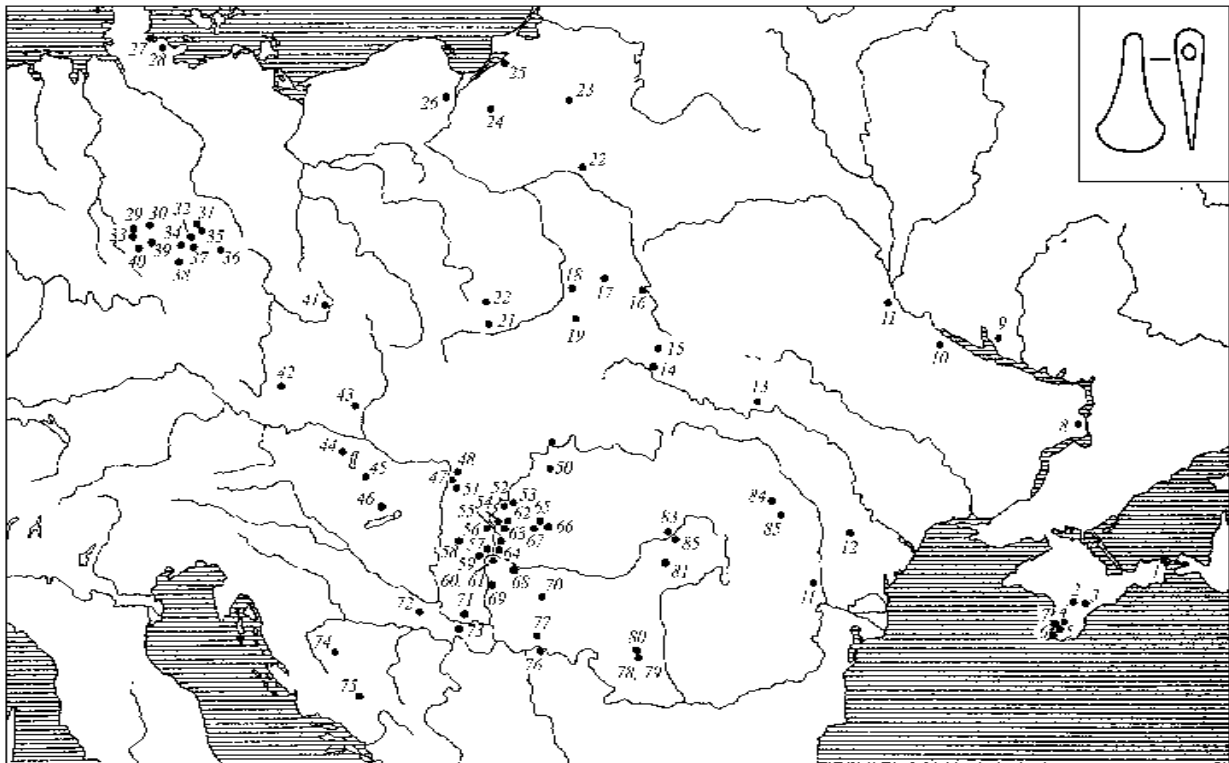

Рис. 3. Поширення підвісок типу 3 (за А. Коковським з додатками автора): 1 — Пантікапей; 2 — Дружне; 3 — Неаполь скіфський; 4 — Красна Зоря; 5 — Совхоз 10; 6 — Херсонес; 7 — Бельбек IV; 8 — Августинівка; 9 — Градижськ; 10 — Леськи; 11 — Вільшанка; 12 — Данчени; 13 — Теремці; 14 — Bovšiv; 15 — Psary; 16 — Gródek nad Bugiem; 17 — Krasnystaw; 18 — Gościeradów; 19 — Bieliny; 20 — Podzamcze; 21 — Jakuszowice; 22 — Brulino-Koski; 23 — Grunajki; 24 — Niedanowo; 25 — Otten; 26 — Maly Garc; 27 — Bordesholm; 28 — Bosau; 29 — Körner; 30 — Hassleben; 31 — Schkortleben; 32 — Mattsted; 33 — Schlotheim; 34 — Bilzingsleben; 35 — Weißenfels; 36 — Langendorf; 37 — Großbromstedt; 38 — Dienstedt; 39 — Wechmar; 40 — Mühlberg; 41 — Plotiště; 42 — Měcholupy; 43 — Smolin; 44 — Schützen am Gebirge; 45 — Rábapordány; 46 — Kapolcson; 47 — Valko; 48 — Szentendre; 49 — Mád; 50 — Felsőjózsza; 51 — Ócsa; 52 — Tiszafoldvár; 53 — Törökszentmiklos-Surján-Újtelep; 54 — Bökény-Mindszent; 55 — Szegvár; 56 — Endrőd-Kocsorhegy; 57 — Tape-Malajdok; 58 — Kiskörös-Csukástó; 59 — Szeged-Óthalom; 60 — Szőreg; 61 — Szőreg-Ivan-Ziegelfabrik; 62 — Szentes-Ecser; 63 — Dóc; 64 — Hodmezovasarhely; 65 — Békés-Vizebánon; 66 — Kőrögyszentgyörgy; 67 — Kétegyhaza; 68 — Kiszombor; 69 — Novi Knezevac; 70 — Reča; 71 — Keve; 72 — Tekije; 73 — Banatski Karlovac; 74 — Vršac; 75 — Obrovec; 76 — Bare; 77 — Jermenovici; 78 — Poiana-Gori; 79 — Poiana-Rovinari; 80 — Poiana; 81 — Sibiu-Gusterita; 82 — Tîgru Mureş; 83 — Sîntana de Mureş; 84 — Văleni; 85 — Racatau-Cetatuie

Тип 3. Підвіски у вигляді однолезової провушиної клиноподібної сокири. Довжина виробів — 1,4—3,8 см. До цього типу належить 21 екз. Найбільшу кількість їх виявлено в могильниках Совхоз 10 (рис. 1, 26, 29, 31—34) і Дружне (рис. 1, 20—24, 28) — по 6 екз.⁵ Одна підвіска з Совхозу 10 прикрашена вставкою з темно-синього скла, обрамленою рубчастим дротом (Айбабин 1995, с. 91, рис. 10, 19;

⁵ О.М. Алексеева до свого зводу античного намиста включила лише 4 екз. з могильника Совхоз 10 (Алексеева 1982, с. 26, тип 28). У фондах Херсонеського музею ми виявили ще 4 екз: два з них належать до типу 3 (рис. 1, 26, 31), один — до типу 2 (рис. 1, 8), одна підвіска, що не збереглася, лише згадується в описі комплексу. Виявилось також, що номери поховань, до складу інвентарю яких входили враховані О.М. Алексеевою прикраси, не відповідають дійсності. Реальне співвідношення сокироподібних підвісок із Совхоза 10 з комплексами наведено в каталозі.

Алексеева 1982, с. 26, тип 28; Храпунов 2002, рис. 68, 4; 73, 18; 104, 8; 143, 10; 211, 9). Чотири підвіски знайдено в Херсонесі (Зубарь 1982, рис. 68, 8—11) (рис. 1, 35—38), дві — у могильнику Бельбек IV⁶ (рис. 1, 39, 40), по одній — у Пантікапеї (ОАК за 1897 р., с. 35, 36, рис. 109) (рис. 1, 27), Неаполі скіфському (Сымонович 1983, с. 66, табл. ХІ, 14) (рис. 1, 30), могильнику Красна Зоря (Пуздоровский, Зайцев, Неневоля 2001, с. 32, рис. 2, 23) (рис. 1, 25). Більшість підвісок зроблені з бронзи, дві — зі срібла, по одній — із золота й заліза.

Крим був південно-східною периферією ареалу підвісок цього типу. На схід від півострова виявлено лише один екземпляр — у могильнику Чмі I в Осетії (Абрамова 1997, с. 131, рис. 62, 14). Основна ж маса аналогій зосереджена в

⁶ Дякуємо Д.В. Журавльову за надану інформацію.

Центральній Європі (рис. 3). На півночі територія їхнього поширення сягала Шлезвіг-Гольштейна (Gebers, Hinz, Drenhaus 1977, bd. 34), на заході — Бургундії (Казанский, Мастыкова 1998, с. 122, рис. 15, 9), на півдні — Далмації. Знайдені в цих областях підвіски датуються V — початком VI ст.

Найранніші комплекси з виробами типу 3 належать до кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. Це скарби срібних речей з території середнього Подунав'я, як вважають — гето-дакійського походження (Gebers, Hinz, Drenhaus 1977, s. 32; Kokowski 1998, s. 102, 104), і верхні шари поселення Заргідава в Дакії (Ursachi 1995, s. 239, 240, abb. 208, 6, 11, 17, 16). Виявлені в них мініатюрні сокирки з асиметричним лезом (ця риса відрізняє їх від інших, пізніших, екземплярів) і сильнопрофільованим вушком були підвішені на кільця, що заходили одне за одне з перемотаними кінцями. Підвіски зі скарбів були прикріплені за допомогою таких кілець до браслетів і посуду. У наступні два століття сокироподібні підвіски типу 3 поширюються на значній території — у сарматському Алфельде, у культурах германського кола, у балтів.

Більшість кримських екземплярів датуються IV ст. н. е., деякі — з Красною Зорі й Дружного — другою половиною III—IV ст. н. е. (Айбабин 1997, с. 91; Пуздровский, Зайцев, Неневоля 2001, с. 32). Лише 4 підвіски можуть бути пов'язані з раннішим періодом. Одна з них супроводжувала дитину, поховану в підбійній могилі № 52 зі Східного некрополя Неаполя скіфського (Сымонович 1983, с. 66) (рис. 1, 30). Інвентар, крім підвіски, представлений кількома намистинами широкого хронологічного діапазону. Амулет можна датувати I — першою половиною III ст. н. е.: підбійні могили з'являються на некрополі в I ст. н. е., а припинення використання могильника в середині III ст. н. е. виключає можливість потрапляння підвіски в поховання пізніше цього часу. Другий ранній екземпляр пов'язаний із підбійною могилою № 115 із Совхозу 10 (рис. 1, 29). До складу інвентарю цього комплексу входила лучкова підв'язна фібула варіанту 4 серії I. Такі застібки в Північному Причорномор'ї були поширені в другій половині II — першій половині III ст. н. е. (Амброз 1966, с. 50; Скрипкин 1977, с. 101—107). Дата формування комплексів із сокироподібними підвісками з Бельбеку IV вкладається в межі другої чверті I — першої половини III ст. н. е. (Ахмедов, Гущина, Журавлев 2001, с. 175).

У літературі сокироподібні підвіски типу 3 почасти фігурують під назвою «сокирки» чи «молоточки Тора», що відбиває погляд на них як на предмети германського походження (Кропоткин 1978, с. 155; Магомедов 2001, с. 71; Рафалович

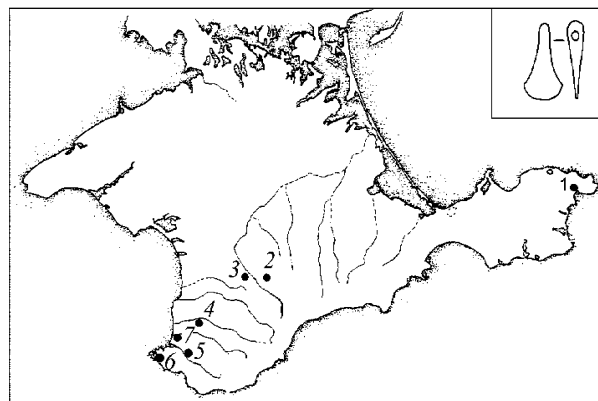

Рис. 4. Поширення підвісок типу 3 в Криму: 1 — Пантікапей; 2 — Дружне; 3 — Неаполь скіфський; 4 — Красна Зоря; 5 — Совхоз 10; 6 — Херсонес; 7 — Бельбек IV

1986, с. 197). Появу таких прикрас-амулетів у Північному Причорномор'ї, зокрема в Криму, пов'язують із просуванням готів (Kazanski 2002, s. 407, 408)⁷, що цілком можна припустити з огляду на хронологічний і географічний контекст знахідок більшості цих речей на півострові (рис. 4). Однак виступивши поширювачами «моди» на амулети-сокирки, германці навряд чи були її творцями. В ареалі підвісок цього типу виділяються два райони їхньої особливої концентрації — Середнє Подунав'я і межиріччя Везера й Ельби в Центральній Німеччині (Gebers, Hinz, Drenhaus 1977, abb. 13; Kokowski 1998, рис. 2; Vaday 1989, abb. 6) (рис. 3). Перший представлений в основному сарматськими похованнями Великої Дунайської низовини. Тут такі підвіски починають використовувати в II ст. н. е. (Vaday 1989, s. 54, abb. 6). До ще раннішого часу, як було зазначено, належать знахідки з гето-дакійських пам'яток.

Значна частина підвісок з розглянутого регіону належить до типу 1, за класифікацією А. Коковського (Kokowski 1998, s. 101). До цього ж типу автор зарахував і підвіски з Криму, зокрема з Херсонеса, помилково датуючи їх I ст. до н. е. — I ст. н. е. Спираючись на хронологію і склад скарбів із Текійє та Бара, де було знайдено такі прикраси, А. Коковський визначає цей тип підвісок як «антично-гетський». На його думку, антична (грецька) традиція використання сокироподібних підвісок поширилася серед населення Великої Дунайської низовини завдяки посередництву гетів чи сарматів, що мешкали у сусідстві з грецькими центрами (Kokowski 1998, s. 102). Проте в античних містах Північно-

⁷ М. Казанський зарахував підвіски типу 3 з Південно-Західного Криму до черняхівської групи речей, датуючи її IV ст. н. е. Проте в черняхівській культурі мініатюрні «сокирки Тора» є поодинокими, а комплекси, що їх включають, належать до періодів розквіту і фіналу цієї культури — синхронні кримським.

Західного Причорномор'я, звідки могло відбуватися це запозичення, металеві сокироподібні підвіски не відомі. Немає їх і в сарматських старожитностях. Позаяк наявність таких прикрас у гето-дакійських пам'ятках кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. дає певні підстави припускати їхнє північнофракійське походження.

У германських племен Центральної Європи підвіски-сокирки типу 3 поширюються пізніше, в періоді C2. Пам'ятками цього періоду, серед яких — опорні поховання з могильників Хасслебен і Діенстед, представлений другий район їхньої концентрації (Godiowski 1970, s. 69, 70, pl. XV, 15; Tempelmann-Maczynska 1985, s. 84, 85, abb. 15). До періоду C2 належить значна частина датованих комплексів із такими підвісками з території поширення культур германського кола — сучасної Німеччини, Польщі, України і Румунії (Kokowski 1998, s. 101). Вочевидь, до германців сокироподібні підвіски потрапили в результаті активних контактів із сарматами Алфьольда (Kulcsar 1997).

Слід зазначити, що морфологічно підвіски з межиріччя Везера й Ельби відрізняються від середньодунайських: вони мають «якореподібну» форму, сильно відігнуті краї леза, масивне, часто сильно профільоване, вушко для підвішування. Специфіка форми, ареал і досить вузький хронологічний діапазон їхнього побутування (фаза C2) зумовили виділення цих підвісок в особливий тип, який А. Коковський назвав «полабським» (Kokowski 1998, s. 101, 102). Не виключено, що прототипом цих металевих прикрас могли бути подібні підвіски з бурштину, що поширилися в Центральній Європі в періоді C1—C2. Деякі з них є абсолютними аналогами сокироподібних амулетів із бронзи та срібла (Kokowski 1998, s. 102; Tempelmann-Maczynska 1985, s. 86, taf. 18, 474). У германців Поельб'я своєрідним є і спосіб носіння сокироподібних підвісок. Якщо в сарматських похованнях Подунав'я, як і в Криму, такі прикраси трапляються в одному, іноді двох екземплярах, то в германців вони разом з намистинами складають короткі низки намиста (Казанський, Мاستыкова 1998, рис. 15, 9; Gebers, Hinz, Drenhaus 1977, s. 26, abb. 12d; Godiowski 1970, pl. XV, 15; Kokowski 1998, rys. 4). Щоправда, зберігається характерна для північних фракійців і сарматів традиція носити амулети-сокирки на кільцях із перев'язаними кінцями, або, рідше, на дроті зі спірально закрученими кінцями.

Характер поширення металевих сокироподібних підвісок у Криму відбиває етнічні процеси, що відбувалися на півострові за римських часів. Підвіски з'являються тут у I ст. до н. е. і спочатку мають вигляд дволезових кирки й секири. Обмежений район їхнього поширення дозволяє припускати місцевий, греко-скіфський, характер «моди» на ці прикраси,

«законодавцем» якої виступав, очевидно, Херсонес. У II ст. н. е. такі підвіски поступово виходять з ужитку, ймовірно, у зв'язку з масовим розселенням на півострові сарматів, які принесли свої культури і традиції прикрашання одягу.

У другій половині III—IV ст. н. е. на території Криму поширюються вироби у вигляді мініатюрної однолезової клиноподібної сокирки. Появу підвісок цього типу в Північному Причорномор'ї пов'язують із просуванням германців, які, вочевидь, запозичили їх у північнофракійських племен за посередництва сарматів Великої Дунайської низовини. Втім, за такої атрибуції однолезових сокироподібних підвісок привертає увагу факт використання цих речей мешканцями Криму до масового розселення на півострові германських племен, що писемні джерела фіксують із середини III ст. н. е.: екземпляри з могильників Неаполя скіфського, Совхоза 10 і Бельбека IV датуються раннішим часом — I — першою половиною III ст. н. е. У той період аналогічні однолезові підвіски-сокирки відомі лише на території Середнього Подунав'я, звідки, ймовірно, вони й потрапили до Криму. Хто був їхнім транслятором, упевнено сказати важко. Можливо, це сармати Дунайсько-Тиського межиріччя. Не виключена вірогідність участі в цьому процесі германців, які мешкали у сусідстві з сарматськими племенами на території Великої Дунайської низовини та активно з ними взаємодіяли. У цьому разі згадані сокироподібні амулети можуть доповнити низку предметів, що свідчать про проникнення якоїсь групи германців у Крим раніше середини III ст. н. е. (Храпунов 2003, с. 346).

Каталог сокироподібних підвісок із Криму

1. *Біляус*. 1 екз. Бронза. Тип 2. Номер поховання не зазначено. Могильник функціонував із II ст. до н. е. до I ст. н. е. (Степи... 1989, табл. 51, 22). Рис. 1, 11.
2. *Гурзуфське Сідло*. 2 екз. Залізо. Тип 2. Ритуальний комплекс з ямами, друга половина I ст. до н. е. — середина II ст. н. е. (Новиченкова 2002, с. 45, рис. 17, 15). Рис. 1, 19.
3. *Дружне*. 6 екз., по одному в кожному похованні. Усі підвіски належать до типу 3 (Айбабин 1995, с. 91, рис. 10, 19; Храпунов 2002, с. 15, 67, рис. 68, 4; рис. 73, 18; рис. 73, 18; рис. 104, 8; рис. 143, 10; рис. 211, 9).
Пох. № 1 (1984). Бронза. Склеп другої половини III—IV ст. Рис. 1, 24.
Пох. № 2. Бронза. Склеп IV ст. н. е. Рис. 1, 28.
Пох. № 3. Бронза. Склеп IV ст. н. е. Рис. 1, 21.
Пох. № 21. Бронза. Склеп IV ст. н. е. Рис. 1, 22.
Пох. № 58. Бронза. Склеп IV ст. н. е. Рис. 1, 23.
Пох. № 87. Срібло. Склеп другої половини IV ст. н. е. Рис. 1, 20.

4. *Завітне*. 4 екз. Бронза. Тип 2. Три комплекси з чотирьох датуються I — серединою II ст. н. е. (Богданова 1989, с. 50, табл. XV, 7). Рис. 1, 17.
  5. *Керч*. 1 екз. Золото. Тип 3. Розкопки 1896 р. Знайдена в насипі кургану на схилі м. Митридат з основними похованнями кінця V ст. до н. е. (Отчет... 1898, с. 35, 36, рис. 109). Рис. 1, 27.
  6. *Красна Зоря*. 1 екз. Тип 3. Пох. № 34, середина — друга половина III ст. н. е. (Пуздровский, Зайцев, Неневоля 2001, с. 32, рис. 2, 23). Рис. 1, 25.
  7. *Кольчугіне*. 2 екз. Залізо. Типи 1, 2. Склеп № 10, друга половина I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Храпунов, Мясякин, Мульд 1997, с. 84, рис. 20, 4, 5). Рис. 1, 3, 18.
  8. *Левадки*. 3 екз. Бронза. Тип 2. Склеп № 20, друга половина I ст. до н. е. — перша половина II ст. н. е. Рис. 1, 13—15.
  9. *Неаполь скифський*. 1 екз. Бронза. Тип 3. Підбійне поховання № 52, I — середина III ст. н. е. (Сымонович 1983, с. 66, табл. XLV, 14). Рис. 1, 30.
  10. *Совхоз 10*. 8 екз., по одному в кожному комплексі. Пох. № 38, підбійне. Інв. № 20/36562 (Національний заповідник «Херсонес Таврійський»). Бронза. Тип 3. Рис. 1, 33.
 Пох. № 78, підбійне, у комплексі з монетою Ліцинія (306—328 рр.). Інв. № 184/36572. Срібло. Тип 3, рис. 1, 32.
 Пох. № 115, підбійне, у комплексі з лучковою підв'язною фібулою варіанта 4 серії I за А.К. Амбромом, друга половина II — перша половина III ст. н. е. Інв. № 430/36572. Бронза, прикрашена вставкою із синього скла. Тип 3. Рис. 1, 29.
 Пох. № 172, підбійне. Поховання супроводжу-
- валося бронзовою смичковою фібулою і браслетом з кінцями у вигляді зміїних голів, що може свідчити про III ст. н. е. як верхню хронологічну межу комплексу. Інв. № 705/36572. Бронза. Тип 2. Рис. 1, 8.
 Пох. № 177, підбійне. Інв. № 730/36572. Бронза. Тип 3. Рис. 1, 34.
 Пох. № 192, підбійне, комплекс із бурштиновими вісімкоподібними підвісками. У Криму вони характерні для IV ст. н. е. Інв. № відсутній. Бронза. Тип 3. Рис. 1, 26.
 Пох. 244, підбійне. Інв. № відсутній. Бронза. Тип не визначено.
 Кам'яний ящик № 2, урна 3, комплекс із херсонеською монетою другої половини III ст. н. е. Інв. № відсутній. Залізо. Тип 3. Рис. 1, 31.
11. *Усть-Альма*. 3 екз. Бронза. Тип 2. Пох. № 93, 94, 510. Перші століття н. е. (Высотская 1994, табл. 32, 42, 45; Zaitsev 2002, s. 42). Рис. 1, 9, 10, 16.
  12. *Херсонес*. 13 екз. Бронза. Походять з розкопок В. В. Косцюшко-Валюжинича, комплекси не визначені. Тип 1 — 2 екз., рис. 1, 1, 2 (Зубарь 1982, рис. 68, 1, 2; Зубарь, Мещеряков 1983, рис. 5, 1, 4); тип 2 — 5 екз., рис. 1, 4—7 (Зубарь 1982, рис. 68, 3—5, 7; Зубарь, Мещеряков 1983, рис. 5, 3, 5, 6), рис. 1, 12 (інв. № 4799); тип 3 — 4 екз., рис. 1, 35—38 (Зубарь 1982, Рис. 68, 8—11; Зубарь, Мещеряков 1983, рис. 5, 7—10). Ще дві бронзові підвіски неможливо зарахувати до якогось типу: одну знайшов В. В. Косцюшко-Валюжинич (Зубарь 1982, рис. 68, 6), інша походить зі «склепу Московського археологічного інституту», розкопаного Р. Х. Лепером у 1910 р. (Лепер 1927, с. 248).

- Абрамова М. П.* Зеркала горных районов Северного Кавказа в первые века н. э. // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. — М., 1971.
- Абрамова М. П.* Ранние аланы Северного Кавказа III—IV вв. н. э. — М., 1997.
- Айбабин А. И.* Раскопки могильника Дружное в 1984 г. // МАИЭТ. — 1995, Вып. 4.
- Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978.
- Амброс А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР. — М., 1966.
- Ахмедов И. Р., Гуцина И. И., Журавлев Д. В.* Богатое погребение II в. н. э. из могильника Бельбек IV // Поздние скифы Крыма. — М., 2001.
- Богданова Н. А.* Могильник первых веков н. э. у с. Заветное // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1989.
- Высотская Т. Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.
- Дашевская О. Д.* Поздние скифы в Крыму. — М., 1991.
- Зубарь В. М.* Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф.* Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культуры Крыма в первые века н. э. — К., 1983.
- Казанский М. М., Мاستыкова А. В.* Германские элементы в культуре населения Северного Кавказа в эпоху Великого переселения народов // Историко-археологический альманах. — Армавир—Москва, 1998. — № 4.
- Кропоткин В. В.* Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978.
- Лепер Р. Х.* Дневник раскопок херсонесского некрополя // Херсонесский сборник. — 1927, Вып. 2.
- Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Новиченкова Н. Г.* Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. — Ялта, 2002.
- ОАК* за 1896 г. — СПб., 1897.

- ОАК* за 1897 г. — СПб., 1898.
ОАК за 1897 г. — СПб., 1898.
Пуздровский Е.А., Зайцев Ю.П., Неневоля И.И. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Юго-Западном Крыму // МА-ИЭТ. — 2001, Вып. 8.
Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. — Кишинев, 1986.
Скрипкин А.С. Фибулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений) // СА. — 1977, № 2.
Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.
Сымонович Э.А. Население столицы позднекифского государства. — К., 1983.
Хазанов А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. — 1963, № 4.
Храпунов И.Н. Могильник Дружное. — Lublin, 2002.
Храпунов И.Н. Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац) // Боспорские исследования. — 2003, Вып. 3.
Храпунов И.Н., Масыкин В.В., Мульд С.А. Позднекифский могильник у с. Кольчугино // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — 1997, Вып. 1.
Gebers W., Hinz H., Drenhaus U. Ein Körpergrab der Völker — wanderungszeit aus Bosau Kr. Ostholstein // Offa. — 1977, Bd. 34.
Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early migration periods in Central Europe. — Kraków, 1970.
Kazanski M. Les antiquites germaniques de L'epoque Romaine tardive en Crimée et dans la region de la Mer D'Azov // Ancient west and east. — 2002. — Vol. 1, № 2.
Kokowski A. Metalowe wisioriki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Weterani I. — Lublin, 1998.
Kulcsar V. New data of the Germanic-sarmatian border contacts in Northern Hungary // Acta musei porolissensis. — Vol. XXI. — Zaláu, 1997.
Tempelmann-Maczynska M. Perlen der römischen Kaiserzeit und frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985.
Ursachi V. Zargidava. Cetatea dacică de la Brad. — București, 1995.
Vaday A.H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok // Antaeus communications ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, 17, 18. — Budapest, 1989.
Zaitsev Y. Imported Lamps and Candelabra from Ust'-Alma Necropolis // Fire, Light and Light Equipment in the Graeco-Roman World. — London, 2002.

Одержано 02.04.2004

А.А. Стоянова

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПОДВЕСКИ В ФОРМЕ ТОПОРИКОВ ИЗ КРЫМА

Статья посвящена металлическим подвескам в виде топориков из крымских памятников римского времени. Всего описано 46 экземпляров, составляющих 3 типа. Первые два типа представлены подвесками в виде двухлезвенных топориков, бытовавших у греко-скифского населения Юго-Западного Крыма в конце I в. до н. э. — первой половине II в. н. э. Третий тип объединяет украшения в виде однолезвийного топора, распространившиеся в Северном Причерноморье под влиянием германцев. В Крыму подавляющее большинство этих подвесок происходит из комплексов второй половины III—IV вв. н. э. На основании анализа хронологии и географии подвесок этого типа предполагается их северофракийское происхождение.

А.А. Stoyanova

METAL AXE-SHAPED PENDANTS FROM THE CRIMEA

The article is devoted to metal pendants shaped as axes from the Crimean monuments of the Roman Period. All in all 46 samples of 3 types were described. The first two types are represented by pendants shaped as double-blade axes used by the Greek and Scythian population of the Southwestern Crimea in late I c. BC. — first half of the II c. AD. The third type includes single-blade-shaped adornments widely spread in the Black Sea North Region under the influence of the Germans. The overwhelming majority of these pendants in the Crimea come from the assemblages dating back from the second half of III—IV cc. AD. The chronological and geographical analysis of the pendants of this type enables to suggest their North Thracian origin.

ДАВНЬОРУСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. БУЧАК

У статті опубліковано давньоруські матеріали з розкопок багатощарового поселення поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Досліджено ландшафтно-топографічну структуру території, реконструйовано напрямки господарської діяльності населення та адміністративний устрій регіону.

За два минулі десятиліття помітно зросла джерельна база поселень сільського типу, розкопаних великими площами, що відкриває нові перспективи в дослідженні таких важливих питань давньоруської історії, як взаємовідносини сільської округи з найближчими городищенськими центрами, характер та форми експлуатації сільського населення, основні напрямки його господарської діяльності. Суцільне археологічне обстеження територій та картографування всіх виявлених пам'яток стають надійним джерелом для історико-демографічних досліджень, без яких неможливо уявити якісні зміни в усіх сферах життя давньоруського суспільства. Усе ще залишаються на стадії вивчення археологічні ознаки різних типів поселень, відомих за писемними джерелами. Наприклад, як інтерпретувати невелике, добре укріплене городище, оточене десятками гектарів відкритих поселень? За якими ознаками відрізняються згадані в різних літописах назви поселень: «весі», «села», «становища», «погости» і «свободи»? Усебічне дослідження мікрорегіонів та поселенських структур, їхня систематизація, реконструкція просторово-планіграфічної структури на різних хронологічних етапах заселення території дозволять отримати відповіді на ці запитання.

Одним із таких регіонів є південна Київщина, де останнім часом проводилися систематичні дослідження, зокрема на правобережжі Канівського водосховища.

Канівське Придніпров'я належить до густонаселених районів Південної Русі: лише на ділянці завдовжки близько 20 км від колишнього с. Трахтемирів до с. Бучак досліджено 28 давньоруських пам'яток, представлених городищами, поселеннями, могильниками, печерним монастирем. Матеріали розкопок поселень, досліджених широкою площею в ур. Чернечому та Ревутовому поблизу с. Григорівка, вже введено до наукового обігу (Петрашенко 1997, с. 114—144; Петрашенко 1999, с. 60—77). У цій статті розглянуто ще одну групу давньоруських пам'яток, розташованих поблизу с. Бучак, де обсяг робіт дозволяє не

лише опублікувати і ввести до наукового обігу нові матеріали, а й запропонувати їхню соціально-історичну інтерпретацію.

С. Бучак (нині не існує) Канівського р-ну Черкаської обл. добре відоме в науковій літературі завдяки пошуковим роботам, зумовленим спорудженням Канівського водосховища та проведенням В.Й. Довженком, І.Г. Шовкоплясом, Є.Ф. Покровською, М.Ю. Брайчевським, Н.М. Кравченко, Є.В. Макимовим, М.П. Кучерою, О.М. Приходнюком (Максимов 1982, с. 96; Довженко, Приходнюк 1971; Брайчевський, Кравченко 1985; Петрашенко, Козюба 1999, с. 139—158). Із середини 1980-х рр. ми розпочали охоронно-рятувальні роботи на давньоруському могильнику, які з певними інтервалами тривають і досі. Стаціонарні розкопки упродовж двох польових сезонів здійснено у 1990-х рр. на поселенні Рожана Криниця. Ще на трьох поселеннях та двох городищах проведено шурфування і невеликі розкопки в місцях виявлення об'єктів, знято плани городищ. Завдяки цим роботам отримано інформацію, яка, дуже ймовірно, може відбивати реальну заселеність цього мікрорегіону в давньоруські часи. У статті опубліковано давньоруські матеріали з поселення в ур. Рожана Криниця, матеріали із сусідніх пам'яток розглянуто лише для з'ясування місця і ролі цієї пам'ятки в найближчому її оточенні.

Поселення знаходиться на береговій терасі за 1,65 км на північ від Бучацької пристані (рис. 1). Тераса здіймається над водою на 3—4 м, вона сильно нахилена в бік Дніпра, перепад її висоти становить майже 6 м. З півночі вона обмежена широкою балкою, за нею знаходиться гора Туз, що виходить до Дніпра, на якій розташоване городище. З півдня проходить яр зі струмком, вода тече з кількох джерел, над одним з яких знаходиться відома пам'ятка природи й етнографії «Рожана Криниця». Довжина тераси вздовж берега — близько 300 м, ширина (сучасний стан) 15—20 м, центральна частина нижньої ділянки пошкоджена величезним зсувом, який повністю знищив культурний шар поселення, вдалося дослідити лише невелику ділянку із залишками давньоруського житла. За 30 років функціонування водосховища близько

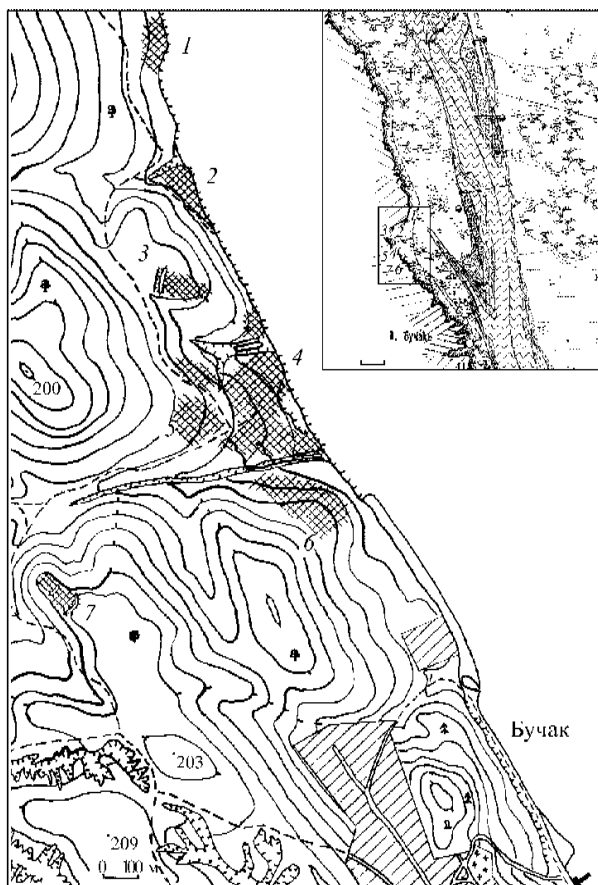

Рис. 1. План-схема розташування давньоруських пам'яток поблизу с. Бучак: 1 — поселення Під Понятовським; 2 — могильник; 3 — городище; 4 — поселення в ур. Рожана Криниця; 5 — поселення в ур. Гребінець; 6 — поселення Козаків Шпиль; 7 — городище; А — вирізка з карти долини Дніпра біля с. Бучак (зйомка 1908 р.)

40—70 м тераси розмиті. Схил над нижньою терасою, попри значну стрімчастість, також був заселений: під час його терасування для саджання саду й лісу робітники знаходили тут людські кістяки, в тому числі й дитячі, а також кераміку та інші речі. Шурфування схилу тераси підтвердило наявність культурного шару, дуже пошкодженого під час земляних робіт. Над схилом знаходиться невеликий рівний майданчик, на якому раніше була розташована садиба лісника. Тут, як і в ур. Чернече, у воді опинилася велика кількість знахідок, що потрапили сюди з розмиву культурного шару. Місцеві колекціонери зібрали речі з різночасових поселень, зокрема давньоруські: хрестики, прикраси, а також монети різного часу.

Територіальний аналіз за типами ландшафтів, га

Зона			Типи ландшафтів				
ресурсна	селітебна (разом із могильником)	ерозійна	тераси	схили пагорбів	міжгір'я	заплава	потенційні орні землі
300	10	5	10	150	5	120	80

Деякі з цих речей було передано експедиції, інші вдалося лише замалювати — цей матеріал також розглядатиметься у статті.

Аналіз ландшафтно-топографічної структури

Територія могильника, а також безпосередньої господарської діяльності мешканців усіх поселенських структур (2 городища, 4 поселення) охоплювала простір $2 \times 1,5$ км, що становить 300 га. Приблизну ландшафтно-топографічну схему мікрорегіону подано в таблиці.

Майже 120 га площі займає заплава, її ширина від корінного берега до основного річища становила 500—700 м. Значну її частину займали водоймища, що утворилися завдяки широкій стариці Дніпра. Крім того, невелике озеро постійно функціонувало під терасою, де розміщувався могильник (його добре пам'ятають старожили). Загальна площа, постійно зайнята водою, становила близько 15—20 га. На близько 10 га площі знаходився великий острів, який затоплювався лише під час великої повені (рис. 1, А). Головна частина заплави (близько 90 га) — це заливні луки — основна кормова база для випасу худоби і заготівлі сіна. Найбільшу частину ландшафту становили схили пагорбів (160 га), приблизно половину з них могли використовувати під оранку. Поселення розміщувалися на першій надзаплавній терасі, яка тепер повністю затоплена, та на схилах другої тераси, на якій будівлі врізалися у схил, а площа подвір'я нівелювалася. Відстань між поселеннями та могильником уздовж берегової лінії не перевищувала 300—400 м, одне з городищ знаходилося на пагорбі над могильником, друге — віддалене від берега на 800—850 м. Площу поселень можна встановити лише приблизно на основі фіксації культурного шару у зрізі сучасної берегової лінії водосховища та розкопів і шурфів на схилах тераси, що постійно розмиваються. Основне поселення (ур. Рожана Криниця) мало площу 3,75 га, три інші — 0,5; 1,0; 1,75 га. Городища мали невелику площу дитинця (у межах 0,35—0,36 га). Ділянки, що прилягали до городищ, також могли бути заселеними. Принаймні на одному зі схилів городища над могильником виявлено культурний шар із давньоруською керамікою. Отже, загальна селітебна площа становила близько 8—9 га, площа могильника — близько 1 га.

Територіальна структура досліджуваної ділянки є типовою для Канівського міжгір'я. Основну її частину займають схили пагорбів та глибокі яри; рівних ділянок, найзручніших для орного землеробства, майже не було. Саме на них розмістилися поселення і могильник. Потенційні орні поля могли існувати на деяких слабо нахилених ділянках пагорбів, проте їхня площа навряд чи перевищувала невеликі городні ділянки для обслуговування мешканців однієї садиби. Отже, основна господарська одиниця в територіальній структурі урочищ — заплава. Вона була кормовою базою для худоби та надійним джерелом води. В основному річищі Дніпра та в озерах його стариць знаходилися фактично невичерпні запаси риби, а виходи глини, сланців та лімонитів у берегових урвищах створювали необхідні сировинні ресурси для розвитку ремесел. Дороги, як і нині, проходили в сідловинах між горами, і, крім того, існувала дорога уздовж берега, придатна для пересування в суху пору року. Найближчі давньоруські пам'ятки уздовж берега розташовувалися на відстані близько 1,5 км. На протилежному, лівому, березі Дніпра, майже навпроти, знаходилося відоме Комарівське поселення (X—XV ст.).

Етапи заселення мікрорегіону

Освоєння досліджуваної території почалося ще за доби бронзи (культура багатопружкової кераміки), а інтенсивне заселення припадає на період ранньозалізної доби. Потужні шари чорноліської та підгірцівської культур виявлено на всій площі могильника, в ур. Гребінець й у змиві. У змиві та культурному шарі берегових терас знайдено матеріали зарубинецької та київської культур, зокрема фібули, римські монети (161—169 та 138—161 рр. н. е.), візантійський фоліс (491—518 рр.). Трапляється кераміка празько-пеньківського типу, волинцівської культури (досліджено 4 житла), у змиві знайдено половинку дирхема (800—803 рр.). Отже, до появи тут давньоруського населення впродовж усього I тисячоліття ця ділянка дніпровського узбережжя була постійно заселеною, можливо, лише з невеликими інтервалами — приблизно в 50—100 років. Ці інтервали були необхідною умовою відновлення продуктивності ландшафтів.

Давньоруський етап заселення починається на межі X—XI ст. і триває до XV ст. Найвичерпнішу інформацію про хронологію поселень дають кераміка та датований інвентар. Опрацювання керамічного матеріалу з цих пам'яток дозволило встановити послідовність заселення урочищ. Першим серед них було освоєне ур. Під Понятовським, де поселення виникло вже на межі X—XI ст.; центральне поселення в ур. Рожана Криниця заселяється з 30-х рр. XI ст.; із середини XI ст. починає дія-

ти поселення в ур. Гребінець; у XII ст. будуються городища і виникає ще одне селище — Козаків Шпиль. Отже, всі поселенські структури стають синхронними лише у XII ст., городища з'являються, як і на інших ділянках канівського узбережжя, дещо пізніше серед селищ, які вже функціонують.

Опис давньоруських об'єктів із поселення Рожана Криниця

Основний розкоп площею близько 900 м² розміщено на останці нижньої тераси, невеликі розкопи закладено вздовж берегового урвища в місцях заповнення об'єктів, усього досліджено площу близько 1000 м². На поселенні виявлено 7 давньоруських жител XI—XIII ст., 4 житла VIII—IX ст. (Петрашенко 1997, с. 154—160), 5 будівель (одна XIV—XV ст., дві XII—XIII ст., дві VIII—IX ст.), 49 різночасових ям (рис. 2).

Культурний шар залягав нерівномірно, через інтенсивні площинні змиви та зсуви його товщина коливалася від 0,3 до 1,5 м. Вертикальна стратиграфія не дає змоги розмежувати різночасові культурні шари, що пояснюється значним нахилом тераси в бік Дніпра та її ескарпуванням під забудову давньоруських садиб. Культурний шар постраждав від сучасного терасування під посадку кущів та дерев. Товщина культурного шару на таких ділянках становила 0,25—0,4 м, а знахідки починали траплятися відразу після зняття дерну. Материк мав шарувату структуру, у південно-західній частині розкопу його основу складав пісок, у північно-східній — лесоподібний суглинок.

Житло 1 виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, лінза заповнення котловану фіксувалася в урвищі берега, яке знищило більшу його частину. Зберігся західний кут із частиною глинобитної печі, південно-західна стіна збереглася на довжину 1,35 м, північно-західна — на 2,2 м. Котлован було орієнтовано кутами за сторонами світу і занурено в материк на глибину 0,25 м, у куті виявлено стовпову яму діаметром 0,33 м, завглибшки 0,25 м. Збереглася західна частина печі розміром 0,85 × 0,7 м. Піч орієнтовано за лінією північний схід — південний захід, її розміри за зовнішнім контуром становили приблизно 1,2 м. Стіни печі збереглися на висоту 0,15—0,2 м. Вона мала два черені, нижній (завтовшки 2 см) лежав безпосередньо на материк, верхній, потужніший, мав товщину до 7 см. Між черенями зафіксовано прошарок (3 см) із попелу і вугликів. Під час розчищення верхнього череня виявлено кістки тварин, їх фрагменти траплялися також під час зачищення тильної частини печі, що свідчить про використання кісткових решток при її спорудженні. У заповненні знайдено фрагменти ліпної слов'янської та давньоруської кераміки: вінчик XII ст., великий фрагмент гончарного денця. На долівці лежала щелепа бика.

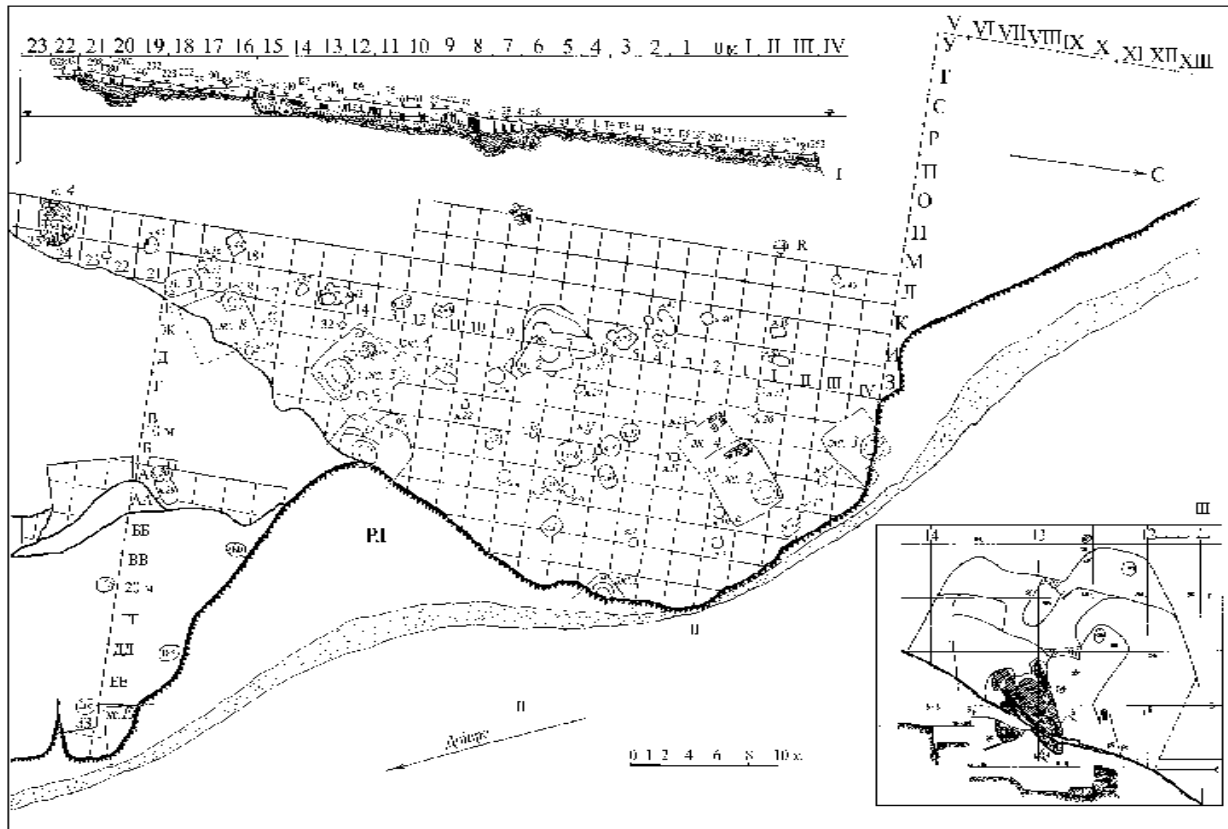

Рис. 2. Поселення в ур. Рожана Криниця: розріз за лінією Ж-3 (I), загальний план розкопу (II) та план будівлі 1 (III)

Житло 2 виявлено відразу після зняття дернового шару завдяки концентрації великої кількості кераміки та плямі заповнення котловану, зафіксованій після першого зачищення. Чіткіші контури котловану виявлено на глибині 0,4—0,5 м на рівні материка.

Котлован мав прямокутну форму (5,0 × 3,4 м) і був витягнутий за віссю північ—схід—південь—захід. Північно-східна стіна котловану суто вертикальна, інші мали невеликий нахил до середини. Оскільки житло врізане у схил, його північні стіни були заввишки 0,2—0,4 м, а південні — 0,9—1,2 м. Долівка була підмазана зелено-сірою спондиловою глиною. Уздовж стін котловану зафіксовано стовпові ями. Господарська яма завглибшки 0,5 м (0,8 × 0,6 м) знаходилася на відстані 1 м від південного кута (рис. 2, II).

Глинобитна піч розташована в північному куті, челюстями (0,5 м) повернена на схід, її споруджено на глиняній підсипці (12—15 см), розміри стін по периметру — 1,6 м. Стіни збереглися на висоту 10—15 см, у тильній частині — на 25 см. Черинь (1,3 × 1,1 м) мав два рівні: верхній завтовшки 6 см і нижній — 3—4 см. Під ними знаходився тонкий прошарок гумусу (2—3 см), який підстеляли шматочки печини. В обидва черені було вмазано фрагменти гончарної кераміки, з яких вдалося реставрувати три посудини.

У західному куті житла знаходився потужний завал печини, витягнутий уздовж південно-західної стіни, його розміри становлять 1,6 × 0,8 м, висота близько 0,6 м. Це залишки глинобитної печі, що впала з другого поверху. На користь такого припущення свідчать шматки череня та спресована глиняна маса від склепіння, а також стратиграфічні спостереження. Завал клиноподібної форми розміром 1,4 × 0,65 м поблизу стін котловану був завтовшки 0,6 м, поступово зменшуючись (до 0,2 м) у напрямку падіння.

Заповнення котловану було насичене великою кількістю знахідок: близько 150 вінець і верхніх частин горщиків, 4 вінця глеків (на одному з них помітні сліди жовтуватої поливи), 50 донець та їхніх фрагментів (12 із них мають тавра). До комплексу входили також уламки фрагментів «вушок» від «амфорок» київського типу (рис. 3, 1—5). Крім кераміки, у центральній частині житла знайдено два залізні ножі завдовжки 9,5 і 9 см, біля східного кута — залізне відерне вушко, а поблизу північно-західного кута — черешковий ромбоподібний наконечник стріли завдовжки 5 см, із шириною пера 2,4 см (рис. 4, 7). Поряд знаходилася залізна кулька діаметром 2,2 см, вагою 24,6 г, у центрі — залізний ключ від трубчастого замка завдовжки 10,5 см, двома невеликими пробійниками (рис. 4, 1—6). Уздовж стін котловану виявлено 4 цвяхи, а також фрагмент залізного шлаку. На долівці знайдено

свинцевий конус із наскрізним вертикальним отвором (рис. 4, 8) і фрагмент свинцевої пластини, обрізаної під кутом. У заповненні котловану виявлено чотири фрагменти кручених браслетів (три синього кольору, один оливкового), два з яких перевиті золотавою ниткою (рис. 4, 9—12).

Вироби з каменю представлені двома фрагментами точильних брусків, фрагментами жорна, трьома екземплярами шиферних пряслиць (рис. 4, 13—15). Знайдено також глиняне пряслице, напевно, зі слов'янського шару повторного використання (рис. 4, 16). На одному з шиферних пряслиць міститься 12 радіальних «промінчиків», розміщених на верхній площині. У заповненні траплялися кістки тварин, зокрема роги оленя й тура, зі слідами обробки. Житло за комплексом знахідок датується другою половиною XII — початком XIII ст.

Житло збереглося частково, його північна частина знищена урвищем. Котлован виявлено на глибині 0,7—0,8 м від сучасної поверхні, він заглиблений у материк на 0,5 м та орієнтований кутами за сторонами світу. Котлован був заповнений піском (у цьому місці материк здебільшого складався з піску, іноді з крапленням дрібного каміння і залістих конкрецій). Північно-західна стіна збереглась у довжину на 1,4 м, південно-

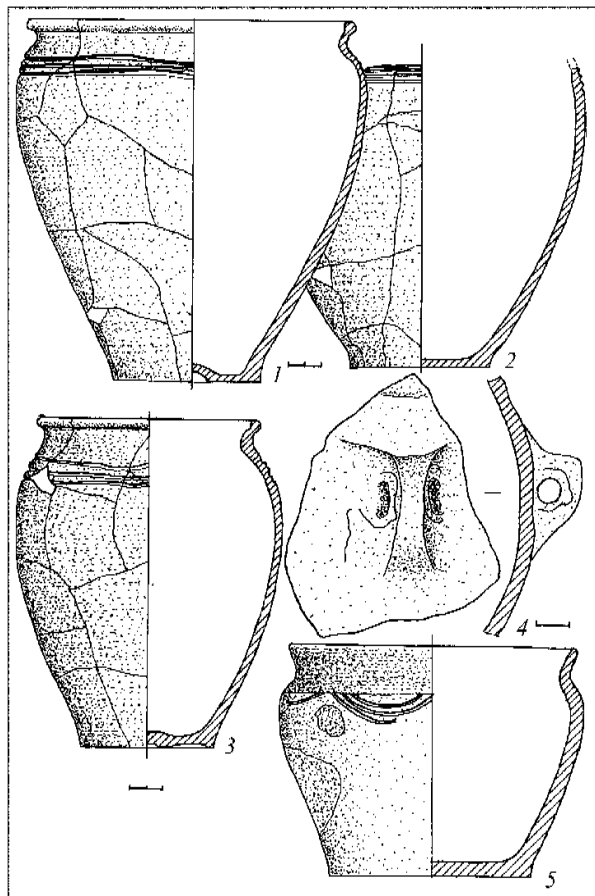

Рис. 3. Кераміка з житла 2: 1—3 — із череня печі; 4, 5 — із заповнення житла.

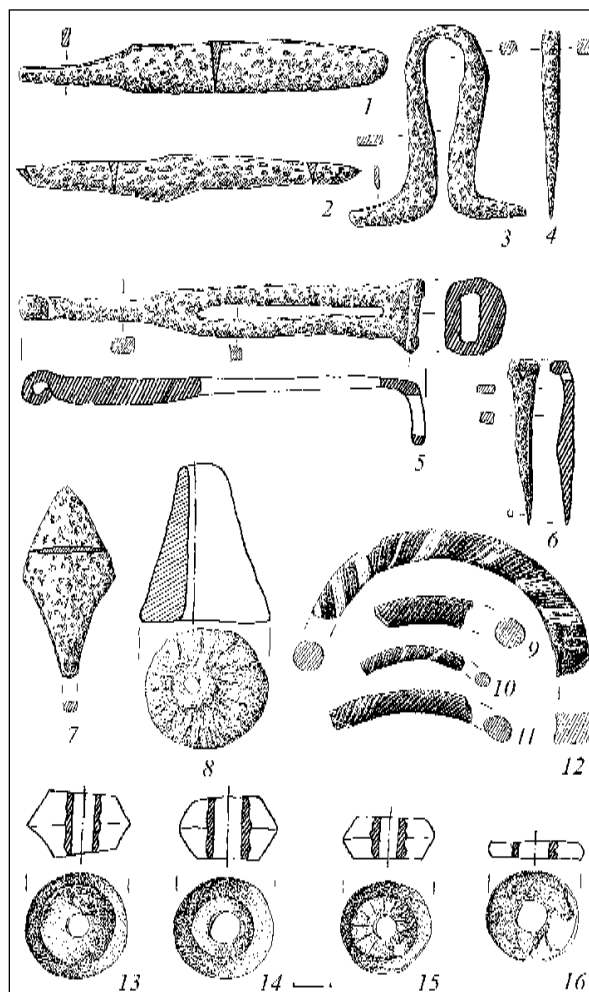

Рис. 4. Знахідки з житла 2

східна — на 4,2 м, довжина вцілілої південно-західної стіни — 3,6 м. Житло також врізане у схил, перепад долівки становив 6—10 см, висота в західній і південній частинах сягала 1,1 м, у північно-східній — 0,7 м. Долівка вимазана спондиловою глиною, стовпові ями відсутні. У північній частині знаходилися залишки глинобитної печі розміром 1,2 × 1,2 м. Стіни збереглися на висоту 10—25 см і мали товщину 0,2—0,24 м, челюсті (0,35 м) повернені в південно-східному напрямку. Черинь на 22—25 см здіймався над рівнем долівки, він мав два рівні, розділені змішаним суглинковим прошарком завтовшки 3—7 см. Вони містили уламки кераміки XII ст., частина з яких ангобована. Ймовірно, житло було квадратним (3,4 × 3,4 м) з піччю в північному куті, а зафіксована північно-східна стіна завдовжки 4,4 м містить також і тамбур-вхід.

У заповненні виявлено близько 50 фрагментів гончарної кераміки, зокрема стінку амфори й одне «вушко» від глечика. Поблизу південно-західної стіни знайдено зігнуту навпіл бронзову, вкриту зеленою патиною пластину завширшки 1,7 см і завдовжки 3,8 см.

Житло 5 виявлено на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, майже на рівні материка (0,8—0,9 м); вдалося зафіксувати південний і західний кути та повністю виявити південно-західну (4,6 м) і південно-східну (2,6 м) стіни. Котлован був врізаний у схил на глибину 0,5—0,6 м, тому краще фіксувалася його заглиблена частина. Долівка в цьому місці знаходилася на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. Крім того, північно-східна частина житла, в деяких місцях знищена будівлею 1, частково перекривала котлован раннішого житла, що також ускладнило його фіксацію. Котлован з боку схилу заглиблений у материк на 0,5—0,6 м. Контури житла вдалося встановити лише на рівні долівки, підмазаної глиною; вона була рівною (перепад становив усього 8 см). Житло, ймовірно, було квадратним із розміром стіни 4,6 м. У котловані виявлено 10 ям, з яких лише розташовані уздовж південно-західної стіни належать до цього житла, а також господарську яму навпроти печі (0,6 × 0,8 м) завглибшки 0,5 м з керамікою XII ст.

Масивна глинобитна піч (1,75 × 1,7 м) знаходилася у південному куті, стіни збереглися на висоту 0,3 м від рівня череня, їхня ширина 20—25 см. Частково збереглося склепіння печі, що нависало на черенем у проекції до 40 см. Челюсті (0,6 м) повернено в північно-східному напрямку. Черень (1,3 × 1,1 м) здіймався над долівкою на 0,25—0,28 м. Піч споруджено на змішаній підсипці з гумусу та з вкрапленням каміння, окремі камені підпирали також її челюсті.

Житло було заповнено керамікою двох хронологічних періодів: середини XII ст. і ранніми формами X — початку XI ст., що належали раннішому житлу. Поблизу північно-західної стіни знайдено залізне долото (довжина 19,5 см, ширина 1,3—1,5 см), а поряд із піччю — залізний ніж (довжина 14 см, довжина леза 8 см). Ще один фрагмент ножа виявлено в північній частині житла. На долівці також знайдено два цвяхи, кам'яне пряслице і точильний брусок, виготовлені з сірого місцевого сланцю.

Житло 7 перекривалося житлом 5, вдалося зафіксувати лише західний кут з піччю-кам'яною. Завал каміння розміром 1,2 × 1,2 м знаходився прямо над черенем розміром 0,8 × 0,5 м, який розміщувався безпосередньо на материк і був заповнений попелом, дрібним камінням, дно мало лінзоподібну форму й було випалене до червоного кольору. До цього житла, напевно, належить яма, частково перекрита піччю житла 5. Вона має округлу форму діаметром 1,0 м, завглибшки 0,7 м, у її заповненні виявлено кераміку межі X—XI ст.

Житло 10, що збереглося частково, виявлено за 14 м на схід від основного розкопу. Лінзу заповнення котловану було помічено в урвищі берега на глибині 0,2 м від сучасної поверхні.

Західна стіна збереглася на довжину 2,4 м, південна — на 1,3 м, котлован заглиблено в материк на 0,55—0,65 м. Слідів підмазки долівки не виявлено, залишки печі також відсутні, проте заповнення котловану містило шматки печини. Цю будівлю умовно зараховано до жител. У заповненні виявлено ліпну й гончарну кераміку межі X—XI ст.

Ще одне житло (6) XII ст. виявлено в третьому розкопі, який знаходиться за 35 м на північ від основного розкопу. Житло збереглося частково, над ним знаходилася будівля XIV—XV ст., нижче — слов'янське житло. Котлован орієнтований кутами; вдалося встановити розміри стін, м: північно-західна — 2,5, південно-західна — 3,7, південно-східна — 2,3. У північному куті знаходилася глинобитна піч, від неї збереглася ділянка бокової стіни. У південному й західному кутах, а також посередині північно-західної стіни зафіксовано стовпові ямки діаметром близько 0,3 м. Ще одна ямка знаходилася поблизу печі. Житло було заглиблене в материк на 0,5—0,6 м. У центрі, на долівці, розчищено добре випалений глиняний майданчик розміром 1,4 × 0,9 м — можливо, залишки печі попереднього використання. У заповненні знайдено невелику кількість кераміки XII—XIII ст., фрагмент орнаментованого пластинчастого бронзового браслета з розширеними кінцями, два фрагменти скляних браслетів, скляна намистина (двійчатка) зеленого кольору.

Виробничі споруди представлені будівлею 1. Ця заглиблена до 1 м споруда, розміром 4 × 5 м (частина зруйнована урвищем), мала стовпово-каркасну конструкцію і перекривалася дахом; стін, напевно, не було (рис. 2, III). Вона мала нерівну східчасту долівку й велику глиняну піч на невисокому узвишші в центрі. Збоку знаходилася невелика яма (0,85 × 0,45 м) завглибшки 0,45 м. Від печі залишився потужний завал печини (0,5 м завтовшки), з якого стирчало кілька обвуглених брусків завтовшки 8—10 см і завширшки до 20 см. Під цим завалом знаходився дуже перепалений майданчик (1,4 × 1,0 м), лінзоподібної форми, який перекривав шар перепаленого вапняку завтовшки до 15 см. Відсутність вертикальних стін, східчаста нерівна долівка та характер заповнення вогнища свідчать про виробничий характер цієї будівлі. На долівці знайдено кілька фрагментів кераміки кінця XI — початку XII ст., денце з таврами, ніж, два цвяхи й точильний брусок. Зважаючи на заповнення вогнища, цілком імовірно інтерпретувати цей об'єкт як споруду для випалювання вапняку, який широко використовувався у чинбарстві, залізобудівній та будівельній справах. Можливо, виявлена будівля є чинбарнею. Залишки обвуглених колод та стовпові ями свідчать про мож-

ливу наявність якогось дерев'яного каркасу в центрі споруди та над піччю. Котлован будівлі, ймовірно, не мав стін, а лише дах, що сприяло кращому вивітрюванню шкіри. Печі для випалювання вапняку на археологічних пам'ятках трапляються нечасто, дані про них у спеціальній статті зібрав В.М. Войнаровський (Войнаровський 2000, с. 61). Такі печі часто споруджували врізаними у схил для кращого доступу повітря. Саме такою була розкопана нами споруда.

Будівлю 2 виявлено на глибині 1 м від сучасної поверхні завдяки сірому заповненню аморфної плями. Котлован (4,4 × 4,0 м) вдалося окреслити на рівні материка, на глибині 1,35 м. Його стіни в південній частині прямовисні, у північній — нахилені, дно нерівне і має чашоподібні заглиблення з перепадом 10—20 см. Крім того, з південного боку будівля мала східчастий спуск у котлован у вигляді трьох сходинок завширшки 30—40 см. Жодних слідів дерев'яної обшивки стін не зафіксовано, стовпові ямки також відсутні. Заповнення було досить однорідним і дуже бідним на знахідки. Відсутність будь-яких слідів замивів, можливо, свідчить на користь того, що котлован був перекритий наземною спорудою на кшталт сараю, а сама споруда слугувала льохом для зберігання продуктів.

У заповненні виявлено невелику кількість давньоруської кераміки XII ст., серед якої виділяється мініатюрний горщик грубої роботи з гачкоподібним вінчиком. Він за формою і технологічними особливостями аналогічний до горщика з житла 2 та з ями 47 (рис. 5, 2). Крім кераміки, тут знайдено фрагмент скляного крученого браслета оливкового кольору.

Із 49 ям, досліджених на основному розкопі, 36 належать до давньоруського часу. Вони мали овальну чи округлу форму, розмір у діаметрі становить 0,5—1,4 м, заглиблені в материк на 0,5—0,9 м, з вертикальними або дещо нахиленими до середини стінками.

На особливу увагу заслуговує яма 47 (1,85 × 1,4 м), яка вирізнялася великими розмірами і значною насиченістю знахідками, її глибина від сучасної поверхні 1,65 м, від рівня материка 0,8 м. У заповненні виявлено більше 100 фрагментів гончарної кераміки, серед них — 50 верхніх частин горщиків, розвал великої корчагі-піфоса. Вдалося реставрувати три горщики, один з яких має сліди деформації (рис. 5, 1, 3, 5). Крім горщиків, трапилися уламок площки та керамічний тигель (рис. 5, 4, 6). З інших речей знайдено два фрагменти скляних кручених браслетів (оливкового й зеленого кольору), залізний ніж, невеликий броньбійний чотиригранний наконечник стріли, фрагмент залізного вушка відра. У заповненні виявлено шматки печини, великий фрагмент залізного шлаку, кістки тварин.

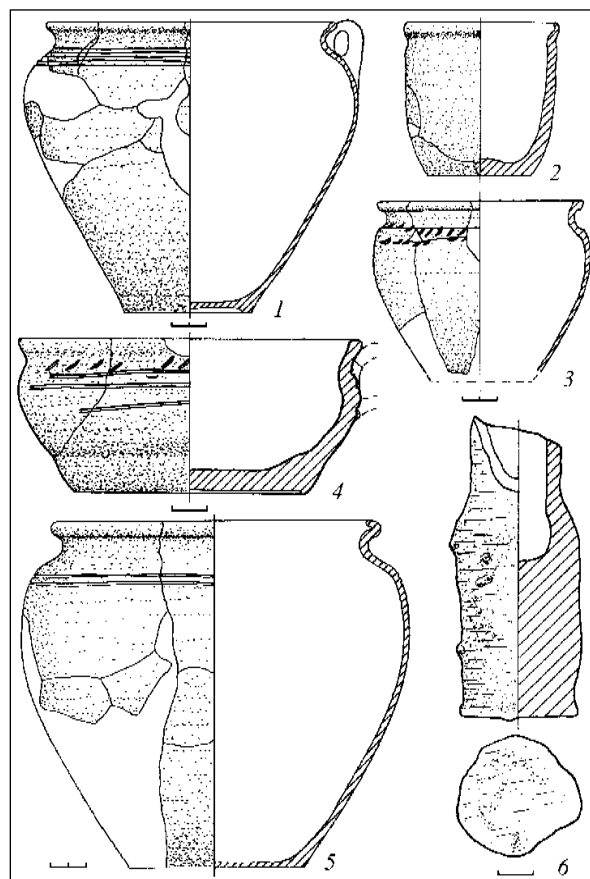

Рис. 5. Кераміка з ями 47

Основні знахідки концентрувалися у верхній частині заповнення ями, що свідчить про існування якоїсь будівлі над нею, можливо, виробничого характеру.

Речовий матеріал

Наймасовішими, а отже, й найбільш інформативними є керамічні знахідки, серед яких, як і на інших давньоруських пам'ятках, переважали горщики. Ця категорія виробів дає змогу провести статистичний аналіз, використовуючи програму математичної обробки кераміки за методом В.Ф. Генінга (Генінг 1973, с. 114—135), що дозволить зіставити бучацьку кераміку з керамічними комплексами інших давньоруських поселень, опрацьованими за цією методикою (Петрашенко 2003, с. 111—121). Для статистичної обробки відібрано 8 цілих форм, 146 верхніх частин (до найбільшого розширення вздовж тулуба), 38 майже цілих донець (усього взято в колекцію 141 екз.) та 205 вінець, придатних для статистичного аналізу. Переважна більшість цих знахідок належить садибі з житлом 2 другої половини XII — початку XIII ст. Типологічна шкала вінець з урахуванням профілювання шийки з усіх давньоруських об'єктів налічує 17 основних видів (рис. 6, 1—17), які вкладаються в типологічну шкалу X —

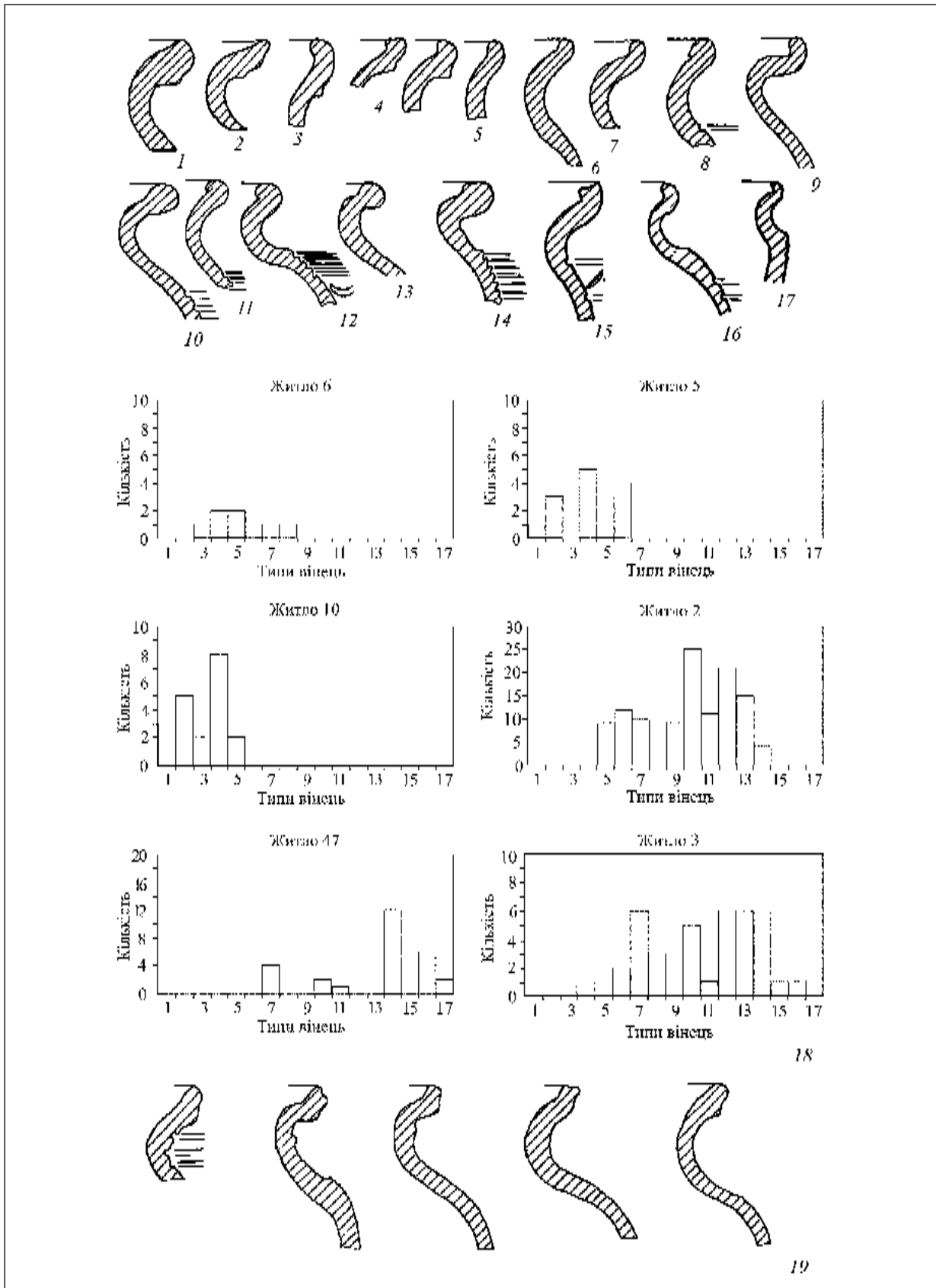

Рис. 6. Типологія вінець горщиків: 1—4 — X — перша половина XI ст.; 5—9 — друга половина XI — середина XII ст.; 10—17 — друга половина XII — початок XIII ст.; 18 — розподіл типів за об'єктами; 19 — рідкісні форми вінець

початку XIII ст., розроблену для цієї території (Петрашенко 1992, с. 7—13). Кількісний розподіл типів горщиків за об'єктами подано на рис. 6, 18. Тут відсутні деякі форми горщиків, поширені в XIII ст. на всьому дніпровському узбережжі, зокрема горщики зі стрічковими ручками, а «псевдоручки» у вигляді вушок трапляються зрідка. Поодинокі типи вінчиків зображено на рис. 6, 19. З 8 цілих горщиків 4 мають широке дно і присадкувату форму, коли висота горщика не перевищує або дорівнює ширині тулуба, що нехарактерно для давньоруського кухонного посуду. Ці форми, можливо, пов'язані з кочовими елементами в матеріальній культурі. Тут виділяється рідкісної форми гачкоподібний тип вінець на короткій шийці, якого немає на синхронних сусідніх поселеннях, розташованих північніше (рис. 6, 17). Проведений статистичний порівняльний аналіз верхніх частин посудин за всіма ознаками форми також підтвердив певну своєрідність бучацької колекції горщиків. Вона має коефіцієнт подібності до горщиків із Григорівки та Ревутового на рівні 72—78 %, що для сусідніх пам'яток є не дуже високим. Ще більші відмінності спостерігаються в орнаментативній та клеймуванні посуду.

Значну частину бучацького посуду було орнаментовано: із 205 фрагментів верхніх частин, відібраних для статистичного аналізу, 150 орнаментовані. Проте співвідношення орнаментованого посуду і загальної кількості варто розглядати за комплексами, оскільки в досліджуваній колекції яскраво вираженою є залежність орнаментативності від хронології. Так, у найраннішому житлі (5) XI ст. жоден із 18 горщиків не орнаментувався, у житлі 10 виявлено 18 форм без орнаменту і лише один фрагмент з орнаментом. Зовсім інша ситуація спостерігається в об'єктах XII—XIII ст. Так, у житлі 2 із 107 горщиків 100 орнаментовані, у житлі 3 — 25 орнаментованих і 9 без орнаменту.

Зони орнаментативності традиційно займали верхню частину горщика. В основному орнамент розміщувався на плічках, рідше — на шийці або стінці. Розмаїтість орнаментальних сюжетів невелика, налічується 5 сполучень різних елементів. Наймасовішим типом орнаменту були прості врізні лінії з чотирьох смуг, розташовані на плічках. Зі 150 орнаментованих посудин 137 мали саме цей сюжет. Друге місце посідають насіниноподібні заглиблення, які трапляються виключно на верхній частині плічка (6 екз.). У трьох випадках (житла 2, 3) виявлено сполучення насіниноподібних заглиблень, нанесених зверху, і врізних ліній — нижче, розташованих на плічках і стінці. В одному випадку трапилася ця сама комбінація елементів, але вище розміщувалися врізні лінії. Ще меншого поширення набув хвилястий орнамент: в одному випадку хвилюю прикрашено

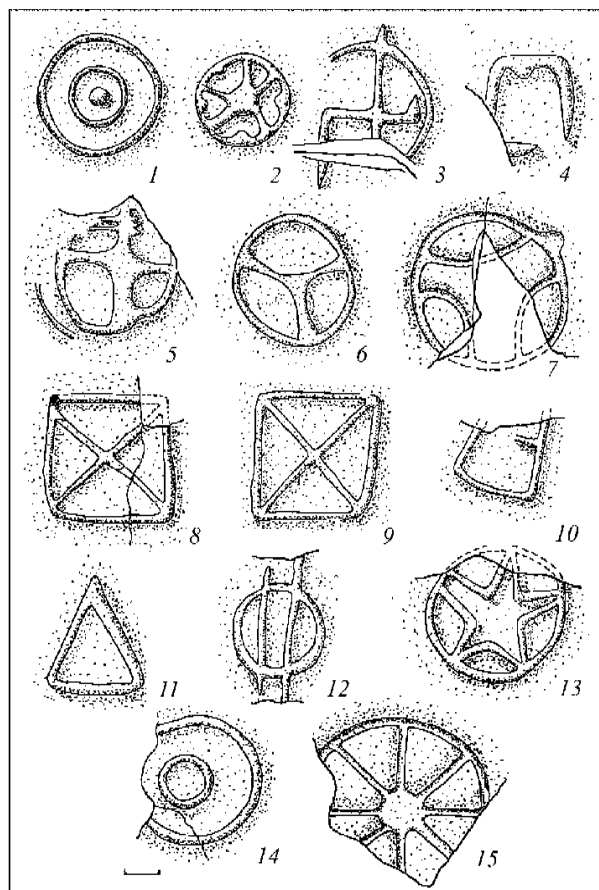

Рис. 7. Клейма на кераміці з Бучака

плічко горщика з житла 3, сполучення врізних ліній і хвилі трапилося на одному екземплярі серед горщиків з ями 47, а сполучення насіниноподібного заглиблення і хвилі — у житлі 10 XI ст.

Отже, орнаментативність бучацької кераміки досить одноманітна — 91 % її сюжетів становив простий елемент із врізних ліній. Тут зовсім невідомим є орнамент у вигляді зубчастого штампа, походження якого пов'язане із західноволинською територією; немає горщиків з орнаментом на вінцях, який ще інколи трапляється на посуді X—XI ст.; відсутні глечики з гофрованою горловиною та білоглинний посуд, поширений на поселеннях, де наявні західноволинські та польські впливи.

Ангобований посуд у комплексах XII—XIII ст. становить близько 5,5 %, дещо більше — у ранніх комплексах. На 147 днищ припадає 25 клейм (близько 17 %). Насправді цей відсоток був значно вищим. Наприклад, у житлі 2 виявлено 51 днище, з них 12 мають клейма. Проте для 22 уламків з цієї колекції неможливо встановити, чи були вони тавровані. Отже, зважаючи на те, що майже половина вибірки через фрагментарність є неінформативною, кількість таврованого посуду могла бути значно більшою і становити 30—40 %. Основні рисунки клейм зображено на рис. 7. Серед цього матеріалу є клейми,

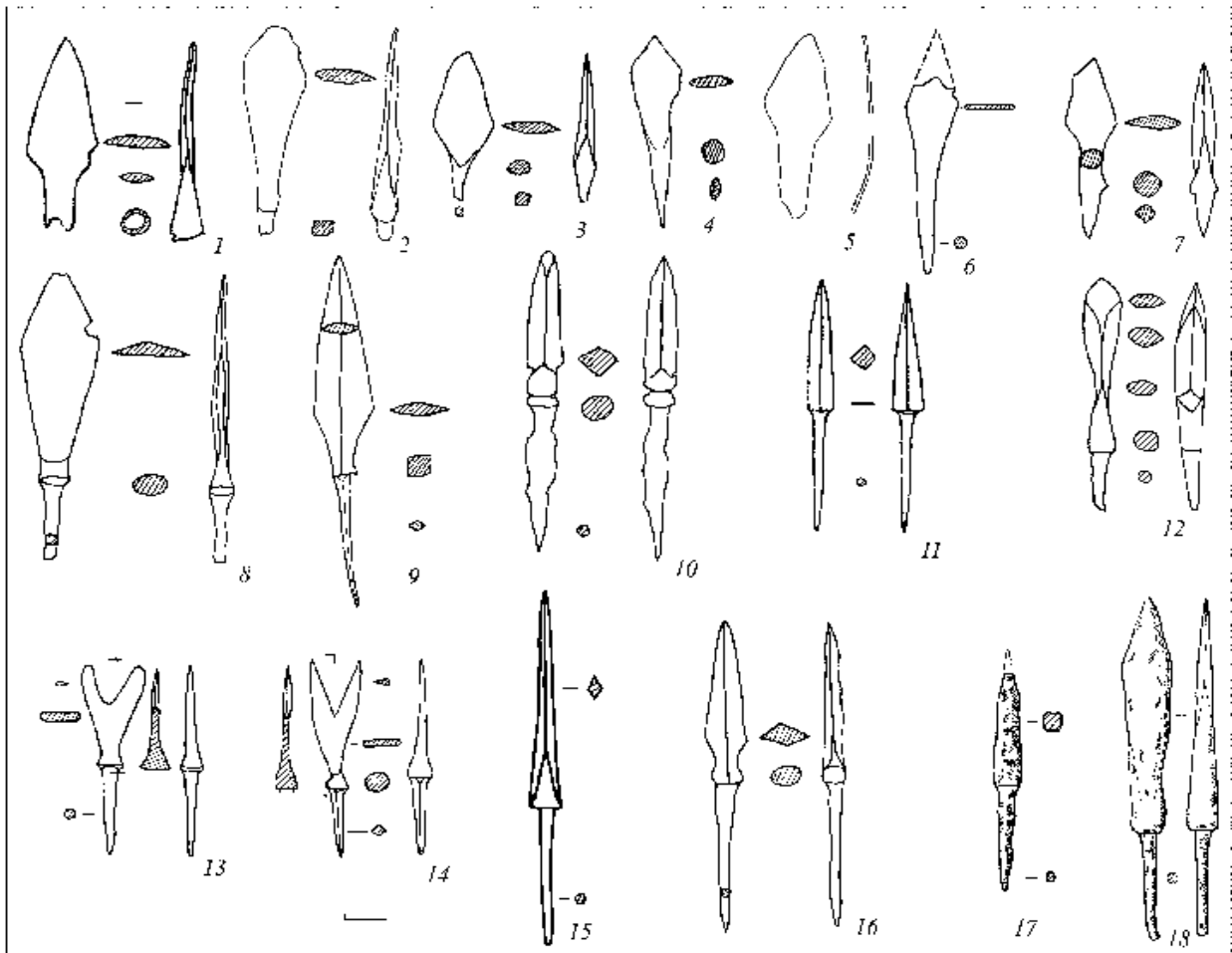

Рис. 8. Наконечники стріл з Бучака: 1—16 — зі змиву; 17 — з ями 47, 18 — з могильника.

що дублюються: це рисунок із двох концентричних кіл з крапкою і колесо з п'яти спиць, що нагадує п'ятикутну морську зірку (рис. 7, 1, 2). Останнє клеймо ідентичного вигляду знайдено також у змиві. Третій випадок дублювання зафіксовано для клейма у вигляді чотирикутника з хрестом (рис. 7, 8, 9). Ці днища виявлено в ямі та будівлі 1. Подібність усіх деталей та особливостей виготовлення свідчить про їхню повну ідентичність, що в давньоруській кераміці трапляється досить рідко. Крім клейм з однієї матриці, знайдено денця з ідентичним рисунком із різних матриць, зокрема зображення у вигляді свастики з житла 2 та змиву (рис. 7, 3). Цікаво, що серед клейм відсутні явні клейма у вигляді князівського знаку, крім одного, яке умовно можна зарахувати до цього типу зображень (рис. 7, 4). Така ситуація могла мати місце лише у випадку дуже близького центру виготовлення посуду; ймовірно, він потрапив сюди з місцевих гончарних майстерень, що таврували партії посуду, частина якого постійно залишалася на поселенні. Крім поширених на всіх давньоруських пам'ятках клейм у вигляді колеса, концентричних кіл та «триквєстрів», тут трапляються

рисунки, невідомі на гончарних виробках із сусідніх поселень. Це зображення п'ятикутної зірки, аналогії якої відомі серед клейм Києва (Толочко 1981, с. 296, 297) та Вишгорода (Строкова 2000, с. 161, рис. 4, 13), і чотирикутника з хрестом, подібного до зображення з колекції клейм із Сампсонійового Острова (Моргунов 2003, с. 141). Слід зазначити, що бучацька кераміка XII—XIII ст. за своїми пропорціями й оформленням вінець дуже подібна до цього керамічного комплексу.

Вироби із заліза, отримані з об'єктів, культурного шару та змиву, налічують більше 100 предметів. Це ножі (18 екз.), цвяхи (20 екз.), ключ, замок, одне долото, пробійники-борідки, гарпун та рибацькі гачки (2 екз.), блешня (2 екз.), фрагмент серпа, уламок пили, кресало, скоби, поковки та інші предмети побутового вжитку. Значну колекцію склали вістря стріл (20 екз.), із них 2 знайдено в об'єктах (рис. 8, 17; 4, 7). Найранніший тип — це броньбійний наконечник X ст., знайдений на могильнику (рис. 8, 18), та ромбоподібний «гнездівського» типу (рис. 8, 9); 7 екз. черешкових ромбоподібних із розширенням посередині пера IX—XIII ст. (рис. 8, 2—8), черешк-

овий плаский із боковими виступами (тип 32, за О.Ф. Медведєвим) знайдено в житлі 2. Подібні наконечники були найпоширенішими з середини XII до першої половини XIII ст. Таку саму за кількістю групу складають броньбійні наконечники. Серед них — 2 екз. з огранкою виділеної голівки (тип 82) X ст. і ромбоподібних обрисів (тип 83) XI ст., 5 екз. належить броньбійним пірамідальним наконечникам, ромбичним або квадратним у перетині (типи 96, 97), які були найпоширенішими у XII—XIII ст. (рис. 8, 10—12, 15—17). У змиві також знайдено 2 зрізні наконечники XIII—XIV ст. (рис. 8, 13, 14), які дослідники пов'язують із татаро-монгольською навалою, та один втульчатий із широкою датою побутування (рис. 8, 1).

Колекція ножів, за винятком двох-трьох екземплярів, належить до давньоруського періоду. За функціональним призначенням тут побутовали як універсальні ножі, так і спеціального призначення — для роботи по дереву та зі шкірою. Технологічний та металографічний аналіз 29 виробів із заліза, проведений Г.О. Вознесенською, свідчить, що вироби належали до суцільно-сталевих (27%), суцільнозалізних (34%) та з наварюванням сталевих лез (27%). Якщо два перші технологічні прийоми характерні для сільського ковальського ремесла, то наварювання сталевих лез вважається прерогативою міського. Ще одна особливість цієї колекції полягає у наявності серед проаналізованих виробів ножа, клинок якого виконано в техніці зварного дамаска. Як зазначає дослідниця, такі вироби є вершиною ковальської техніки, вони в порівняно невеликій кількості відомі в Західній Європі, а на нашій території, без сумніву, є імпортом. Цей ніж знайдено у житлі 2 (Вознесенська 2003, с. 102, 103).

З поселення походить велика кількість речей із кольорового металу, щоправда, їх знайдено здебільшого у змиві. За весь період дослідження з води піднято більше 40 предметів, зокрема різних заготовок для прикрас. Якщо порівняти цю колекцію з багатим на знахідки поселенням поблизу Григорівки, де на 110 предметів із кольорового металу припадає 3202 вироби із заліза, виявиться, що це співвідношення у Бучаку на порядок вище. З цих знахідок близько 15 одиниць — це фрагменти пластин, дроту, в тому числі перевитого з кількох ниток, шматочки свинцевих пластин або заготовки у вигляді краплини.

Незаперечним свідченням того, що на поселенні займалися ювелірною справою, є ливарна формочка, яку виявлено в межах виділеної давньоруської садиби XII ст. над будівлею 2. Формочку темно-брунатного кольору зроблено з місцевого сланцю (виходи його знаходяться на березі) із вкрапленням заліза. Структура каме-

ню шарувата, він легкий для обробки. Виріб має трапецієподібну форму із розміром основ 6 і 7 см та висотою 7,8 см. Робоча площа і бокові поверхні опрацьовані, зовнішня має природний вигляд. Товщина формочки не є однаковою і сягає 1,7 см (рис. 9, 1). У трьох кутах збереглися свинцеві штифтики діаметром 0,4 см і завдовжки 1 см. З боку великої основи вирізано три пази у вигляді напівкруглих заглиблень. З нижньої частини крайньої ямки пробито канал. Перпендикулярно до верхньої лунки за віссю циліндра пробито другий канал. Під середньою ямкою висвердлено чотири конічні заглиблення. З боку меншої основи, за діагоналлю до описаного першого пазу, вирізано четвертий паз. Він розташований майже в кутку форми, тому цей кут не мав отвору і штифтика. Канали й заглиблення для форми такі самі, як і в першому випадку. Знайдена формочка є лише кришкою основної форми. У бокові канали вставляли металеві дроти, а заливку робили через пази. Коли метал заливався в циліндричні заглиблення, виходило щось на кшталт порожнистих (завдяки дроту) циліндричних вушок для підвісок. Останні, ймовірно, були пласкими й гладенькими або з одностороннім малюнком, оскільки для них достатньо однієї половинки форми. Отвори під середнім пазом слугували для виготовлення шипів (штирі, накладки) на вироби, які відливали в основній, втраченій, формі. Тут доречно згадати про знахідки двох керамічних тиглів, виявлених у ямі 47 та житлі 2 (рис. 5, 6). Вони мають банкоподібну форму й товсті (до 4,5 см) днища зі слідами поливи. Внутрішня поверхня вкрита пухирцями, що утворилися під дією високої температури. В одному з ранніх жител знайдено товстий шматочок скла темно-зеленого кольору. Серед ремісничих інструментів ювелірної справи виявлено мідний пінцет (рис. 9, 6) та невеликі пробійники-борідки з житла 2.

Отже, частину знайдених речей з кольорового металу виготовляли на місці. Ймовірно, до них належали гудзики, прості дротяні та пластинчасті персні (10 екз.), різні ланцюжки, підвіски-бубонці, прості лунниці, деякі типи пряжок. Разом з тим, у змиві знайдено серію унікальних речей, які могли належати лише феодальній верхівці давньоруського суспільства. Це литий бронзовий перстень-печатка діаметром 2 см (фрагмент) з овальним щитком із зображенням звіра в центрі та рельєфними гульками на краях (рис. 9, 20). Литі персні з овальним гладеньким щитком відомі в Новгороді вже з середини X ст., литий перстень-печатку із зображенням звіра знайдено в горизонті XII ст. (Колчин, Янин, Ямщиков 1985, с. 66). Невеликий фрагмент срібного персня з гладеньким щитком знайдено в будівлі XII—XIII ст. Григорівки. Другий мідний перстень із шестикутним

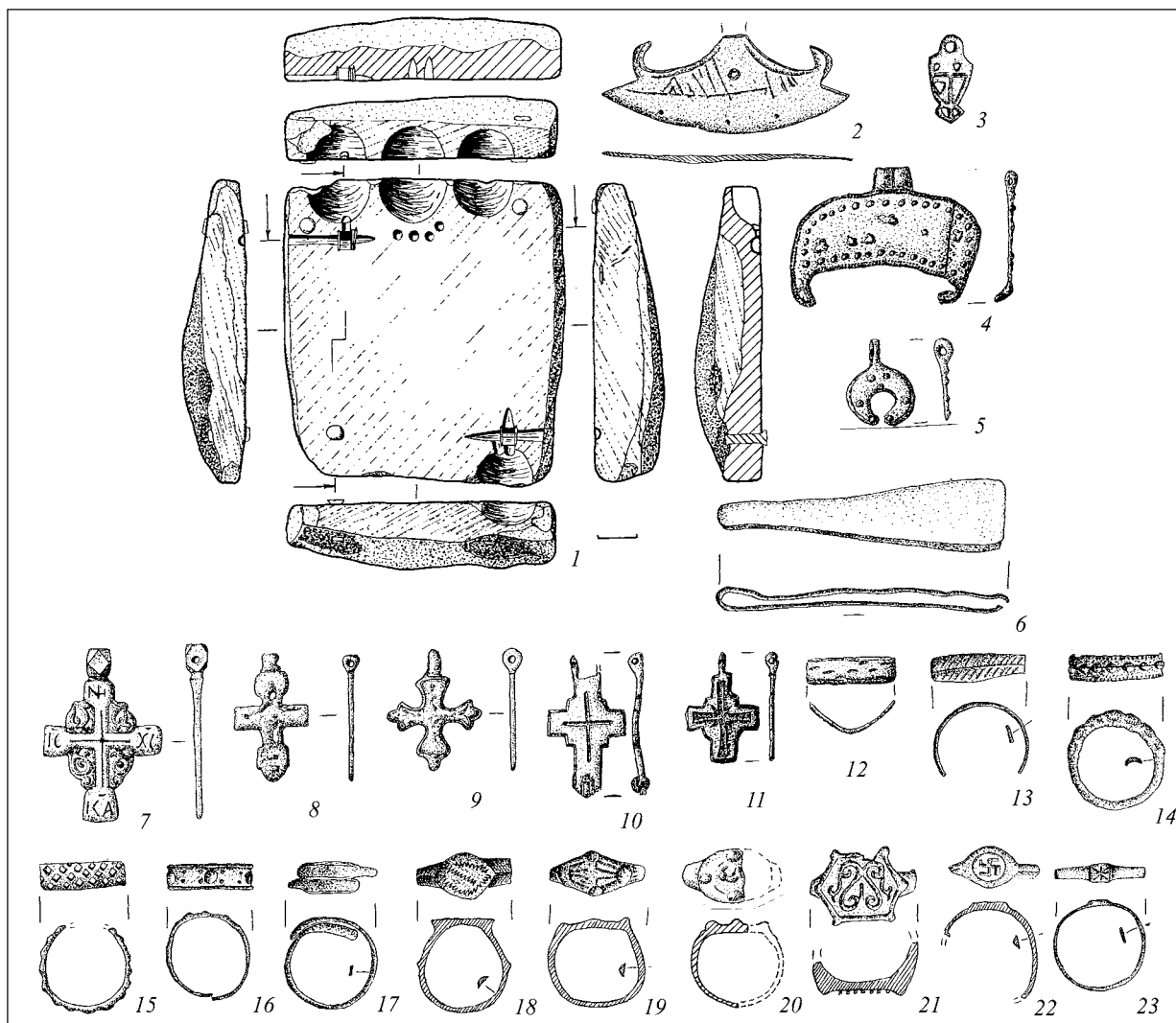

Рис. 9. Бучак. Ювелірна форма та вироби з кольорового металу: 1 — з культурного шару; 2—23 — зі змиву

щитком (діаметром 2,2 см) прикрашено рослинним орнаментом у вигляді серцеподібного крину в центрі з бордюром «із лози» на краях (рис. 9, 21). Цей перстень, як і ще чотири екземпляри, зроблений у техніці тиснення. Два з них, діаметром 2,2 см, з овальними щитками, прикрашені геометричним орнаментом, виконано в техніці «муар», один має круглий щиток із солярним знаком у вигляді «свастики». Ще один перстень, діаметром 2 см, з невеликим прямокутним щитком із зображенням променів виготовлено в тій самій техніці (рис. 9, 18, 19, 22, 23). З них лише один перстень (рис. 9, 18) датується XIV ст., решта належить до давньоруського часу.

У змиві виявлено серію речей культового призначення: два енкалпіони, два нагрудні хрести, два хрестики-тілники й одну книжкову застібку. Енкалпіон належить до типу литих мініатюрних прямокінцевих, з виступами в осередді. Більший екземпляр (3,2 × 1,8 см) зроблено з мідного сплаву, інкрустовано хрестом з обох боків (рис. 9, 10). Другий екземпляр (2,8 × 1,6 см) — з хрестом-

«сяйвом», нижній кінчик обламаний, також двосторонній (рис. 9, 11). Їх датовано XII ст. (Корзухіна, Пескова 2003, с. 173).

Прямокінцевий хрест розміром 4 × 2,8 см містить монограми та інкрустований хрест на фігурному осередді, оздобленому пальметками. Написи на поперечній перекладині: ІС, ХС, на вертикальній: N-I, КА. Аналогій серед давньоруського матеріалу знайти не вдалося, можливо, цей хрест належить до пізньосередньовічного періоду (рис. 9, 7). Обидва хрестики-тілники мають численні аналогії серед подібних речей і датуються XI—XII ст. (рис. 9, 8, 9). До кола престижних речей слід зарахувати амулет-сокирку, литу свинцеву лунницю раннього типу X—XI ст. та вузькорого лунницю, книжкову застібку (рис. 9, 2—5), а також скляні браслети візантійського походження, знайдені в об'єктах та змиві.

На особливу увагу заслуговують речі, пов'язані з торгівлею, а саме — візантійський фоліс 1017/1037 р. (рис. 10), який знайшов мешканець с. Григорівки в урвищі берега на території мо-

Рис. 10. Фоліс візантійський, випадкова знахідка

гильника, та свинцева гирка з житла 2 (рис. 4, 8). Висота виробу 4,2 см, діаметр основи 3,3 см, маса 172,75 г. Аналогічні гирки масою 171,54 і 205,37 г знайдено в Григорівці. З інших виробів із кольорового металу цікавою є знахідка великого уламку (12 × 8 см) мідного котла. Це грубої роботи виріб, верхній край якого смугою загнуто досередини і закріплено шістьма клепами. Подібні вироби трапляються в кочівницьких похованнях XII — першої половини XIII ст., а центри їхнього виробництва знаходилися на половецькій території (Моргунов 2003, с. 175). Фрагменти котлів могли використовувати як сировину для ювелірного виробництва. Ця знахідка, як і зазначені вище особливості керамічного комплексу, свідчать про зв'язки мешканців поселення з осілим кочовим порубіжним населенням Поросся та Посулля.

Просторовий та планіграфічний аналіз

Дослідження всього речового комплексу, особливо зіставлення керамічних знахідок за окремими об'єктами та стратиграфічні спостереження, дозволили синхронізувати будівлі та виділити три періоди в забудові поселення. Початок давньоруського заселення фіксують два житла (7, 10), що датуються межею X—XI — серединою XI ст., та кілька господарських ям, одна з яких була заповнена великою кількістю шлаків. Ці житла знаходяться на відстані близько 25 м одне від одного, отже, вони належали різним садибам, кожна з яких могла мати площу від 500 до 700 м². До другої половини XI ст. належать одне житло (5), воно перекриває ранніше помешкання (7), та виробнича будівля 1. Площа одного подвір'я в той час була, ймовірно, такою самою, як і в попередній період.

Переважна кількість розкопаних об'єктів датується XII — початком XIII ст. Це житла 1, 2, 3, більшість ям та будівля 2. Із цих об'єктів лише житла 2 й 3 пов'язані кутовими прив'язками; умовна лінія, проведена через кут з піччю у

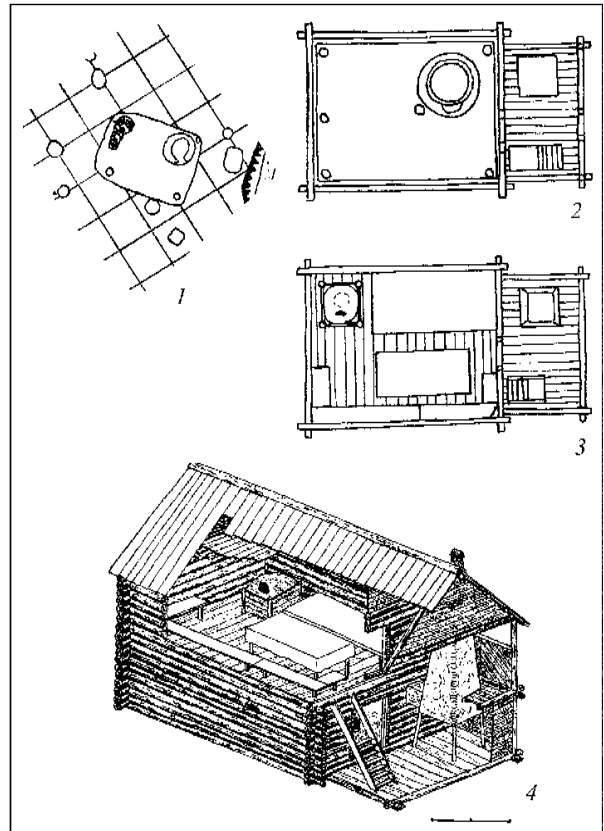

Рис. 11. План та реконструкція житла 2: 1 — план; 2—3 — плани першого і другого поверхів; 4 — об'ємна реконструкція

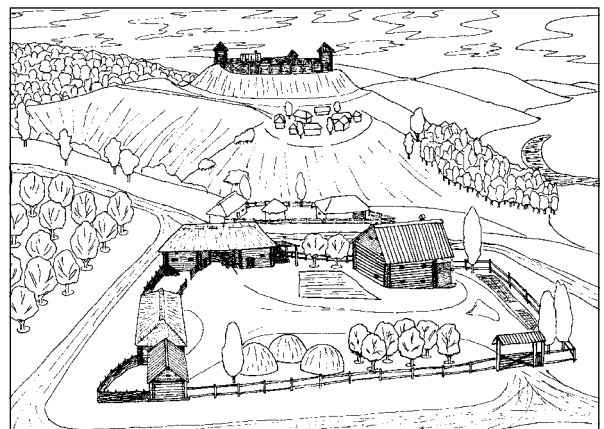

Рис. 12. Реконструкція ландшафту та забудови урочища у XII—XIII ст.: передній план — садиба з житлом 2; дальній план — городище на г. Туз та навколишні села

житлі 3, точно потрапляє на західний кут житла 2. Отже, раніше було збудоване житло 3, що підтверджується і відсотковим співвідношенням типів вінець. Від житла 1 зберігся лише кут з піччю: воно, як і вся садиба, до якої належить цей об'єкт, знищене урвищем.

Таким чином, на центральному розкопі вдалося дослідити лише одну садибу другої половини XII — початку XIII ст. Вона мала овальну фор-

му і займала площу близько 600—700 м². Усі будівлі розташовані по колу, лишаючи вільним від забудови невеликий простір у центрі. Садиба складалася з двоповерхового житла з печами на обох рівнях. Вхід до житла знаходився з боку низької частини схилу, тут, імовірно, були збудовані невеликі сіни з димарем. Хоча така конструкція і не має прямих археологічних підтверджень на дослідженому розкопі, нам вона здається слушною, зважаючи на двоповерховість будівлі (рис. 11). До садиби входили велика господарська споруда з глибоким льохом (буд. 2) і реміснича споруда (яма 47), які, можливо, були перекриті одним дахом, відкриті загони для худоби та кілька сараїв з господарськими ямами (рис. 12). Невеликі господарські ями розташовані по всьому периметру садиби, їх зафіксовано близько 20 і більшість із них не мала достатньої кількості знахідок для датування, проте приналежність їх до давньоруського горизонту забудови не викликає сумнівів. Принаймні третина з цих ям, імовірно, функціонувала одночасно. Вибір архітектури житлових, виробничих і господарських споруд був повністю підпорядкований ландшафтним і геологічним особливостям урочища. Оскільки перепад тераси центрального розкопу від верхньої межі в бік Дніпра становив близько 6 м, усі заглиблені будівлі врізалися у схил. На поселенні вперше виявлено елементи благоустрою території: на денній поверхні зафіксовано бруківку з місцевого каміння завдовжки 3 м і завширшки 1,2 м, яка знижувалася у напрямку схилу. Археологічний матеріал свідчить про те, що мешканці садиби займалися ювелірним та косторізним ремеслами.

Проаналізований матеріал дає змогу реконструювати основні напрямки господарської діяльності населення цих поселенських структур у давньоруський час. Ресурсна зона площею лише 300 га, обмежена природними перешкодами — рікою і сусідніми населеними пунктами, — була замалою для розвинутого орного землеробства, гориста місцевість також не сприяла вирощуванню зернових. До того ж, на поселенні не знайдено жодного орного знаряддя, які в помітній кількості відомі на інших поселеннях, зокрема у Григорівці. Отже, можна говорити про тваринництво як основний напрямок господарської діяльності, чому сприяли великі площі заливних луків та гориста місцевість, придатна для випасу худоби. Тваринництво, рибний промисел, вірогідно, полювання могли мати товарний характер. Іншим важливим напрямком діяльності бучацького гнізда пам'яток були розвинуті ремесла: гончарне, залізобробне, ювелірне, можливо, обробка шкіри, які також цілком могли мати товарний характер.

Населені пункти, розташовані на основній водній артерії Південної Русі, вже з початку свого існування ставали активними учасниками торгівлі. Знахідки монет, престижних рідкісних речей загальноєвропейського вжитку, виявлені на бучацькому поселенні, підтверджують цю тезу. Споживачами гончарної продукції могли бути лівобережні села, де, як відомо, не було у достатній кількості виходів придатних для гончарства глин. Вони більше спеціалізувалися на виробництві товарного заліза, як це видно на прикладі Комарівського поселення (Беляєва, Куйбишев 1995, с. 92—96).

Найскладнішою проблемою залишається питання соціальної організації дослідженої пам'ятки. Хто тут проживав: особисто вільні общинники, залежна від феодала челядь, раби чи інші категорії напівзалежного селянства або підпорядковані державі в особі київського князя смерди? Зрозуміло, що прямої відповіді на ці запитання археологічні матеріали дати не можуть. Проте можна висловити деякі припущення, побудовані на порівнянні окремих артефактів з інших добре досліджених сусідніх поселень. На бучацькому поселенні площа садиби XII ст. була приблизно такою самою, як і на поселенні в Григорівці; вони характеризувалися щільною забудовою міського характеру з різними типами будівель. Тут, як і в Григорівці, виявлено значну кількість престижних речей, будувалися двоповерхові житла, зафіксовано характерні лише для міст елементи благоустрою подвір'я. Ці артефакти, а також комплексне розвинуте господарство і ремесла свідчать на користь проживання тут феодалної верхівки із залежними від неї ремісниками й селянами. Відсутність князівських знаків на гончарних виробках, певна архаїчність рисунків клейм (винятково солярні знаки), подібність керамічних виробів до комплексів із Посулля і слабкий зв'язок з керамікою Києва, Григорівки й Ревутового, можливо, свідчать про належність цього поселення місцевим боярам. Накопичення значних багатств у руках знаті дозволило їй у XII ст. збудувати городище-замок, яке могло функціонувати лише за рахунок великої сільської округи, де вироблялися основні продукти споживання, що разом із розвинутими ремеслами створювали базу для товарного виробництва. Існування поряд двох синхронних городищ може свідчити про дві лінії адміністративного устрою регіону: одна пов'язана з будівництвом державних фортець, що входили до дніпровської оборонної лінії, друга — з будівництвом феодалних замків, пов'язаних із боярським землеволодінням.

- Беляева С.О., Кубишев А.И.* Поселения Днепропольского Ливобережья X—XV ст. — К., 1995.
- Брайчевский М.Ю., Кравченко Н.М.* Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. 1985/1 в.
- Генинг В.Ф.* Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973, № 1.
- Вознесенська Г.О.* Рівень розвитку ковальського виробництва // Село Київської Русі. — К., 2003.
- Войноровський В.М.* Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії 1. — Чернівці, 2000.
- Довженко В.Й., Приходнюк О.М.* Звіт про роботу Канівської слов'яно-руської експедиції в сс. Халеп'я та Григорівка в 1971 р. // НА ИА НАНУ. — Ф. 1971/14.
- Колчин Б.А., Янин В.А., Ямщиков С.В.* Древний Новгород. Прикладное искусство и археология. — М., 1985.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А.* Древнерусские энкальпионы. Нагрудные кресты-реликвии X—XIII вв. — СПб., 2003.
- Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Моргунов Ю.Ю.* Сампсониев Остров. Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI—XIII веках. — М., 2003.
- Петрашенко В.А.* Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — М., 1992.
- Петрашенко В.О.* Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ—Львів, 1997.
- Петрашенко В.О.* Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997.
- Петрашенко В.О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999, № 2.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Петрашенко В.О.* Кераміка та гончарна справа // Село Київської Русі. — К., 2003.
- Строкова Л.В.* Гончарські клейма з Вишгорода // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К., 2000.
- Толочко П.П.* Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981.

Одержано 04.06.2004

В.А. Петрашенко, В.К. Козюба

ДРЕВНЕРУССКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ У с. БУЧАК

Статья посвящена пространственно-топографическому анализу группы древнерусских поселений, расположенных в окрестностях с. Бучак Каневского р-на Черкасской обл. Опубликованы материалы многослойного поселения в ур. Рожана Крыныця, в научный обиход введена большая коллекция вещей, полученных со смыва побережья Каневского водохранилища. Исследована ландшафтно-топографическая структура территории компактно расположенной группы памятников (2 городища, 4 поселения, могильник), отмечено ведущее место поймы в территориальной структуре региона. На основании анализа вещевого комплекса, планиграфии центрального раскопа и возможностей ресурсной зоны сделан вывод о приоритетном развитии животноводства и ремесел в хозяйственной структуре поселка. Весь комплекс исследованных археологических артефактов позволяет говорить о принадлежности поселения у с. Бучак местной знати.

V.O. Petrashenko, V.K. Kozubaba

ANCIENT RUS' SETTLEMENTS NEAR THE VILLAGE OF BUCHAK

The article analyzes spatial topography of a group of Ancient Rus' settlements located in the vicinity of Buchak village in the Kaniv Region of Cherkassy Oblast'. The materials on a multi-layer settlement located at the Rozhana Krynytsya tract are published. A large collection of artifacts obtained from the washing-away of the bank of the Kaniv water storage basin is introduced to the scientific world. Landscape and topographic structure of the territory of a tightly situated group of monuments (2 hill-forts, 4 settlements, and a burial ground) is studied, the primary role of flood-lands within the territorial structure of the region is noted. The analysis of material assemblage, planigraphy of the central excavation trench and the possibilities of the resource zone lead to a conclusion regarding the priority development of animal husbandry and crafts within the economic structure of the settlement. The whole assemblage of the archaeological artifacts under study permits us to conclude that the settlement near the village of Buchak belonged to the local aristocracy.

До історії стародавнього виробництва

І.А. Готун, А.В. Петраускас, О.В. Петраускас

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ У РОБОТІ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ. ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ ГОНЧАРСТВА

Статтю присвячено експериментальним студіям у польових умовах на базі Північної археологічної експедиції ІА НАН України. Було поставлено завдання відтворити не лише давні об'єкти, а й процеси. Дослідження середньовічного гончарства шляхом моделювання споруд за давньоруськими прототипами дало позитивні результати. Вдалося скопіювати певні особливості середньовічної теплотехніки, повторити деякі технологічні прийоми. У процесі експерименту дотримано параметрів будівель, простежених авторами під час польових археологічних досліджень на селищах X—XIII ст. Здійснено вдосконалення експлуатації, аналогічно до зробленого давнім населенням. Отриманий під час моделювання посуд придатний для застосування, його використано у подальших роботах.

У результаті широкомасштабних досліджень, проведених останніми десятиліттями минулого століття, нагромаджено досить репрезентативний матеріал щодо конструктивних особливостей і ймовірного зовнішнього вигляду давніх споруд. Масив отриманих даних уже дозволяє не лише робити широкі узагальнення, а й моделювати певні структурні елементи щодо об'єктів вивчення. Проте, якщо давні споруди залишили по собі досить інформативні залишки, які дають підстави реконструювати відсутні частини зі значним ступенем імовірності, стосовно давніх процесів і технологій справа складніша. Пов'язано це, передусім, із тим, що коли під час розкопок і вдається зафіксувати сліди певного виробництва, то не завжди є достатні підстави для висновків про його обсяги, тривалість того чи іншого процесу, сукупність і послідовність дій давнього майстра, характер підготовки сировини, залежність від певних чинників тощо. Перед сучасними дослідниками, які мають справу з кінцевим продуктом, тобто з тим, що виробляли, давно вже поставлено запитання: в який спосіб виробляли; адже лише за умови відповіді на нього можна робити висновки про рівень соціально-економічного ладу досліджуваного суспільства (Очерки... 1997, с. 3). Застосування етнографічно-археологічних паралелей часто ускладнене відчутним розривом у часі та переходом у документально зафіксований період до використання певних винаходів і вдосконалень, а писемні джерела досліджуваної епохи якщо й зафіксували якісь технологічні моменти, то, переважно, на рівні назв об'єктів, операцій, інструментів та готової продукції. У такій ситуації подаль-

ше нагромадження матеріалу має певною мірою екстенсивний характер, а для фундаментальних висновків необхідне глибше розуміння об'єкту дослідження. Його можна досягти двома шляхами: етноархеологічними студіями та науковими експериментами. Перший шлях для вирішення поставлених авторами питань складний з огляду на ту обставину, що надто мало народів сучасності живе на рівні середньовіччя чи хоча б використовує повною мірою середньовічні технології. Випадки фіксації подібних явищ досить віддалені, а тому їх можна залучати лише частково чи побіжно. Отже, наукові експерименти залишаються, фактично, єдиним засобом для пізнання досліджуваних явищ на новому етапі наближення до об'єкту вивчення.

Сама ідея не є сенсаційною чи навіть новою. У вітчизняній, а особливо — у зарубіжній літературі, вводилися до наукового обігу результати робіт у цьому напрямку, часто — з детальною фіксацією ходу експерименту. Передусім варто згадати роботу чеських дослідників Ренати Малінової та Ярослава Маліни (Malinovi R. a J. 1982), перекладену російською мовою. Охарактеризовані у виданні історія експериментальної археології, досліди із житлового будівництва, експерименти в галузі керамічного та металургійного виробництв, отримання деревного вугілля та дьогтю дають відповідь на цілу низку запитань, що виникають під час археологічних досліджень (Малинова, Малина 1988). Привертають увагу наукові програми з доісторичного домобудівництва, сільського господарства, життєдіяльності поселень та ін. У втіленні реконструкції минулого полягав і так званий Koelner Versuehen — відтворення походу легіонерів (Spuren... 2002, s. 55—57) тощо. У літературі, присвяченій специфіці давнього залізодобування, характеризувалися роботи англій-

© І.А. ГОТУН, А.В. ПЕТРАУСКАС,
О.В. ПЕТРАУСКАС, 2005

ських, німецьких, бельгійських учених — з моделювання сиродутного процесу; польських дослідників — від добування сировини до отримання заліза; російських фахівців — із відтворення всіх ланок чорної металургії; українських спеціалістів — зі спорудження шахтного глинобитного горна (Колчин, Круг 1965; Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков 1983, с. 60; Паньков 1993, с. 76; Очерки... 1997, с. 5—28) та ін. Щодо новітніх розробок у цьому напрямку привертає увагу експериментальна діяльність із використання матеріалу в домобудівництві та відтворення повного технологічного циклу на прикладі ранньослов'янського поселення в Бжезно, висвітлені в доповіді І. Плейнерової на Міжнародній археологічній конференції «Нові технології в археології» (Козак, Филипчук, Милян 2003, с. 133); фізичне моделювання металообробного та керамічного виробництв доби бронзи (Саврасов 2003, с. 70—72) тощо. На окрему увагу заслуговує перспективний напрямок поєднання дослідження й експонування давніх об'єктів: створення археопарків, скансенів археодромів. В останніх можна відпочивати так званим первісним способом, навчатися пізнавати процес виготовлення тієї чи іншої речі. Прикладом (з огляду на тематику цієї публікації) може слугувати гончарна майстерня на археологічному фестивалі в Біскупіні, Польща (Відейко 2002, с. 89—94; Кепін 2002, с. 78—89; Титова, Кепін 2002, с. 49—71).

Цінність означених розробок полягає насамперед в отриманні позитивних результатів, що переконує у правильності та доцільності цього напрямку робіт. Деякі з них можна успішно застосовувати під час вивчення досить віддалених, як хронологічно, так і територіально, епох — за умови подібності використовуваних технічних та технологічних прийомів. Утім, для «чистоти» експерименту і зменшення «ступеня допуску» отриманих результатів доцільно провести подібні дослідження на більш наблизеному матеріалі. Тому до планової теми Відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України було включено проблематику з натурного моделювання давніх споруд (І. Готун) та давніх процесів і технологій (А. Петраускас), що спиралася б на конкретний матеріал із південноруських земель. За умови відсутності бюджетного фінансування перший етап цих робіт було організовано на базі Північної експедиції Інституту, яка вела дослідження біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну. Експедицію фінансували Науково-виробниче об'єднання «Буд-проектінвест» та ТОВ «Хутір Ясний» (керівники — П.Т. Куций, В.В. Синенко, С.Г. Євдоченко) у рамках укладеної з Інститутом угоди про співпрацю в галузі вивчення пам'яток археології на означеній території, введення результатів робіт до наукового обігу та популяризації історико-культурної спадщини серед широкого загалу.

Плани експедиції паралельно з розкопками та опрацюванням отриманих матеріалів у сезоні 2003 р. передбачали здійснення робіт у галузі гончарного (спорудження горна, круга; виготовлення і випал посуду) та металургійного (будівництво агломераційної печі та горна; збагачення руди і виплавлення заліза) виробництв, лісохімічних промислів (добування деревного вугілля — передусім як сировини в металургії, дьогтю — насамперед — для змазування міхів, а також смоли). Попри значний обсяг розкопок за нечисленного складу експедиції, у кожному з напрямків вдалося досягти позитивних результатів. Вони й стали підґрунтям цієї та наступної публікацій.

У галузі гончарства відбулося, власне, кілька експериментів.

Добування глини. Для спорудження означених моделей було використано лесоподібний суглинок жовтого кольору. Кар'єр із видобутку цієї породи знаходився на південь від с. Ходосівка, на околиці с. Креничі, за 3,5 км від місця спорудження горна; накопано близько 800 кг. Передбачалося добування глини із застосуванням однієї дерев'яної лопати, аналогічної до зафіксованих у кар'єрах-глинищах на давньоруському гончарному осередку кінця X — межі XII—XIII ст. поблизу с. Автуничі (Моця, Готун, Коваленко та ін. 2000, с. 110). Проте тоді, як спостереження за сучасним селянським побутом в інших населених пунктах дозволяють зафіксувати глинища, подібні до автуницьких давньоруських, з'ясувалося, що місцеві жителі користуються кар'єром, який істотно відрізняється за розмірами та масштабами виробництва. Іноді також використовують відслонення лесоподібного суглинку на схилах балки на околиці села. Тому цю операцію було скорочено: глину добували сучасними лопатами і, відповідно, без хронометражу та фіксації трудомісткості операції.

Виготовлення гончарного круга. Б.О. Рибаків свого часу висловив думку про ручну конструкцію цього пристрою у давньоруські часи. Проте за етнографічними даними для території України зафіксований, майже виключно, ножний гончарний круг і навіть його архаїчна форма з нерухомою віссю. Дослідженнями ж слідів, що лишаються на посудині під час використання відповідного типу круга, встановлено, що для південноруських матеріалів, як міських, так і сільських, характерне широке поширення різних конструкцій ножного круга, які для північноруських територій відомі лише в містах (Рыбаков 1948, с. 165—171; Бобринский 1962, с. 33—52; Бобринский 1978, с. 51, 52, 154—184; Калюк 1988, с. 36; Зеленин 1991, с. 134, 135). Певний відсоток давньоруського посуду, особливо IX — початку XI ст., має ознаки лише часткового витягування верхнього краю та обробки зовнішньої поверхні на крузі. Ймовірно, у гончарному виробництві співіснували разом із розвинутими формами і прототипи

Рис. 1. Ножний гончарний круг з експериментальної бази Північної експедиції

останнього — поворотні дошки. Вони у найпримітивнішому (нецентрованому) вигляді зафіксовані навіть у XX ст. На користь зазначеного припущення свідчать поодинокі знахідки серед давньоруської кераміки посудин, що за своїми ознаками наближаються до ліпних (Моця, Коваленко, Готун та ін. 1994/12, с. 214; Липинская 1980, с. 38—46). Разом із тим, хоча безпосередніх залишків конструкцій гончарного круга в давньоруських матеріалах поки не зафіксовано, певні археологічні свідчення використання його ножної конструкції виявлено на черняхівських поселеннях Журавка і Глеваха (Бобринский, Гусаков 1973, с. 150—163; Терпиловский 1989, с. 231—247). Як відомо, існує достатньо підстав для погляду щодо появи цього пристрою на означеній території саме в пізньоримський час.

З урахуванням наведених даних для виготовлення експериментального гончарного круга було визначено кілька основних вимог, які мають наблизити його до технічних характеристик археологічного прототипу: ножна конструкція як найбільш імовірний тип для південноруських територій, незначна інерційна сила обертання, яка має відповідати легкому кругу. Готовий пристрій складався з двох частин: власне круга та системи його кріплення. Круг мав верхнє коло, де формувалися посудини, та нижнє, яке виконувало функції маховика. Обидва виконані з дерева та наглухо закріплені на верхній і нижній частинах осі, якою вони з'єднані. Нижня частина осі дещо виступала за край нижнього кола. Система кріплення складалася з двох нерухомо зафіксованих частин. Перша виконувала роль підшипника-підп'ятника і відцентровувала нижній кінець осі. Друга відцентровувала й закріплювала верхній край осі (рис. 1).

Підготовка гончарної маси. Для приготування гончарної маси використано пластичну глину коричневого кольору, знайдену у згаданому вище кар'єрі. Зверху порода була перекрита 3—4-метровою товщею лесоподібного суглинку. У глині

наявні природні домішки уламкового вапняку (скипілі карбонати?). Кількість та розміри уламків (від 1 мм до 5—7 см) у верхніх та нижніх шарах значно відрізняються. Глину відбирали з шарів із меншою кількістю домішок. Для зменшення ризику браку під час висушування та випалу готової продукції у тісто підмішували пісок. Використано річковий великозернистий, з розмірами піщинок до 1,5 мм, який додавали у співвідношенні: 1 частка піску на 2 частки глини. Суміш робили в сухому стані. Після цього наливали воду і ретельно перемішували гончарну масу дубовою довбнею.

Підготований таким чином запас глини зберігали у спеціальній ямі («глиннику»). Подібні об'єкти широко відомі як за етнографічними даними, так і за археологічним вивченням давньоруського гончарства на прикладі автуницького селища (Готун, Шевцова 1995, с. 63). Дно та стінки (беручи до уваги пилоподібний сипучий пісок, в якому вони були викопані) додатково обшивали дошками. Зверху для запобігання обвітрюванню та висиханню глинник було вкрито мокрою мішковиною.

Перед безпосереднім виготовленням посуду було відібрано необхідну частину глини. Шляхом перебирання руками видаляли грубі домішки, які могли призвести до ушкодження стінки посудини під час виготовлення її на гончарному крузі. Після цього шматок обминали руками та кілька разів із силою кидали об стіл, щоб зробити глину щільнішою та видалити повітряні пухирці.

Формування посуду. Оскільки головним завданням цього напрямку експериментальних робіт було відтворення технології давньоруського гончарства, то для виготовлення посуду використовували, здебільшого, виявлені авторами археологічно простежені аналоги. Розпочинали з так званого начину, під час якого без технологічного переривання виготовляли певну частину майбутнього виробу. Для території Середнього Подніпров'я давньоруського часу характерним є панування донно-ємкісних програм конструювання начинів. Випадки використання інших програм мають поодинокий, винятковий характер (Бобринський 1978, с. 114—152). Прикладом може слугувати зразок із виразними ознаками застосування донно-ємкісного начину із селища Автуничі (Моця, Коваленко, Готун та ін. 1992/3, с. 15—22).

Тіло посудини формували спірально-джгутувим наліпом, сліди використання якого добре фіксуються як на зовнішній поверхні давньоруських посудин, так і за особливостями зламу черепка. Надання форми і профілювання вінець відбувалося за допомогою ножного гончарного круга.

Не виключено, що під час виготовлення давньоруських посудин могли використовувати спеціальні гончарські інструменти для надання форми, обточування поверхні та орнаментування. Подібні

знаряддя відомі з етнографії; виявлено дерев'яні знахідки такого призначення і під час розкопок давнього Новгороду (Бобринський 1978, с. 52; Зеленин 1991, с. 136). Подібним чином ототожено спеціально оброблені уламки ножів із гончарських обійсть давньоруського селища Автуничі (Готун, Шевцова 1995, с. 74). Тому ми використали їхні дерев'яні експериментальні аналоги.

Виготовлені таким чином посудини перед випалом просушували. Серед екземплярів, які проходили сушіння на відкритому повітрі, відзначено значну кількість браку. Серед тих, що сушилися в закритому приміщенні, випадків браку через розтріскування не зафіксовано. Час сушіння в закритому приміщенні з температурою 25—30 °С становив близько двох тижнів.

Підготовка глини для будівництва тіла гончарного та залізобитного горен. З метою зменшення ризику утворення тріщин та розривів до накопаної породи підмішували дрібну стружку від деревини у співвідношенні за об'ємом: 1 частина стружки на 2 частини суглинку. Після додавання води суміш ретельно вимішували ногами, отримана маса формувалася в невеликі вальки. Зі сформованих ще сирих шматків глини виводили стінки споруди. Слід зауважити, що подібну форму та розміри мали глиняні вальки з різним ступенем обпаленості (від сирцевих до добре пропечених), які було досліджено в конструкції глинобитних печей жителів волинцевської культури на ділянці «Заплава» поселення Ходосівка-Діброва. Подібні вальки було зафіксовано в тілі давньоруських гончарних горен на селищі Автуничі. Під час зведення деяких частин горна для надання міцності споруді в суміш замість соломи додавали соснову глицю та дрібний хмиз, що значно полегшувало процес спорудження: стінки не опливали, краще тримали форму, не завалювалися, а після висихання зменшувалася кількість тріщин. У цьому випадку хвоя виконувала ту саму роль внутрішньої арматури будівельної суміші, що й солома під час виготовлення саману.

Спорудження гончарного горна велося з використанням польових матеріалів авторів та з урахуванням публікацій, присвячених іншим осередкам давньоруського і пізньосередньовічного часу. Попри всю складність цієї теплотехнічної споруди роботу з її відтворення полегшувала наявність фундаментального дослідження О.А. Бобринського, в якій проаналізовано загальні закономірності середньовічної гончарної теплотехніки (Бобринський 1991). Бралися до уваги також народознавчі студії, що зафіксували кустарне гончарство XIX—XX ст., яке у своєму технологічному підґрунті близьке до наявних археологічних матеріалів. За прототип для натурної реконструкції було взято горно другої половини XI — межі XI—XII ст., вивчене біля с. Малополовецьке, та конструктивно тотожне йому (з різницею в кілька сантиметрів у діаметрі) горно № 6

першої половини XII ст. із поселення біля с. Автуничі (Моця, Коваленко, Готун та ін. 1992/3, с. 15—22; Кравченко, Шишкін, Готун и др. 1993/37, с. 1—10, рис. 1—20; Моця, Готун, Коваленко 1993, с. 98; Кравченко, Шишкін, Готун та ін. 1997, с. 72) (рис. 2).

Малополовецька гончарна споруда дійшла до нас із цілою топковою і зруйнованою у верхній частині випалювальною камерою та частково збереженою перегородкою між ними (Готун, Петраускас 1994, с. 20, 21). У такому самому стані зафіксовано й залишки автуницького горна № 6 (Готун 1993, с. 61—63). Випалювальні камери — урізано-конічні, діаметром на рівні фіксації 1,2—1,25 м, на рівні череня — 1,2—1,3 м (Автуничі) та 1,3—1,4 м (Малополовецьке) збереглися на висоту, відповідно, 35—45 та 40—48 см, вище — пошкоджені оранкою. Центральна частина перегородки між топковими та випалювальними камерами в обох випадках зруйнована, по периметру зафіксовано отвори-продухи чи сліди останніх (у малополовецькій споруді їх налічувалося 8) діаметром 6—9 см в автуницькій споруді та від 5—6 (у нижній частині) до 6—9 см (у верхній) у малополовецькій. Варто зазначити, що розміри теплопровідних каналів на інших горнах автуницького поселення подібні: № 4 — 6—10 см, № 2 — 10 см. Товщина перегородки становила до 10 (Автуничі) та 8—10, місцями — до 15 см (Малополовецьке). Топкова камера в обох випадках прямокутна, завширшки, відповідно, знизу 75 та 45 см, у верхній частині — 75 та 60 см, під продухами — 75 та 75—80 см. Висота становила, відповідно, від 30—40 до 84 (Автуничі) та 75—80 см (Малополовецьке), а довжина в обох випадках — 1,85 м. І в Автуничах, і в Малополовецькому челясті топкової камери виходили до передгорнової ями, самі тіла горен заглиблені в шар ґрунту. Непоганий ступінь збереженості зазначених об'єктів дав змогу здійснити їхню графічну реконструкцію (Готун 1993, с. 61, 62, рис. 1; Готун, Петраускас 1996, с. 76, рис. 1; Археологічна карта... 2002, с. 97, рис. 19), а також провести деякі археолого-етнографічні паралелі щодо зовнішнього вигляду, спорудження та функціонування подібних теплотехнічних пристроїв (Готун 2001, с. 155—161). Конструктивно подібним до описаних гончарських споруд є й горно XII—XIII ст. з давньоруського селища Болотня в Прикарпатті. Відрізняється воно від своїх середньодніпровських аналогів дещо меншими розмірами випалювальної камери (діаметр дна — 86 см) та, натомість, більшою топкою (її розміри перевершували навіть розміри верхньої камери і становили 1,26 м у діаметрі за висоти, близької до висоти описаних споруд — 74 см) (Південноруське село... 1997, с. 149, 150). Наведених прикладів достатньо, щоб вважати експеримент коректним у плані вибору об'єкту. Стосовно дотримання параметрів, то оскільки в автуницькому горні в результаті ремонту первинні розміри 1,4 × 1,3 м були зменшені до 1,3 × 1,2 м, а

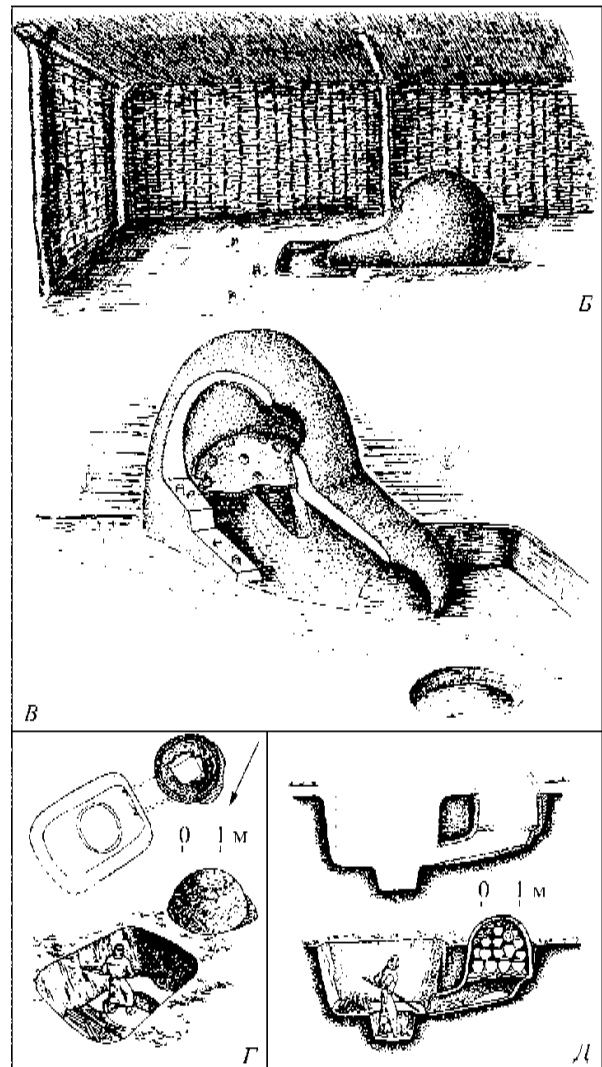
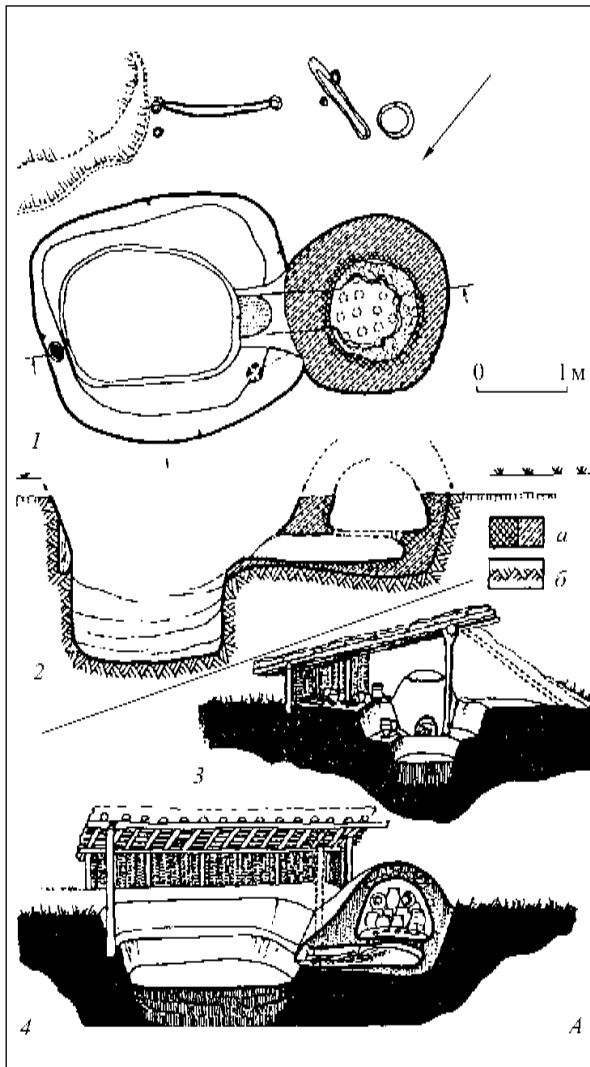

Рис. 2. Графічні реконструкції давньоруських гончарних горен, використаних як прототипи для натурного відтворення: А — горно № 6 першої половини XII ст. з поселення Автуниці (план, профіль: а — тіло горна в розрізах (пропечена й обпалена глина); б — материк та зовнішній вигляд, реконструкція І.А. Готуна, Т.Г. Новик, П.Л. Корнієнка); Б — горно № 8 XII ст. з поселення Автуниці (зовнішній вигляд в інтер'єрі наземної споруди, реконструкція І. Готуна, Л. Петраускене); В — горно № 9 першої половини — середини XII ст. з поселення Автуниці (зовнішній вигляд та конструктивні елементи, реконструкція І. Готуна, Л. Петраускене); Г — горно другої половини XI — межі XI—XII ст. із поселення Малополовецьке-2 (план: 1 — обпалена глина в розрізі; 2 — земляна засипка котловану; 3 — чернь випалювальної камери; 4 — вторинний чернь — слід ремонту та зовнішній вигляд, реконструкція О. Москаленка); Д — горно другої половини XI — межі XI—XII ст. із поселення Малополовецьке-2 (повздовжній розріз горна з передгорновою ямою та його внутрішнє конструктивне вирішення, реконструкція І. Готуна, О. Москаленка)

під час створення діючої моделі планувалося її реконструювати після першого циклу (про це йтиметься нижче), додаткова зміна розмірів ускладнювала б першу спробу відтворення і споруди, і виробництва. Тому під час реконструювання було вирішено дотримуватися розмірів і параметрів малополовецького горна.

У більшості з досліджених теплотехнічних пристроїв топка челюстями виходила до передгорнкової ями, прикладом чого слугують уже згадані об'єкти з Малополовецького та № 6 з Автуниці, а також автуницькі горна №№ 1, 2, 6, 9 (Село Київської Русі... 2003, с. 166); горно з Великої Яромірки-I (Демідко 1990, с. 36). Подібний прийом зафік-

совано й щодо інших споруд, зокрема черняхівського горна зі згаданого вже малополовецького поселення (Шишкін 2001, с. 78—82; Археологічна карта... 2002, с. 99—101, рис. 17). Разом із тим, відомі випадки, коли горна врзалися у схили ярів чи насипів оборонних споруд (Бобринский 1959, с. 228—242). Для зменшення трудовитрат під час натурного моделювання було вирішено застосувати саме цей прийом і вивести устя топки в траншею періоду Великої Вітчизняної війни.

Варто окремо сказати про певну специфіку побудови горна в лесових та піщаних ґрунтах. Якщо в першому випадку зовнішня «оболонка» споруди могла бути просто вирізаною у щільній породі й

Рис. 3. Будівництво топкової камери експериментальної моделі в Ходосівці

підмазаною глиною, то в другому — практично вся товща тіла будувалася з довізної глини. Натурне моделювання в Ходосівці здійснювалося з огляду на геологічну специфіку експериментальної бази.

Під час вивчення заглиблених у землю прототипів модельованого горна простежено, що тіло теплотехнічного пристрою зводилося в попередньо підготованому котловані; так було зроблено і при створенні моделі. Зокрема, поряд зі згаданою траншеєю викопано дещо урізано-конічну яму (з розширенням донизу), у дні останньої — ще одну, овально-підпрямокутну в плані з прямовисними стінками. Вони слугували робочим простором, в якому споруджувалося тіло горна. Потім у материк вбивали дерев'яні кілки, що становили основу глиняних стін теплотехнічного пристрою. Подібний прийом простежено археологічно, зокрема на автуницьких горнах №№ 1—3, 7—9 (Коваленко, Моця, Орлов 1991, с. 83; Готун 1993, с. 60, 63; Готун, Шевцова 1995, с. 65, 66; Південноруське село... 1997, с. 40—42, рис. 11). Його було застосовано і під час спорудження експериментального горна в Ходосівці (рис. 3). У цьому випадку з природоохоронних міркувань кілки із сирих гілок було замінено на сирі відходи пиламирами аналогічних розмірів, що не порушувало «чистоти» експерименту. Армування деревом зафіксовано під час археологічних досліджень не лише на рівні материка, а й вище — у тілі горен, прикладом чого слугують об'єкти №№ 1, 2, 4, 5, 7—9 із с. Автуничі (Готун 1993, с. 60, 63, 64; Готун, Шевцова 1995, с. 65, 66; Південноруське село... 1997, с. 40—42). Цей прийом також було використано під час спорудження діючої моделі: тіло експериментального горна зводили на каркасі з прутів (рис. 4).

Траплялися випадки, коли горно будувалося не просто шляхом нашарувань глини, а з використанням вальків-блоків: №№ 1, 3, 8 на автуницькому поселенні (Коваленко, Моця, Орлов 1991, с. 83; Готун 1993, с. 60; Готун, Шевцова 1995, с. 65, 66; Південноруське село... 1997, с. 40). Як уже згадано під час характеристики підготовки глини для

Рис. 4. Зведення випалювальної камери під час натурального моделювання

спорудження тіл горен, такий прийом повторили й автори натурної реконструкції. Додавання до складу глиняної маси соломи відбувалося не лише з логічних міркувань, а й з огляду на фіксацію подібного під час дослідження горнів у Малополовецькому та № 6 в Автуничах.

У процесі вивчення як автуницького горна № 6, так і малополовецької споруди було простежено, що в обох випадках зведене з глини тіло горна прилягало до материкових стін котловану, в якому його споруджували, не впритул. У цьому місці простір забутовувався землею. Проте недостатня щільність означеної забутовки в обох об'єктах спричинила розтріскування тіла горна в ході експлуатації, результатом чого було ремонтування споруд. Про підмазування автуницького горна вже йшлося під час характеристики його розмірів, щодо малополовецького — там теж виявлено сліди розтріскування й ремонту, на чому наголошено в публікації результатів розкопок (Готун, Петраускас 1996, с. 77). Привертає увагу спостереження щодо ходосівської моделі: звести її впритул до материкових стінок (до того ж, піщаних, які постійно осипалися) виявилось непросто, а саме — в місці, де відстань між власне горном і материковими стінами ями, в якій зводилася споруда (була близько 10 см), після першого ж циклу в стінці випалювальної камери з'явилася тріщина.

Теплопровідно-розподільний блок, тобто перегородка між камерами з отворами-продухами для

Рис. 5. Горно Північної експедиції на етапі висихання після спорудження

Рис. 6. Діюча модель у Ходосівці під час першого пробного випалювання

проходження гарячих газів, як відомо з досліджень археологічних прототипів ходосівської моделі, споруджувалася на дощатій опалубці та із застосуванням каркасу. Перше простежено в кількох автуніцьких спорудах (№№ 1, 8, 9), що особливо добре спостерігалось в горні № 8. Там відбитки дошок зафіксовано на задніх та бокових стінках, «козлі», перегородці між камерами (Готун, Шевцова 1995, с. 65, 66; Південноруське село... 1997, с. 41; Село Київської Русі... 2003, с. 118, 119). Чіткі відбитки від дерев'яних дошок (що спіралися краями на стінки

горнової ями, обмазаній товстим шаром глини) на поверхні опорного стовпа і нижній поверхні перегородки між камерами, які дозволили простежити процес спорудження горна, відзначено серед особливостей григорівського горна, дослідженого В.О. Петрашенко в ур. Чернече. Найявність опалубки фіксувалася й на горні XII—XIII ст., вивченому на сусідній пам'ятці, в ур. Під Понятовським (Село Київської Русі... 2003, с. 118, 119). Сліди каркасу в теплопровідно-розподільному блоці виявлено під час вивчення автуніцьких горен №№ 2, 6 (Готун 1993, с. 61; Готун 1995, с. 33). Подібний прийом застосовано й при спорудженні діючої моделі: глиняну перегородку між камерами формували на дощатому настилі з армуванням прутами. Продухи утворювалися внаслідок вставляння кілків у процесі формування перегородки. Сліди саме такого їх виготовлення зафіксовано археологічно, зокрема при вивченні згаданого горна з ур. Під Понятовським у григорівській групі пам'яток (Село Київської Русі... 2003, с. 119). Пізніше, після розкладання в горні вогнища з метою його висушування, а відтак — вигорання кілків (разом з опалубкою), ті з отворів, що мали недостатній діаметр, було розширено до потрібних розмірів.

Серед гончарних теплотехнічних об'єктів південноруських селищ відомі різні способи облаштування топкових камер. Траплялися споруди без «козла», з «козлом» у вигляді опорного стовпа та з «козлом» у вигляді підпірної стінки (остання могла як проходити через усю споруду, так і доходити лише до середини останньої, не виходячи в устя топки). Без «козла» будували прямі прототипи експериментальної моделі, тобто малополовецьке горно та автуніцьке № 6 (Готун, Петраускас 1996, с. 74—82; Південноруське село... 1997, с. 40), а також григорівське — з ур. Під Понятовським та згадане вже давньоруське горно зі Львівщини (Південноруське село... 1997, с. 40; Село Київської Русі... 2003, с. 119); з «козлом» у вигляді стовпа — горна з Григорівки, ур. Чернече (Село Київської Русі... 2003, с. 118), у вигляді стінки — горна №№ 1, 2, 4 (після ремонту), 7—9 із с. Автунічі (Село Київської Русі... 2003, с. 118). Дослідження показали, що збудовані без «козла» — найуразливіші в конструктивному плані. Обрані як прототипи (з огляду на найкращу збереженість), давньоруські горна постраждали саме через відсутність «козла»: перегородка між камерами не витримала навантаження і зруйнувалася під час випалу.

Після завершення зведення горно просушували під легким навісом, що захищав споруду від негоди. У затінку дерев і за відсутності протягів глина висихала близько одного місяця (рис. 5).

Важливим є те, що в процесі археологічних досліджень виявлено випадки ремонтів та реконструкцій давньоруських теплотехнічних пристроїв. Зокрема, це стосується горен №№ 1 (причому —

двічі), 2, 4, 6, 7 з Автуничів, горна з Малополовецького; ремонти іноді мали характер серйозної перебудови на кшталт зведення «козла», зміни ширини топок тощо (Готун 1993, с. 60—62; Південноруське село... 1997, с. 40, 42; Село Київської Русі... 2003, с. 166). Тому під час проведення експерименту спробували зрозуміти причини й мету проведених давнім населенням перебудов. Після першого циклу випалу в діючій моделі також здійснено вдосконалення об'єкта: добудовано опорний стовп та збільшено при цьому робочий обсяг топкової камери. Унаслідок проведеної реконструкції споруди її теплотехнічні характеристики під час експлуатації виявилися ліпшими.

Випалення гончарного посуду в експериментальному горні. Перший експеримент було проведено з метою остаточного просушування та обпалення тіла горна, а також з'ясування якості відібраної породи глини і виготовленої з неї гончарної маси під час випалювання (рис. 6). Паливом слугували соснові дрова. Процес тривав близько шести годин. Перші три години ближче до устя топки закладали хмиз та дрібні гілки. Через продухи в перегородці між камерами, а потім — і через отвір у випалювальній камері виходив дим чорного та сірого кольорів. Зовнішня наземна частина верхньої камери залишалася прохолодною. Внутрішня поверхня горна (топка та камера для посуду) вкрилися шаром чорної сажі. За останні три години було використано весь залишок палива. Дрова закладали не лише в устя топки, а й безпосередньо під теплопровідно-розподільний блок. Наземна частина випалювальної камери нагрілася до температури близько 100 °С. Частина дерев'яних елементів каркасу тіла горна вигоріла. Через продухи під кінець протоплювання почали проходити струмені гарячих газів червоного кольору. Кілька разів вони доходили до краю верхньої камери. Внутрішня поверхня топки була розпечена до червоного кольору. Нижня частина продуктів також набула червоного забарвлення. До червоного кольору розігрілися й частини посуду, які контактували зі струменями гарячих газів. Після охолодження горна кераміка мала нерівномірне червоно-коричневе забарвлення та крихкий черепок, однорідний за кольором на зламі. Деформації посудин та розтріскування черепка внаслідок випалу не відзначено. У тілі горна було зафіксовано кілька незначних тріщин.

Для другого випалення було використано близько 0,7 м³ соснових дров. Процес тривав близько восьми годин. Перші три години ближче до устя топки підкладали дрібні гілки. Потім упродовж двох годин кількість палива в усті топки поступово збільшували. В останні три години паливо — довгі рівні гілки — закладали безпосередньо під випалювальну камеру. Вони миттєво спалахували по всій довжині й досить швидко перегорали. Топка майже повністю була заповнена деревним вугіллям. Після

закладання чергової порції дров знаходиться біля устя було неможливо — одяг починав димітися. Через отвір у випалювальній камері на висоту близько 0,5 м виривався струмінь розпеченого газу червоного та синього кольорів. Уся внутрішня поверхня топки, перегородка між камерами, продухи в теплопровідно-розподільному блоці та внутрішня поверхня нижньої частини випалювальної камери були жовтого та жовтогарячого кольорів. Посуд у випалювальній камері був розпечений до однорідного жовтогарячого кольору. Слід зазначити, що після додавання чергової порції палива температура починала значно падати: з отвору виходив чорний дим, посуд набував червоного та темно-червоного відтінку. Після майже остаточного перегорання дров на вугіллі з отвору випалювальної камери з гулом вихоплювалися язички червоного полум'я. Імовірно, внаслідок підвищення температури вуглець, який утворював чорний дим, починав вигоряти. Цікаво, що після заповнення випалювальної камери розпеченими газами через тріщини в стінках у середину камери затягувалося повітря, яке спричиняло утворення струменів полум'я на стінках. Біля випалювальної камери ґрунт на відстані 0,3—0,4 м прогрівся більше ніж на 100 °С.

Після охолодження горна, яке тривало близько дванадцяти годин, було встановлено, що випалені горщики мали однорідний жовтогарячий та жовтий колір внутрішньої та зовнішньої поверхонь посудин і такий самий на зламі. Черепок твердий, ламається лише після докладання відчутних зусиль.

Готові вироби успішно використано для проведення експериментів з ямного та корчажного видобутку дьогтю і соснової смоли, а також для приготування їжі (перлова каша) на відкритому вогнищі.

Варто додати, що позитивні результати в моделюванні давнього гончарства отримано й колегами (Малинова, Малина 1988, с. 160—165).

Заключна частина (що триває й дотепер) експерименту в галузі гончарного виробництва полягала в тому, що після робіт сезону 2003 р. споруду не консервували, а залишили відкритою. Це було зроблено з метою подальших спостережень за характером впливу на об'єкт природних чинників протягом осінньо-весняного сезону. Оскільки під час розкопок часто доводиться мати справу лише з незначними залишками зруйнованих споруд, спостереження за природним руйнуванням моделі сприятиме кращому розумінню цього процесу. Поки що, станом на березень 2004 р., споруда залишається неушкодженою. Можливо, радикальніше на неї вплинуть заморозки під час танення снігу та весняні дощі.

Експедиція запланувала продовження експериментальних досліджень у галузі як масової житлової та господарської архітектури, так і реконструктивного вивчення давніх процесів і технологій.

- Археологічна карта Київщини. Фастівський район / І.А. Готун, С.Д. Лисенко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін. — К., 2002.
- Бидзля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э — III в. н. э.). — К., 1983.
- Бобринский А.А. Гончары-пидбляне // СА. — 1959, № 1. — С. 228—242.
- Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962, № 3. — С. 33—52.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978.
- Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991.
- Бобринский А.А., Гусаков М.Г. Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. // СА. — 1973, № 1. — С. 150—163.
- Відейко М.Ю. Заповідник та археологічний фестиваль в Біскупіні (Польща) // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 89—94.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуниці // Археологія. — 1993, № 4. — С. 61—63.
- Готун І. Давньоруський гончарний горн з Малополовецького // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони / Наук.-інф. бюл. «Прес-музей», № 10—11 за 1998 р. — Фастів, 2001. — С. 155—161.
- Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнєцова. — Чернігів, 1995. — С. 32—34.
- Готун І.А., Петраускас А.В. Житло та виробничий комплекс з давньоруських поселень на Фастівщині // Бюлетень «Прес-музей». — 1994, № 2. — С. 19—21.
- Готун І., Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // УГ. За рік 1995. — Опішне, 1996, Кн. 3. — С. 74—82.
- Готун І., Шевцова Л. Автуниці — селище гончарів X—XIII століть // УГ. За рік 1994. — Опішне, 1995, Кн. 2. — С. 62—76.
- Демідко С.Ю. Охоронні дослідження 1988—1989 рр. на території Хмельницької області // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тези доп. та повід. на наук.-практ. семінарі. — Вінниця, 1990. — С. 36, 37.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. — 1988, № 61. — С. 36—46.
- Кепін Д.В. «Археопарки»: проблеми та перспективи // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 78—89.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Орлов Р.С. Гончарные горны XII в. на поселении Автуничи // Гомельщина: археология, история, памятники: Тез. Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению. Секция археологии и нумизматики. — Гомель, 1991. — С. 83—85.
- Козак Д.Н., Филипчук М.А., Милян Т.Р. Міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології» // Археологія. — 2003, № 1. — С. 133.
- Колчин Б.А., Круг О.Ю. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки. — М., 1965.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Готун І.А. та др. Отчет о раскопках многослойного поселения Малополовецкое-2 и могильника эпохи бронзы Малополовецкое-3 Фастовского района Киевской области в 1993 году // НА ІА НАНУ. — № 1993/37.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Готун І.А. та ін. Розкопки біля села Малополовецьке // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 72, 73.
- Липинская В.А. Гончарство русских женщин Алтайского края // Полевые исследования Института этнографии 1978 г. — М., 1980. — С. 38—46.
- Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. — М., 1988.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — № 1992/3.
- Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с. Автуниці: черговий етап досліджень // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 97—99.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р. // НА ІА НАНУ. — № 1994/12.
- Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. та ін. Роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1995 році // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 109, 110.
- Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н.Н. Терехова, Л.С. Розанова, В.И. Завьялов, М.М. Толмачева. — М., 1997.
- Паньков С.В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.
- Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — Б/М., 1948.
- Саврасов А.С. Экспериментальные исследования археологов Воронежского университета и перспективы научного поиска // Проблемы гірничої археології (матеріали I Каргамиського польового археол. семінару). — Алчевськ, 2003. — С. 69—72.

- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Беляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.*
- Титова О.М., Кенін Д.В. Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) // Праці Центру пам'яткознавства. — 2002, Вип. 4. — С. 49—71.*
- Шишкін Р. Гончарний горн черняхівської культури з поселення Малополовецьке-2 // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони / Наук.-інф. бюл. «Прес-музей», № 10—11 за 1998 р. — Фастів, 2001. — С. 78—82.*
- Malinovi R. a J. Vzpominky na minulost aneb Experimenty odhaluji taemství pravěku. — Ostrava, 1982.*
- Spuren der Jahrtausende Archaeologie und Geschichte in Deutschland (Hrhh. U.V. Freeden, S.V. Sehnurbein). Theiss. — Stuttgart, 2002.*

Одержано 10.03.2004

И.А. Готун, А.В. Петраускас, О.В. Петраускас

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ АРХЕОЛОГИЯ В РАБОТЕ СЕВЕРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОТРАСЛИ ГОНЧАРСТВА

В процессе полевых исследований археологам постоянно приходится сталкиваться с остатками тех или иных сооружений жилого, ремесленного и промышленного, хозяйственного и бытового назначения. Иногда имеется достаточно оснований для их гипотетической графической или даже натурной реконструкции. Однако и в случае успешного воссоздания объекта не всегда есть возможность настаивать на правильном понимании соответствующих технологий.

Для ликвидации этого пробела, с учетом имеющихся в этой области наработок отечественных и зарубежных коллег, а также в соответствии с плановой темой Отдела древнерусской и средневековой археологии ИА НАН Украины, была разработана программа по натурному моделированию древних сооружений и технологий в рамках работы постоянно действующей Северной археологической экспедиции.

Эксперименты проводили в отрасли керамического производства, а также металлургии и лесохимических промыслов. На протяжении первого полевого сезона в воссоздании средневекового гончарства было апробировано изготовление гончарного круга, приготовление гончарной массы, сооружение (по прототипам на древнерусских поселениях Автуничи и Малополовецкое-2) керамического горна и проведение двух циклов обжига. После первого из обжигов горн был реконструирован в соответствии с усовершенствованием древнерусских образцов. Посуда, полученная в результате моделирования, применялась в получении смолы и дегтя ямным и корчажным способами, а также использовалась для пробного приготовления пищи. Заключительная стадия этого этапа экспериментирования в отрасли гончарства — наблюдение за естественным разрушением сооружения под воздействием природных факторов.

При музеефикации памятника экспериментальный участок может иметь самостоятельное экспозиционное значение.

I.A. Gotun, A.V. Petrauskas, O.V. Petrauskas

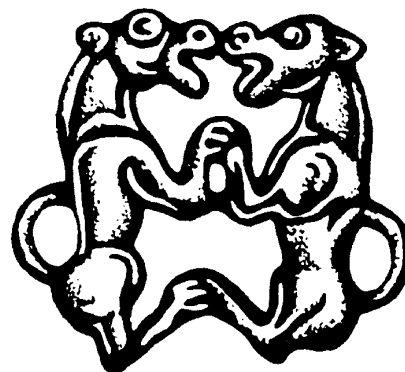
EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGICAL WORK CARRIED OUT BY THE PIVNICHNA (NORTHERN) EXPEDITION. POTTERY STUDIES

When carrying out field research, the archaeologists constantly have to deal with the remains of these or those buildings: dwellings, workshops, trade structures, household and auxiliary ones. Sometimes there is enough ground for their hypothetical graphic or even full-size reconstruction. However, even in case of successful reconstruction of an object one cannot always insist on trustworthiness of interpretation of the corresponding technologies.

In order to make up for this deficiency the continuing Northern archaeological expedition developed a program for the full-sized modeling of the ancient structures and technologies. This has been done with consideration of available achievements of foreign and home colleagues in this sphere, and in accordance with the subject planned for research by the Ancient Rus' and Medieval Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Experiments were made in the fields of ceramics manufacture, metallurgy and resin industry. During the first field season within the bounds of the project of reconstruction of medieval pottery attempts were made to construct a potter's wheel, to prepare ceramic paste, and to build a kiln (in accordance with prototypes discovered on the Ancient Rus' settlements Avtunichi and Malopolovetske-2). Also two burning cycles were carried out. After the first cycle the kiln was rebuilt following the modernization of Ancient Rus' samples. Wares obtained as a result were used to get resin and tar by pit and earthenware pot methods, as well as for cooking. The final phase of this stage of the experiment in the sphere of pottery was meant to observe the destruction processes occurring in the structure under the natural factors.

When preparing the monument for display this experimental area can hold independent expositional significance.

Г.О. Пашкевич

АРХЕОЛОГІЯ ТА ПАЛЕОЕТНОБОТАНІКА

У статті йдеться про необхідність тісної співпраці археологів із фахівцями досить молодого науки — палеоетноботаніки. Використання даних про викопні рештки рослин без контролю і консультацій із фахівцями призводить до прикрих помилок та знижує наукову цінність розробок.

У практиці археологічних досліджень останніх кількох десятиліть досить цілеспрямовано звертають увагу на викопні матеріали біологічного походження. Виникнення такої науки як палеоетноботаніка пов'язане саме з інтересом археологів до решток культурних рослин — цих об'єктивних свідків давнього землеробства. Без таких даних неможливо реконструювати соціально-економічну структуру давніх суспільств.

Перші дослідження викопних решток культурних рослин належать проф. О. Гіру (O. Heer) із Цюриха. Його вважають батьком палеоетноботаніки. У 50—60-х рр. XIX ст. О. Гір вивчав викопні рештки, непогано збережені у свайних поселеннях Швейцарії. Для того, щоб відрізнити спрямованість досліджень решток саме культурних рослин від традиційної палеоботаніки, данський дослідник Г. Хельбек (H. Helbaek) у 50-х рр. XX ст. запропонував термін «палеоетноботаніка». Американські дослідники V. Popper та C. Hastorf дали таке визначення палеоетноботаніки: «аналіз та інтерпретація археоботанічних решток для отримання інформації про взаємодію людської популяції та рослин» (Popper, Hastorf 1988, p. 1).

У країнах Європи, крім терміна «палеоетноботаніка», вживається ще й термін «археоботаніка». Найчастіше він використовується в археологічних виданнях, можливо тому, що найвичерпніше передає мету досліджень, тобто вивчення рослинних решток, знайдених археологами під час розкопок. Отже, обидва терміни є синонімами і вживаються залежно від бажання дослідника.

Становлення й інтенсивний розвиток палеоетноботаніки припав на 1950—1970-ті рр. Значно зросла кількість фахівців, а відповідно, і число публікацій, і, що найважливіше, розширилися межі досліджень. На початку становлення палеоетноботаніки головним напрямком досліджень було вивчення процесу

доместикації культурних рослин, часу та місця їхнього походження і шляхів поширення. З часом, через зміцнення співпраці між археологами та ботаніками, економічні та екологічні проблеми стають головними в дослідженнях.

Термін «палеоетноботаніка», уперше використаний Н. Helbaek, було закріплено в назві Міжнародної робочої групи з палеоетноботаніки (International Work Group for Palaeoethnobotany), яку засновано в жовтні 1968 р. на симпозиумі в замку Kasina під Прагою. Якщо перша зустріч кількох палеоетноботаніків дійсно відповідала «робочій групі», то в 1998 р., тобто в 30-ту річницю її заснування, на черговому симпозиумі IWGP у м. Тулуза кількість учасників перевищила 100, і це зібрання палеоетноботаніків уже відповідало статусу конференції. У монографії, створеній колективом авторів з нагоди двадцятиріччя роботи Міжнародної робочої групи з палеоетноботаніки (IGWP), було підбито підсумки досліджень цієї досить молодого науки і показано її вагомий результати (Progress... 1991).

Знахідки викопних рослинних решток привертали увагу спостережливих дослідників уже від початку становлення археології як науки. Можливо, перші згадки про рослинні рештки на території України належать видатному досліднику В.В. Хвойці. На початку XX ст. під час розкопок під Києвом біля сіл Халеп'є та Верем'є він звернув увагу на обвуглене зерно: «Весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали кучами поджаренные зерна пшеницы» (Хвойка 1901, с. 773). Аналіз цього зерна провів спочатку консерватор Київського ботанічного саду А.М. Окснер, а згодом, у 1930 р., проф. К.А. Фляксбергер з Ленінграда. Це було дійсно професійне дослідження, зроблене фахівцями, а не археологами в полі.

На жаль, іноді деякі археологи вважають себе досить компетентними для встановлення належності викопних решток до певних видів культур-

них рослин. Такі непрофесійні визначення часом призводять до курйозних висновків. Приміром, В.В. Хвойка, знайшовши у печах та на вогнищі серед попелу «шишковидные лепешки», назвав їх рештками *хліба* (Хвойка 1901, с. 762, 765). Після спеціального дослідження, проведеного І.Г. Підоплічком, виявилось, що це — собачі та вовчі *копроліти* (Коршак 1935, с. 36).

Помилкове визначення рослинних решток — явище досить поширене в практиці археологічних робіт. Прикро, але факт: висновки, часто-густо зроблені на визначених у полі «на око» матеріалах, потрапляють до звітів, статей та монографій; на них неодноразово посилаються у подальших публікаціях, і, неперевірені, вони «гуляють» у науковому світі, спотворюючи дійсні факти. Перелік їх досить великий. Наведемо деякі з них.

Під час розкопок трипільського поселення Гребені у Середній Наддніпрянщині (розкопки С.М. Бібікова у 1961—1963 рр.) у розвалі горщика № 11 із пл. 3 було відібрано зразок із зернівками «проса», як зазначено на етикетці. Проте аналіз цього матеріалу під мікроскопом, проведений у 1970-х рр. в Інституті археології АН УРСР, засвідчив, що зразок складається із зернівок не проса звичайного *Panicum miliaceum*, а бур'янової рослини — мишію *Setaria glauca*. Ця рослина досить часто трапляється на городах, полях та в долинах річок і добре відома як стерньовий бур'ян. На одній рослині в кінці літа налічується до 6 тис. насінин, а в ґрунті на площі 1 га може знаходитися до 120 млн насінин мишію (Бур'яни... 1970, с. 34; Нейштадт 1957, с. 85). Насіння мишію за поживністю не поступається пшону і придатне для їжі, його додають у корм для домашніх птахів. Можливо, насіння, знайдене в горщику, було зібране спеціально і зберігалось для подальшого використання.

У 1985 р. проаналізовано вміст амфори АБ/362 (друга половина VI ст. до н. е.) із напівземлянки № 8, яку знайшли в 1962 р. під час роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.В. Лапіна на о. Березань. У заповненні амфори знайдено насінину винограду культурного *Vitis vinifera* і горішки бур'янової рослини — кам'яноплідника польового *Lithospermum arvense*. У звіті про розкопки ці горішки названо зернівками *проса*. Очевидно, такий висновок зроблено в полі, без вивчення знахідки під мікроскопом.

Не зернівки проса звичайного, а, знову ж таки, горішки кам'яноплідника польового (36 шт.) заповнювали миску, знайдену в ямі № 5 на поселенні черняхівської культури Нагорне в Одеській обл. (розкопки А.Т. Сміленко 1986 р.).

У 1997 р., під час розкопок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві під керівництвом Г.Ю. Івакіна, у споруді № 1 знайдено невелику (об'ємом 5 мм³) грудку, яку археологи, згідно з етикеткою, зарахували до «обгорілого борош-

на». Під мікроскопом видно, що грудка є сумішшю чорної аморфної маси з незначною кількістю грудочок світло-сірого кольору і обугленими зернівками проса звичайного *Panicum miliaceum* та їхніх уламків. Усього тут налічується 40 уцілілих зернівок проса, 4 зернівки жита посівного *Secale cereale* та 1 зернівка бур'янової рослини — плоскухи звичайної *Echinochloa crusgalli*.

У 2001 р. за «обгорелий хліб» (так написано на етикетці) було визнано (також у полі) обуглену грудку розміром 2,5 × 1,5 × 1 см із розкопок некрополя Ольвії (сп. 65) (розкопки проводилися під керівництвом Ю.І. Козуб). Аналіз, проведений у лабораторії з використанням мікроскопа, показав, що ця грудка не є хлібом і складається з обгорілих квіткових пльок проса звичайного *Panicum miliaceum*, серед яких трапляються й поодинокі пльки ячменю пльвчастого *Hordeum vulgare*. Усі вони спеклися в одну щільну масу, яку помилково вважали за хліб.

Під час розкопок у 1995 р. античного поселення Калос Лімен (IV—III ст. до н. е.) у Криму В. Кутайсов насіння бобової рослини вики ервілії *Vicia ervilia* визначив як гречку. У зразку з розкопок Цитаделі 3, башти 5, помешкання 1, «нижче від рівня підлоги 3» (остання третина III ст. до н. е), надісланому на аналіз до Інституту археології НАН України, на етикетці читаємо: «Сгоревшие зерна гречихи». Але, як засвідчив аналіз, це визначення є **помилковим**. Зразок складається з 19 насінин. Усі вони належать бобовій рослині — виці ервілії *Vicia ervilia*. Морфологічні ознаки насінин типові для вики ервілії: вони округло-трикутні, середній розмір — 3,2 мм (за 10 вимірами).

Знахідки цієї бобової рослини на грецьких та скіфських поселеннях досить поширені. На думку З.В. Янушевич, вику ервілію греки використовували для посівів у міжряддях виноградників — як зелене добриво. Ця рослина має низку переваг над іншими бобовими культурами: вона невисока, тому не затінює виноград, а також, на відміну від інших бобових, не плететься (Янушевич 1986, с. 56—60). До того ж, вика ервілія не вибаглива до ґрунтів, має незначний вегетаційний період, тобто це швидкостигла культура, яка подекуди на півдні встигає дати по два врожаї на рік. Проте вона містить токсичні для людини та деяких домашніх тварин речовини, тому придатна для їжі лише з обов'язковим попереднім вимочуванням. Нині вика ервілія — одна з типових культур Середземномор'я та Близького Сходу. Основний постачальник вики ервілії на світовому ринку в наш час — Туреччина (Zohary, Hopf 2000, р. 116—118). Усі дані, відомі на сьогодні завдяки дослідженням палеоетноботаніків, свідчать про те, що за античної доби гречка ще не входила до складу вирощуваних рослин не лише у Північному Причорномор'ї, а й у Європі взагалі. Ця культура з'явилася в Європі досить пізно — у середньо-

віччі. Встановлено, що доместикація гречки відбулася в Китаї між IV та V ст., а в Європі вона стала відомою лише в середні віки (Janic 2000, p. 128). Знахідки її відомі в шарах XIV ст. середньовічного міста Koiohrzeg у Польщі (Badura 1999, p. 219—231); XVI ст. — у м. Кіль, Німеччина (Wiethold 1995, p. 364, 370, 375.); XIV—XVII ст. — у Данії (Robinson, Harild 1996), у матеріалах XVIII ст. в Англії (Greig 1996, p. 211—247).

Існує думка, що в Європу гречка потрапила двома шляхами. Перший пов'язаний з арабським світом, про що свідчить її назва в мовах деяких європейських країн. Наприклад, у Франції гречка має назву *Sarrasin*, в Італії — *Grano saraceno*, в Іспанії — *Trigo sarraceno*. Згідно з другим шляхом, гречка потрапила до Європи з Росії, куди її принесли з азійських степів монголи, а потім німецькі колоністи перенесли свої знання з вирощування цієї рослини на Захід (Janic 2000, с. 128). В Україні вірогідні знахідки гречки (викопні обвуглені зернівки) поки що є лише в матеріалах XVIII ст. із території Києво-Печерської Лаври.

Отже, настав час переглянути справедливості думки щодо вирощування гречки в античну добу в Північному Причорномор'ї, про що йдеться в багатьох публікаціях, присвячених землеробству цього району. Так, Д.Б. Шелов посилається на визначення гречки *Fagopyrum esculentum* у Нижньо-Гнилівському сарматському поселенні I—II ст. н. е. на Нижньому Доні, яке зробив доцент Ростовського університету А.А. Приступа (Шелов 1972, с. 77). Проте ці визначення взяв під сумнів ще В.А. Петров. На його думку (саме на неї посилається В.Д. Блаватський у своїй монографії «Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья», 1953), ці поодинокі зерна гречки занесли в могилу землерийки недавно (Блаватський 1953, с. 77—78). Пізніше про вирощування гречки в Північному Причорномор'ї в античну добу — «в Херсонесе и, может быть, в Танаисе и на Нижнем Дону», з посиланням на В.Ф. Гайдукевича (Гайдукевич 1949, с. 381) та Д.Б. Шелова (Шелов 1972, с. 77), пише І.Т. Круглікова в монографії «Сельское хозяйство Боспора» (Круглікова 1975, с. 186—187). Спираючись лише на цю поодинокую знахідку, дослідниця доходить висновку, що гречку привезли з собою греки і вирощували її в Північному Причорномор'ї.

Маємо також приклади помилок, зроблених під час визначення викопних матеріалів фахівцями з рослинництва, агрономами. Зауважимо, що дослідження викопних рослинних решток, на відміну від сучасних рослин, вимагає спеціальних знань і досвіду.

Наведемо приклад. Зразок попільно-вугільного шару об'ємом 5 л, відібраний у 1997 р. з глибини 0,6—0,8 м під час розкопок давньоруського городища XII—XIII ст. біля с. Новогузьке Лю-

бомльського р-ну Волинської обл. (літописний Угровськ), спочатку було проаналізовано в Луцькому університеті на біологічному факультеті, а згодом передано до Інституту археології НАН України. На аналіз до лабораторії надійшло кілька зразків, отриманих після просіювання через набір сит та їх аналізу в Луцьку. Результати аналізів значно відрізняються. Наведемо лише один з них. На етикетці одного зі зразків, визначених у Луцьку, написано: «Горох + жито + ячмінь». Проте склад зернівок та насіння виявився значно розмаїтішим: горох посівний (*Pisum sativum*) — 272 насінини, просо звичайне (*Panicum miliaceum*) — 44 зернівки, жито посівне (*Secale cereale*) — 33, ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) — 20, овес посівний (*Avena sativa*) — 7, пшениця м'яка (*Triticum aestivum*) — 6 зернівок, сочевиця (*Lens culinaris*) — 1 насінина. Цей список доповнюють зернівки та насінини бур'янів: стоколос житній (*Bromus secalinus*), мишій зелений (*Setaria viridis*) та мишій сизий (*Setaria glauca*) — по одній зернівці, кукуль (*Agrostemma githago*) та лобода біла (*Chenopodium album*) — по одній насінині.

Аналіз, проведений в Інституті археології НАН України, показав, що весь об'єм попільно-вугільного шару Угровська складався переважно із зернівок вівса посівного, який зовсім не згадується у визначеннях луцьких фахівців. Усього налічено 3859 зернівок вівса. На другому місці — зернівки жита посівного (1104 шт.); на третьому — ячменю плівчастого (935 шт.). Інші зернові, порівняно із зазначеними, становили зовсім незначну домішку: просо звичайне — 52 шт., пшениця м'яка — 32 шт., пшениця двозернянка — 5 шт., пшениця однозернянка — 2 шт. Серед бобових переважав горох посівний — 424 насінини. Знайдено також 11 насінин сочевиці. Кількість зернівок та насінин бур'янових рослин виявилася дуже незначною. Невеликі за розміром зернівки та насінини, на жаль, було втрачено під час просіювання через сита з великими отворами, а разом з ними втрачено й цікаву інформацію про особливості вирощування рослин у цьому районі.

Наприкінці 1960-х рр. вивченням викопних решток культурних рослин з території Молдови та прилеглих районів України почала займатися З.В. Янушевич, співробітниця Ботанічного саду Академії Наук Молдавської РСР. З 1976 р. палеоетноботанічні дослідження стали одним із напрямків у роботі Відділу фізико-природничих методів досліджень в археології Інституту археології АН УРСР (згодом НАН України). Отже, вивченням викопних решток культурних рослин та бур'янів, що їх супроводжують, упродовж кількох десятиліть в Україні цілеспрямовано займаються фахівці. Коло їхніх інтересів — вивчення палеоетноботанічних матеріалів у широкому діапазоні, починаючи від появи в неоліті на території сучасної України куль-

турних рослин разом із першими землеробськими племенами, і до середніх віків включно. Отримано великий фактичний матеріал і на його підставі відтворено цілісну картину історичного розвитку культурної флори Південно-Східної Європи (сучасні Молдова й Україна), тобто району, який був першим на території Східно-Європейської рівнини на шляху неолітичних землеробів, що прийшли сюди через Балканський п-ів із Близького Сходу.

Перші культурні рослини — плівчасті пшениці однозернянка та двозернянка, ячмінь голозерний та плівчастий, горох, вика ервілія та сочевиця, з'явившись у VIII—VII тис. до н. е. в Малій Азії, згодом поширилися в Європі, а з VI—V тис. до н. е. — на території Молдови та України (Янушевич 1976; Янушевич 1986; Пашкевич 1991; Пашкевич 1991а—в; Pashkevich 2003, p. 287—297).

Археологічні матеріали свідчать, що майже всі культурні рослини з першими ознаками одомашнення з'явилися в тому самому ареалі, де дикі рослини ростуть і нині, та охоплюють Сирію, Палестину, степи Курдистану, міжгірні долини Загросу, східні плато Туреччини, алювіальну долину Дворіччя. Генетичне зіставлення культурних рослин та дикорослих рослин із Близького Сходу показує, що їхні прашури були введені в культуру лише один раз (Zohary 1999, p. 133—142.). З центрального близькосхідного нуклеарного центру культурні рослини швидко поширилися на захід — в Європу і на схід — до Центральної Азії та Індії, а також у долині Нілу. Ті самі одомашнені рослини, що виникли в нуклеарному центрі Близького Сходу, були першими культурними рослинами великого регіону, що включав Європу, Центральну Азію, Індію. У складі перших вирощуваних культур завжди були пшениця і ячмінь, а також одна чи й більше з тих рослин, які першими одомашнено на Близькому Сході.

Близько 6000 р. до н. е. (= 6800 р. до н. е. калібрований) перші культурні рослини з'явилися в Греції, а наприкінці 6 тис. до н. е. їх уже вирощували на поселенні Старчево в Дунайському басейні, поселеннях Чох на Кавказі та Джейтун у Туркменістані. Трохи пізніше культурні рослини з'явилися в долині Нілу, а в другій половині 5 тис. до н. е. племена культури лінійно-стрічкової кераміки вже вирощували перші культурні рослини на лесових ґрунтах великого ареалу Європи, включаючи Україну на сході та північні райони Франції на заході. Поселення знаходилися на річкових терасах, на відстані не більше ніж 500 м від води, серед ґрунтів переважали чорноземи, деградовані чорноземи та буроземи. За даними спорово-пилкового аналізу, період першого поширення землеробських поселень у Європі збігається з кліматичним оптимумом голоцену, коли вододіли були вкриті мішаними широколистяними лісами.

У той самий час, а можливо трохи раніше, землеробські поселення культури керамічного комплексу «імпресо» (Impressed Ware) з'явилися в Центральному та Західному Середземномор'ї, тобто на узбережжях Адріатичного, Іонійського та Тиренського морів, а також на середземноморському узбережжі Франції, Іспанії, Португалії. Згідно з палеоетноботанічними матеріалами, на цій великій площі скрізь вирощували перші одомашнені рослини. Імміграція землеробського населення до Європи, на думку науковців, відбувалася досить швидко.

Отже, палеоетноботаніка — це наука з характерними для неї термінами, мовою, засобами мислення, методикою досліджень, прийомами інтерпретації даних. З появою фахівців-палеоетноботаніків результати їхніх досліджень почали використовувати в практиці археологічних робіт: під час написання наукових звітів, монографій, статей, дисертацій. Утім, на жаль, археологи почасти використовують їх без контролю і консультацій із зазначеними фахівцями, що призводить до прикрих помилок та зниження наукової цінності розробок. Наведемо кілька прикладів.

Розглянемо фундаментальне тритомне видання «Давня історія України» (Київ, Інститут археології НАН України). У першому томі на с. 178 у переліку рослин, які сіяли неолітичні племена, зазначено *пшеницю двозернянку*, а трохи нижче до цього списку додано ще й *еммер*. Проте еммер — це англійська та німецька еквівалентні назви тієї самої пшениці двозернянки. Користуються нею і в російській мові. У третьому томі на с. 106 написано: «Крім них, культивувалися також овес, рідко *спельта (м'яка і голозерна та карликова)*, пшениця та жито і бобові (горох, сочевиця)». У невеликому реченні зроблено відразу кілька помилок, і важко скласти справжнє уявлення про те, що ж саме вирощували. Поясню, як насправді слід розуміти це речення. Спельта належить до плівчастих пшениць, а не до голозерних, як можна зрозуміти із уточнення до цього слова, поданого в дужках. До голозерних (збірна назва) пшениць належать м'яка і карликова пшениці. Далі, завдяки комі після дужок, спельта протиставляється пшениці. Проте спельта — це також пшениця. Як бачимо, розібратися в такому реченні не просто, а ще важче скласти справжнє уявлення про рослини, що вирощували східнослов'янські племена у 1 тис. н. е. Далі, на с. 407 третього тому в списку овочевих культур, вирощуваних мешканцями міст і поселень Давньої Русі у XII—XIV ст., поряд із капустою, ріпою, огірками згадано *гарбузи*. Проте ця культурна рослина з'явилася в Європі (спочатку у Франції) лише в 1854 р., а походить вона з Перу, Болівії, Чилі (Жуковський 1964, с. 662).

У монографії Н.С. Котової «Неолитизация Украины» (Луганск, 2002 г.) у розділі «Земледелие неолитического населения Украины» (с. 42—51) ідеться про перші культурні рослини, що з'явилися на території України. Автор спирається на результати палеоетноботанічних досліджень близько 30 тис. фрагментів кераміки із 40 пам'яток України, наведені в додатку 2: Котова Н.С., Пашкевич Г.А. «Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины», с. 106—110. Парадоксально, що під час інтерпретації цих даних автор припускається помилки, включаючи пшеницю м'яку до переліку вирощуваних рослин: «... население культуры Линеино-Ленточной керамики ... выращивало пленчатую пшеницу, мягкую пшеницу...» (с. 46); «... у населения второго периода Киево-Черкасской культуры — горох и просо, а также мягкая пшеница» (с. 47); «контакты с ними (трипольцами) обусловили распространение у неолитического населения новых для него культур: гороха и мягкой пшеницы» (с. 51). А вже в «Каталоге...» про пшеницю м'яку зазначено, що вона «вероятно, засоряла посевы пшениц пленчатых» (с. 108). Усі відомі нині палеоетноботанічні дані свідчать про незначні знахідки пшениці м'якої в археологічних матеріалах неоліту—енеоліту—бронзової доби, а це дає підстави вважати, що її ще не вирощували в самостійних посівах — вона була лише засмічувачем на полях плівчастих пшениць та ячменю. На теренах Європи перші сліди голозерної м'якої пшениці *Triticum aestivum* s. l. виявлено на території сучасної Німеччини на поселеннях культури кераміки wstkgowej rytej (5090 р. до н. е.) в Kückhoven/Erkelenz (Knorz 1995, s. 84). Це були лише її сліди, оскільки, на думку У. Майер, ця пшениця ще не вирощувалася як самостійна культура, а тільки засмічувала посіви пшениці двозернянки. Можливо, вирощувати її у самостійних посівах почали на поселеннях культури Rössen (5000—4000 рр. до н. е.) на теренах Німеччини, Бельгії та Голландії і поселеннях лендельської культури на території Австрії (Maier 1996, p. 50). Там знайдено багато обвуглених зернівок цієї пшениці, а також фрагменти її колосу. Фрагмент колосу нещодавно знайдено і в центральній Польщі на неолітичному поселенні Меховице 4 у ямі 30 серед великої кількості фрагментів колосків та плівок (близько 2 тис.) плівчастих пшениць. Він має характерні морфологічні ознаки, що дозволяють зарахувати цю знахідку до пшениці голозерної (Bieniek 1999, s. 89—106). Проте цей поодинокий фрагмент серед великої кількості залишків плівчастих пшениць ще раз може свідчити лише про те, що в посівах нео- та енеолітичних племен переважали плівчасті пшениці, а голозерна на той час була в них засмічувачем (Янушевич 1976, с. 76; Пашкевич 1991, с. 26; Pashkevich 2003, p. 287—289).

Як відомо, широкий загал частіше користується популярними виданнями, адже інформація в них доступніша, ніж у наукових працях. Але коли популярне видання вийшло з рук фахівця, а не журналіста, відповідальність за вміщені в ньому дані значно зростає. До 100-річчя відкриття Трипільської культури Інститутом та Музеєм археології НАН України, Національною комісією у справах ЮНЕСКО в Україні, Державним музеєм літератури та мистецькою групою «Heathen Style» (якщо група пояснює своє походження від назви рослини «верес», то його назва англійською мовою — *heather* і німецькою — *Heidekraut*), було організовано виставку «Трипільський світ». У гарно оформленому Каталозі читаємо: «На полях трипільці вирощували **тверді пшениці (одно- і двозернянку)**, ячмінь, горох, просо». До появи цього Каталогу вийшло багато статей, присвячених результатам палеоетноботанічних досліджень трипільських матеріалів (Янушевич 1976, с. 11, 46, 50, 51, 59; Збеневич, Пашкевич 1988, с. 179—193; Пашкевич 1980, с. 234—242; Пашкевич 1989, с. 132—141; Пашкевич 1992, с. 179—194; Пашкевич 2003, с. 194—200; Янушевич, Кременецький, Пашкевич 1993, с. 143—152). У цих статтях ідеться про вирощування трипільцями давніх так званих пшениць **плівчастих — пшениці одностернянки, двозернянки та спельти**, і ніде не згадується про тверду пшеницю.

У деяких працях археологи обмежуються простим переліком рослин. Проте на сучасному рівні знань замало просто зазначити в переліку: «пшениця». Знахідки зерен пшениці обов'язково вимагають уточнення і зазначення цієї рослини з видовою назвою. А вже різні види пшениці істотно різняться між собою не лише за морфологічними ознаками, зокрема й зернівок, — основного об'єкта палеоетноботанічних досліджень, а ще й, до того ж, мають різні агробіологічні характеристики, тобто вимагають різних умов вирощування, збирання, обробки зібраного збіжжя та використання. Ці відомості необхідні для палеоекономічних реконструкцій. Так, давні плівчасті пшениці одностернянка, двозернянка й спельта невибагливі до ґрунту та якості його обробки, а також витривалі до несприятливих кліматичних умов. Ці пшениці здавна, з доби неоліту, були в посівах племен, що населяли територію України. Ними користувалися упродовж тисячоліть. Таке «довголіття» цих пшениць пояснюється пристосованістю до примітивних умов господарювання. Вибагливіші до умов обробки ґрунту, його родючості, зручніші у використанні, оскільки не вимагають спеціальної обробки для звільнення від плівок, голозерні пшениці з'явилися в посівах на території України лише в кінці 1 тис. до н. е. — на початку 1 тис. н. е., причому спочатку на обмеженій території — у Північному Причорно-

мор'ї (Pashkevich 2001, p. 511—567). Можливо, голозерні пшениці впровадили тут греки-колоністи. У попередні часи знахідки цих пшениць у викопних матеріалах настільки незначні, що їхню наявність можна вважати свідченням засмічування ними посівів півчастих пшениць.

Розглянемо деякі терміни, зрозумілі та звичні для ботаніків, але помилково вживані археологами. В окремих працях протиставляються полба і пшениця. Наприклад, І.Т. Круглікова у переліку рослин, які вирощували на Боспорі, пише: «Возделывание полбы на территории Боспора носило, вероятно, временный характер. Если бы полба, как ячмень или пшеница, была местной культурой, она удержалась бы в этих областях длительное время, исчисляемое многими веками» (Кругликова 1975, с. 182). Очевидно, під пшеницею тут мається на увазі пшениця м'яка *Triticum aestivum*, яку раніше, слідом за А.В. Кір'яновим, археологи у своїх працях подавали під назвою *Triticum vulgare*. Проте полба — це також пшениця, і ця збірна назва «полба» вживається на позначення як півчистої пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*, так і спельти *Triticum spelta*. К.О. Столетова, автор монографічного дослідження пшениці двозернянки, розібралася з плутаниною у назвах: «Названием «полба» обозначают как *Triticum spelta* L., так и *Triticum dicoccon* Schrank., что представляет большие неудобства. В России, где до настоящего времени много возделывается *Tr. dicoccon*, принято применять название «полба» именно к *Tr. dicoccon* вместо «полуполба, двозернянка, эммер». Настоящая полба *Triticum spelta* в России не встречается» (Столетова 1924—1925, с. 27).

Сучасні дані дають підстави не погоджуватися з думкою І.Т. Круглікової про те, що полбу привезли переселенці — греки з метрополії. Саме ця давня півчиста пшениця була серед тих зернових культур, які здавна, починаючи від неоліту, тобто з появи землеробських племен на території України, і впродовж тисячоліть вирощували давні землероби (Yanushevich 1989, s. 607—615, 617; Пашкевич 1992, с. 179—191; Pashkevich 1997, p. 263—268). Привезли голозерну м'яку пшеницю, про що свідчить масова поява її в матеріалах грецьких колоній у Північному Причорномор'ї (Янушевич 1986, с. 46; Yanushevich 1989, с. 615—617; Pashkevich 2001, с. 530, 531).

Палеоетноботаніки об'єднують усі культурні пшениці у дві групи — півчисті та голозерні, відповідно до результату їхнього обмолоту. Зернівки півчистих, примітивніших, пшениць міцно тримаються у грубих колоскових плівках і не осипаються навіть за тривалого збереження врожаю на корені, до того ж, їх не клюють птахи. Результатом їхнього обмолоту є колоски, а не зернівки. До цієї групи входять: диплоїдна пшениця однозернянка, або єін-

корн (*Triticum monococcum*), тетраплоїдна пшениця двозернянка, або еммер (*Triticum dicoccon*) та гексаплоїдна пшениця спельта (*Triticum spelta*). Прогресивнішими пшеницями вважаються голозерні, в яких колоскові плівки тонкі, і зернівки легко випадають з них під час обмолоту. До таких пшениць належать тетраплоїдна тверда *Triticum durum* та гексаплоїдна м'яка *Triticum aestivum* (Zohary, Hopf 2000, p. 29). Різними є й прийоми збирання півчистих та голозерних пшениць. Півчисті пшениці збирають колосками. М.І. Вавілов так описує свої спостереження за процесом збирання: «Мы попали в Астурию как раз во время уборки полб. К нашему изумлению оказалось, что эта культура убирается не серпом, не косой, а при помощи деревянных палочек, которыми обламывают колосья и бросают затем в корзинку. Во всех наших многочисленных путешествиях по 60 странам нам ни разу не приходилось видеть такого способа уборки, и только впоследствии с подобным приемом мы встретились в горной Западной Грузии...» (Вавилов 1962, с. 214).

Процес вилучення зернівок із колосків доволі трудомісткий. Перед звільненням від плівок колоски треба було нагріти, а потім обтовкти у спеціальних ступах — кам'яних чи дерев'яних. Для приготування з них їжі зернівки звільнювали від плівок на спеціальних ручних обдирках («полбодерках»), млинових жорнах, у ступах. Пліній так описує цей процес: «В Этрурии, например, колосья подсушенной полбы бьют пестом с железным наконечником в виде зазубренной трубы, с зубчатой звездой внутри... Большая часть Италии обходится пестом без всяких приспособлений, а также колесами, которые вращает вода, и, кроме того, жерновами» (Плиний 1937, с. 246). За спостереженнями О. Столетової, такі «полбодерки» на Волзі — це два дерев'яні круги, що крутилися один по одному за допомогою руків'я (Столетова 1924—1925, с. 49).

Півчисті пшениці — однорічні злаки, які вже починаючи з 7500—7000 рр. до н. е. інтенсивно вирощували та збирали на деяких докерамічних неолітичних поселеннях Близького Сходу. Назви пшениці двозернянки у мовах народів Європи та Близького Сходу дуже розмаїті, що може свідчити про її давнє походження як культурної рослини. О. Столетова збрала 80 назв цієї пшениці, ми наведемо лише деякі з них. Наприклад, давньоєгипетська назва пшениці-двозернянки — *botet*, *bodet*, арабська — *alas*, грецька — *olura*, *zea*, давньослов'янська — *пыро*, польська — *samopsza*, *mochnatka*, татарська — *борай*, італійська — *farro*, *farre*, *ozzu*, *arzuolo*, німецька — *Ammer*, *Ammelcorn*, *Amair*, *Amero*, *Amercorn*, *Immer*, *Emmer*, *Emmercorn*, *Oemer*; англійська — *emmer*.

Півчисті пшениці — однозернянка та двозернянка — трапляються і тепер у складі рослинного покриву на сухих схилах степів та в розрідже-

них дубових лісах Курдистану. Колосся цих пшениць розсипається під час досягання, а потім, прикріпившись до одягу людини чи до шерсті тварини, розноситься на значну відстань. Завдяки тому, що зернівки міцно тримаються у плівках, вони захищені від птахів. Ці пшениці стійкі до грибкових захворювань. Такі якості були дуже сприятливими для виживання та поширення цих давніх пшениць.

У викопних матеріалах зернівки пшениць двозернянки та однозернянки трапляються здебільшого разом. Можливо, ці зернові культури і вирощували в суміші, на одному полі. У них майже однакові вимоги до природних умов та подібний цикл розвитку. Обидві пшениці не вимогливі до ґрунтів. Однозернянка може рости на пісках, крейдяних та кам'янистих ґрунтах — там, де пшениці зазвичай не ростуть. Завдяки такій здатності ця пшениця виручала жителів віддалених гірських районів. За даними J. Percival, на початку ХХ ст. її вирощували у віддалених гірських районах Європи — в Іспанії, Швейцарії, Франції, Італії, Німеччині, Греції, Македонії, Герцеговині, а також на західному Кавказі (Percival 1921, p. 170).

Пшениця двозернянка, як і однозернянка, пристосована до росту в різних ґрунтових умовах завдяки добре розвиненій кореневій системі. Вона росте на підзолах і глинах, на чорноземах; на погано оброблених і дуже виснажених полях, але при цьому значно втрачає у врожайності. Для посівів не потребує глибокої оранки. «В ущельях гор, где климат отличается резкими сменами температуры и почва очень бедная, где другие хлебные злаки, как голозерная пшеница, расти не могут, там полба великолепно произрастает, мирясь с неблагоприятными условиями почвы и климата» (Столетова 1924—1925, с. 41, 51, 52). Завдяки таким особливостям пшениця двозернянка була відома як «надійний» хліб і довго використовувалася в посівах (Столетова 1924—1925, с. 38—40). Навіть ще в ХІХ та в перші десятиліття ХХ ст. двозернянка була однією з основних культур у Поволжжі та на Камі (Tuganaev 1988, s. 77—82).

Невимолоченими зернівками користувалися для годівлі худоби та коней замість вівса або ячменю. Солома ж у полби грубіша, ніж в інших видів пшениці, і тому малоприсадна для годівлі тварин. За етнографічними даними, її використовували на покрівлю дахів (Столетова 1924—1925, с. 42, 49).

Утім, поступово посіви полби скорочувалися. О. Столетова пише, що попри цінні якості полби, вона економічно не вигідна порівняно з іншими культурами. Врожай цієї пшениці менші, ніж пшениць голозерних. Полба потребує значних витрат праці, особливо під час обробки зібраного врожаю; для збереження необхідні великі приміщення; полби дуже засмічуються вівсом; великий відсоток плівчастості знижує вихід зерна. Існує ще

одна причина — під час переходу до оранки бороною стало неможливим утримувати колоски в землі, тому що вони чіплялися за зубці борони і виходили на поверхню (Столетова 1924—1925, с. 53).

Вважаємо, що плутанини й помилок можна легко уникнути за умов тісної співпраці археологів і палеоетноботаніків, у якій зацікавлені обидві сторони. Отримуючи матеріал для аналізу, фахівець-палеоетноботанік цілком покладається на датування та визначення його належності до певної археологічної культури лише на підставі даних археологів. Неправильне датування може призвести до прикрих помилок. Приміром, аналізуючи матеріали із таврського поселення Уч-Баш (Х—VIII ст. до н. е.) у Криму, З.В. Янушевич визначила там зернівки твердої пшениці *Triticum durum*. В ямі їх було кілька тисяч. На підставі цієї знахідки дослідниця зробила такий висновок: «Это говорит о наличии чистых однозерновых посевов твердой пшеницы у тавров» (Янушевич 1986, с. 49). Далі йдеться про знахідки такого самого типу зернівок на скіфському Усть-Альмінському городищі (розкопки Т.Н. Висотської). О.М. Щеглов, вивчаючи звіти С.Ф. Стржелецького про розкопки поселення Уч-Баш в архівах Херсонського музею, зазначив, що зернівки було знайдено в середньовічній ямі, врізаній у шари таврського поселення, тобто ці зернівки мають значно пізніше походження.

Під час реконструкції асортименту потребують обережного ставлення і висновки про вирощування таких рослин, як жито та овес. Ці рослини як культурні види з'явилися на території України, як і голозерні пшениці, досить пізно. Знахідки їх у незначній кількості в неоліті—єнеоліті—бронзі можна зарахувати лише до бур'янових рослин, що засмічували посіви пшениць та ячменю. Жито та овес увійшли до складу культурних рослин під час просування на північ посівів пшениць. Для жита це були голозерні пшениці, для вівса — плівчасті. М.І. Вавілов навіть називав овес «полбяним». У тих місцевостях, де й нині вирощують полбяні пшениці в невеликій кількості (Іспанія, Швейцарія, Австрія), овес відомий як бур'ян. Дикий червоний овес *Avena sterilis* L. поширений у Середземноморському басейні від Атлантичного узбережжя Марокко і Португалії — на заході до гір Загросу — на сході та входить до складу місцевої флори разом із дикими пшеницями та ячменем, а також відомий як бур'ян у посівах пшениць, ячменю, у садах, уздовж доріг. Вівсюг *Avena fatua* L. — виключно бур'ян на полях зернових, що росте на всій території Старого світу. Обидва ці види наразі вважають дикими расами посівного вівса *Avena sativa* L. Проте й досі невідомо, коли саме відбувся перехід до культурної форми. Ані в неоліті, ані в матеріалах доби бронзи культурний овес не знайдено. Найранніші знахідки культурної форми вівса походять із території Чехії

та Словенії і датуються кінцем 1 тис. до н. е. (Zohary, Norf 2000, с. 82). На території України на межі н. е. та в першому тис. н. е. овес виявлено у невеликій кількості в матеріалах пам'яток київської та зарубинецької культур. Це були відбитки зернівок, за морфологічними ознаками яких не можна впевнено визначити, був цей овес культурним (посівним) *Avena sativa* L чи бур'яном. Обвуглені зернівки вівса знайдено в матеріалах черняхівської культури з території Середнього Подністров'я в Україні та Молдові. На думку З.В. Янушевич, це був ще бур'яновий, «полбяний» овес. На поселенні Глибоке (Чернівецька обл.), датованому II—IV ст. н. е., вже знайдено кілька сотень обвуглених зернівок вівса посівного (Янушевич 1976, с. 144—146). У заповненнях ям з 11 зерносовищ поселення Пилипи (Івано-Франківська обл.) культури карпатських курганів (II—V ст. н. е.) зернівки вівса посівного подекуди становлять майже 20 % (Пашкевич 1991, с. 31—38). Із пізньоримських часів овес був відомим у Польщі в досить значній кількості. Інколи його частка досягає 40 % і такою залишається й у середньовіччі (Wasylikowa 1984, p. 267).

Поява великої кількості палеоетноботанічних даних у вигляді десятків або сотень відбитків та

викопних зернівок і насінин, особливо завдяки застосуванню в практиці археологічних робіт методики флотації та цілеспрямованому перегляду великих обсягів кераміки, дала дослідникам змогу перейти від трактування матеріалів обережними «очевидно» чи «можливо» до об'єктивних висновків. Наукова цінність висновків тепер може ґрунтуватися на статистичній обробці даних, відповідно до прийнятих у статистиці критеріїв, що дозволяють оцінити їхню надійність. За великої кількості отриманих даних і необхідності їх збереження та перевірки їхньої імовірності з'явилася можливість використовувати сучасні інформаційні технології, як-от бази даних разом із засобами їхньої підтримки та користування. Уже не так категорично сприймаються слова німецького ботаніка XIX ст. Карла Гебеля про те, що «палеоботанический материал подобен библиотеке, пострадавшей от пожара, наводнения, разъеденной мышами и развеянной ветрами».

Отже, багаторічний досвід роботи палеоетноботаніків з археологами свідчить, що лише за умови їхньої тісної співпраці можна уникнути прикрих помилок, отримати вірогідні дані та збільшити наукову значущість висновків.

Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья — М., 1953.

Бур'яни України. — К., 1970.

Вавилов Н.И. Пять континентов. Путешествие в Испанию. — М., 1962.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.—Л., 1949.

Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. — Л., 1964.

Збенович В.Г., Пашкевич Г.А. К характеристике земледелия трипольской культуры (Ранний этап) // *Studia praehistorica*. — 1988, № 9.

Коршак К. Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я // *Наук. записки Інституту історії матеріальної культури*. — 1935. — Кн. 5—6.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.

Нейштадт М.И. Определитель растений Средней полосы Европейской части СССР. — М., 1957.

Пашкевич Г.А. Культурные растения трипольских поселений Поднепровья // *Первобытная археология. Поиски и находки*. — К., 1980.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // *Первобытная археология*. — К., 1989.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза): Каталог. Препринт. — К., 1991.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники 1-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог 1. Препринт. — К., 1991а.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники 1-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог 2. Препринт. — К., 1991б.

Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. — К., 1991в.

Пашкевич Г.О. До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту—бронзи на території України // *Стародавнє виробництво на території України*. — К., 1992.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Трипільської культури // *Трипільська цивілізація у спадщині України*. — К., 2003.

Плиний. Естественная история. — Кн. 18. — М.—Л., 1937.

Столетова Е.А. Полба — эмер *Triticum dicocum* Schrank // *Тр. по прикл. ботанике и селекции*. — 1924—1925, Т. 14. — Вып. 1.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // *Тр. XI Археол. Съезда*. — 1901. — Т. 1.

- Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М., 1972.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Кременецкий К.В., Пашкевич Г.О. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993, № 3.
- Badura M. Szczałki gryki (*Fagopyrum esculentum* Moench) ze ńredniowiecznego Koiobrzegu // Rośliny w dawnej gospodarce człowieka warsztaty archeobotaniczne '97. Red. K. Wasylikowa. Polish botanical studies. Guidebook series. — Krakow, 1999. — № 23.
- Bieniek A. Pszenica zwyczajna (*Triticum aestivum* s. l.) i ostnica (*Stipa* sp.) we wczesnym Neolicie na terenie Kujaw // Rysliny w dawnej gospodarce człowieka. Warsztaty Archeobotaniczne. Polish Botanical studies. Guidebook series. — Krakow, 1999. — 97. — 23.
- Greig J. Archaeobotanical and historical records compared — a new look at the taphonomy of edible and other useful plants from the 11th to the 18th centuries A. D. // *Circea*. — 1996. — 12. — 2.
- Janic L. Wandering weed. The journey of *Fagopyrum* plant as a indicator of human movement in Eurasia // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. The McDonald Institute for archaeological research. — Cambridge, 2000. — Vol. 1.
- Knorz K.-H. Pflanzenfunde aus dem bandkeramischen Brunnen von Kuckhoven bei Erkelenz // *Res archaeobotanicae*. 9th Symp. IWGP. — Kiel, 1995.
- Maier U. Morphological studies of free-threshing wheat ears from a Neolithic site in southwest Germany, and the history of the naked wheats // *Vegetation history and archaeobotany*. — 1996. — 5.
- Pashkevich G.A. Early farming in the Ukraine // *Landscape in Flux. Central and Eastern Europe in Antiquity*. — Oxford, 1997.
- Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the Northern coast of the Black Sea // *Eurasia antiqua*. — 2001. — 7.
- Pashkevich G. Palaeoethnobotanical evidence of agriculture in the steppe and the forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age // *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. — Cambridge, 2003.
- Percival J. The wheat plant. — London, 1921.
- Popper V.S., Hastorf C.A. Introduction // *Current Palaeoethnobotany. Analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains*. — Chicago, 1988.
- Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany*. — 1991.
- Robinson D.E., Harild J.A. Arkaeobotaniske analyser af jordprever fra Sct. Peder Straede og Algade, Roskilde // Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, Rapport nr. 8. — 1996.
- Tuganaev V.V. Charakteristik der Agrophytozoönozen der Wolga-Kama — Region im Mittelalter (10—15 Jh.) // *Flora*. VEB Gustav Fischer Verlag. — Jena, 1988.
- Wasylikowa K. Fossil evidence for ancient food plants // *Plants and ancient man. Studies in palaeoethnobotany*. — 1984.
- Wiethold J. 1995. Plant remains from town-moats and cesspits of medieval and post-medieval Kiel (Schleswig-Holstein, Germany) // *Res archaeobotanicae*. 9th Symp. IWGP. — Kiel, 1995.
- Yanushevich Z.V. Agricultural evolution North of the Black Sea from the Neolithic to the Iron Age // *Foraging and Farming. The evolution of plant exploitation*. — London, 1989.
- Zohary D. Monophyletic vs. polyphyletic origin of the crops on which agriculture was founded in the Near East // *Genetic Resources and crop evolution*. — 1999. — 40.
- Zohary D., Hopf M. *Domestication of plants in the Old World*. — Oxford, 2000.

Одержано 29.06.2004

Г.А. Пашкевич

АРХЕОЛОГИЯ И ПАЛЕОЭТНОБОТАНИКА

В статье поднят вопрос о необходимости тесного сотрудничества археологов со специалистами довольно молодой науки — палеоэтноботаники. Использование данных об ископаемых растениях без контроля и консультаций со специалистами приводит к досадным ошибкам, снижает научную ценность разработок.

G.O. Pashkevych

ARCHAEOLOGY AND PALEOETHNOBOTANY

The article brings up the problem of necessary close cooperation between archaeologists and the specialists in rather a new science — paleoethnobotany. Application of data on fossil plants without supervision and advice of experts results in disappointing mistakes and degrades scientific value of their work.

ТЕМА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У СУЧАСНОМУ «ПРАІСТОРИЧНОМУ» МІФОТВОРЕННІ

Далеке минуле, зокрема трипільська культура, є ще й джерелом для міфології. Це явище — цілком закономірне. Тисячоліттями міфи творилися в народній свідомості. Нині ми спостерігаємо, як до раніше таємничого процесу міфотворчості долучилися конкретні люди, імена яких стають відомими, а їхня «творчість» знаходить багатьох прихильників. Міфи завжди лишаються яскравою поетичною конструкцією, яка твориться та функціонує за власними правилами. Історія, у тому числі археологія, як наукова дисципліна із властивими їй методами і засобами пізнання постачає людству факти про його минуле. Проте вибір між міфом та історією може і має бути свідомим, як і розуміння можливих наслідків та власної відповідальності за зроблений вибір.

На ранніх стадіях розвитку людського суспільства наука, магія, релігія, суспільно-економічна сфера ще не були розмежованими. Тому в часи існування трипільської культури правитель, жрець, маг і науковець поєднувалися в одній особі. У сучасному світі, принаймні у світі науки, жерці, шамани, пророки втратили своє первісне значення, а їхні проповіді, якими б вражаючими вони не виглядали, у сучасному храмі Науки є недоречними. У науковців вони викликають, у кращому разі, лише подив. Тим більше дивують заклики новітніх «пророків», які люблять згадувати про свої наукові ступені, повернутися до «нерозділеного знання» і міфу, якими пропонують замінити науку.

Яскраві матеріали трипільської археологічної культури вже наприкінці XIX ст. викликали цілком природне бажання віднайти їм відповідне місце в давній історії Європи і Світу. У XX ст. створено чимало концепцій давньої історії, праісторії, яку реконструювали з використанням не лише археологічних джерел — старожитностей, розкопаних поселень та могильників, але й даних історичного мовознавства.

З поглядами сучасних фахівців Національної Академії наук України та інших наукових установ і організацій на трипільську культуру можна досить детально ознайомитися у відповідній літературі (ДІУ, 1997, т. 1; ЕІУ, 2000, с. 16—26 та ін.). Запропоновані історичні реконструкції є достатньо обґрунтованими, в цілому відповідають сучасному стану джерелознавчої бази і спираються насамперед на результати археологічних досліджень.

Паралельно існує широке коло праць, автори яких мають інші погляди на місце й роль Трипільля в Україні та світі і презентують свої ідеї як «альтернативні» до «офіційних» наукових історичних концепцій. Подібні альтернативні твори та вчення за останні 15 років набули особливого поширення. Їхні автори, посилаючись переважно один на одного, пропонують власну, міфологізовану праісторію України або й усього людства. Вони використовують наукові видання як матеріал, тло для власних коментарів. Проте основним джерелом цих творів є жвава, не обтяжена фаховими знаннями уява і фантазія.

© М.Ю. ВІДЕЙКО, 2005

Подібні твори в Україні поступово проникли до державної системи освіти різного рівня, а за кількістю назв та обсягом накладів уже переважають праці «офіційних» науковців.

Ю.О. Шилов тепер викладає свою версію давньої історії України не лише на зібраннях своїх шанувальників, але й у Міжрегіональній академії управління персоналом у Києві. Ці лекції видано, і з ними можуть ознайомитися не тільки студенти МАУП. Знімаються фільми, почато створення музею, який має втілити інтелектуальні надбання професора.

Зрозуміло, що пошук, інвентаризація та укладання бібліографії, а також наукова критика вітчизняної друкованої неоміфології у галузі праісторії є надто значними за обсягом. Тому в цій статті ми розглянемо праці, що в цілому досить яскраво презентують згаданий напрямок і були видані за останні 2—3 роки, а отже, доступні широкому загалу.

Серед них — одна з останніх праць Ю.О. Шилова (Шилов 2003), книга П.Л. Паламарчука та І.А. Андрієвського (Паламарчук, Андрієвський 2002), навчальний посібник О.А. Білоусько (Білоусько 2002). Розглянуто також місця, які стосуються трипільської культури, з книги О.І. Асова, М.Ю. Коновалова та П.В. Ільїна (Асов, Коновалов, Ильин 2002, с. 12—17) як приклад підходу російських авторів до пошуків місця трипільської культури у відтвореній ними версії праісторії.

Археологи час від часу пишуть критичні статті, друкуючи їх переважно у фахових виданнях (Залізник 2002, с. 88—98; Відейко 1995,

с. 104—118; Відейко 2001, с. 118—123; Відейко 2003, с. 147—150 тощо), утім, ні поширення, ні резонанс їхніх доробків неможливо зіставити з виходом у світ черговою яскраво ілюстрованою казкою новоявленого міфотворця.

Ситуація, коли белетристика маскується під наукове видання, здається нам не зовсім нормальною, тому що популяризується, як правило, неправдива чи спотворена інформація. Необхідно також розмежувати різні галузі творчості у трипільствознавстві — науку і міф.

Вітчизняні філософи давно вважають, що міфологія у суспільній свідомості посткомуністичної України вже набула небезпечного поширення. Під поняттям «міф» М. Попович пропонує розуміти розповідь про історичні події, яка виконує такі функції:

1) розповідає про історичне походження даного встановленого порядку;

2) допомагає створювати вірець або норму суспільної поведінки та обґрунтовує право й етику;

3) реалізує себе в ритуалах і служить для безпосереднього психологічного єднання людей у колективних діях.

У сучасному суспільстві (зокрема в Україні) такі функції свого часу вже було розподілено між різними сферами культури. Роль науки — пізнання історії та пояснення природних процесів. Право й мораль формують норми суспільної поведінки. Мистецтво духовно об'єднує людей. Синтез трьох зазначених функцій в одну-єдину можливий тоді, коли їм надають сакрального характеру, тобто створюється міф, релігійне вчення. Міф та віра не можуть (і не повинні) підлягати сумніву, науковій перевірці, адже «має бути щось святе», а «святе» розглядається як джерело й основа пояснень суцього (Попович 1998, с. 57—68).

Функція подібного міфу — вивести сучасність з історичних джерел, прийняти ці джерела¹ як «священні», виявити там норми поведінки, щоб потім через ритуали-свята поєднати минуле з сучасним, відтворюючи минуле через мистецтво та ритуал (Попович 1998, с. 57). Науку розглядають при цьому як постачальника «сировини» — фактів, які, втім, є лише тлом, яке можна довільно змінити, відповідно до глобального задуму — коли щось не вдається виявити, то його просто вигадують, маскуючи новоділ, залежно від власних знань, фантазії, а часом нахабства та спритності, під автентичні факти.

¹ Невипадково, мабуть, одна з останніх книг Ю.О. Шилова так і називається: «Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. — II тис. до н. е.» (Шілов 2002).

Україна не є унікальною щодо міфотворчості на історичному та доісторичному підґрунті, а тема трипільської культури є однією з багатьох, залучених до цього творчого процесу (не менш популярними є скіфська епоха, проблеми аріїв, походження слов'ян, питання хрещення, походження писемності тощо). Слід зауважити, що література, подібна за жанром до тієї, яка стала предметом нашого огляду, пишеться і видається у всьому світі та користується величезною популярністю й попитом. Працями Фон Денікена, академіка Фоменко та іже з ними завалено вітчизняний книжковий ринок. К.В. Керам у своїй книзі цитує низку праць, у яких розглядається походження індіанців Північної Америки. Автори цих творів виводять останніх то з Атлантиди, то з «країни-матері» Му. Їхні книжки витримують десятки видань і мають тисячі (іноді сотні тисяч) adeptів (Керам 1979, с. 217—224). Огляду подібних творів присвячено спеціальні наукові дослідження (Wauchope 1962).

Книги авторів міфоісторичного спрямування у всьому світі об'єднує низка спільних рис, зумовлених «законами жанру». Вони застосовують методичні прийоми, що так само стосуються науки, як магія. Як і в магії та міфології, важливу роль тут відіграють емоційність читачів та харизма автора.

Актуальність таких праць визначається насамперед пошуками коріння певної нації. У підґрунті більшості етногенетичних розвідок лежить уявлення про існування «видатних» націй, що стали колись земною цивілізацією. Представникам міфоісторичного напрямку не до вподоби цивілізаційний підхід до історичного процесу, який визнає унікальність і важливість для всесвітньо-історичного процесу кожної цивілізації.

Як правило, пафос цих видань спрямований на доведення унікальності культури певного народу, який має най-най-найдовший та найславніший родовід від легендарних пращурів. Як не дивно, закони, які обумовлюють націоналістичні за змістом ідеї, — інтернаціональні. Ймовірно, це пояснюється визначеною вище метою міфотворення та правилами, спільними для всіх міфів (та їхніх творців) незалежно від того, де і в які часи вони існують — у XXX ст. до н. е. в Месопотамії чи на початку XXI ст. н. е. в Україні. Визначено наступні характерні особливості сучасних праць міфоісторичного спрямування:

1. Автор претендує на створення абсолютно оригінальної концепції історичного процесу у світовому масштабі або в окремому регіоні, яка визначається як альтернативна до поглядів «офіційних» науковців.

2. Автор, як правило, не є фахівцем у тій галузі, якої стосуються його розвідки.

3. Авторів не відомі багато фактів, матеріалів, даних, різноманітних джерел, які є підґрун-

тям для створення наукових концепцій; до того ж, він не володіє методикою наукового дослідження.

4. Автор керується задалегідь визначеною ідеєю. Йому не потрібно проводити тривалі пошуки фактів, аналіз джерел, систематизацію даних та їхню перевірку.

5. Для створення міфу має значення не факт як такий, а його символічне значення у міфічній картині. Коли бракує символів, їх вигадують або матеріалізують у вигляді загадкових написів, зображень тощо. Звісно, оригінали їх зазвичай «втрачені» («знищені ворогами»), а публіка отримує лише копії.

6. Автори міфологізованої історії не доводять свої гіпотези — їх проповідують.

7. Створені за такими правилами оригінальні концепції ніколи не витримують наукової апробації фахівців, натомість їхні автори збирають прихильників свого вчення відповідно до власної харизми. Вони сумісні з наукою настільки, наскільки з нею сумісні міфи, — наука їх вивчає.

Усі зазначені вище спостереження виявилися цілком придатними для характеристики українського та російського сектору сучасної міфологічної творчості.

Праслов'янська Аратта—Трипілля. Усерєдині 1990-х рр. Ю.О. Шилов почав розробляти абсолютно оригінальну і відчайдушно сміливу ідею найдавнішої держави світу — «праслов'янської Аратти». Ймовірно, сміливість автора пояснюється тим, що він не має глибоких знань ні про Трипілля, ні, тим більше, про реальну Аратту, і на практиці це виявляється у створенні легенди, яка пропагується під виглядом наукової концепції. Локалізація згаданої у месопотамських писемних джерелах легендарної Аратти в Україні була презентована спочатку в доповідях, тези яких були опубліковані (Шилов 1992а, с. 109, 110; Шилов 1992б, с. 46, 47), а згодом і в більших за обсягом працях (Шилов 2002, 2003).

Остання з них, видана 2003 р., може вважатися найповнішим зводом поглядів автора з цього питання. Тут найпоследовніше викладено думку Ю.О. Шилова щодо місця трипільської культури та України в давній історії всього світу. Книга складається з восьми розділів та словника (Шилов 2003). Нижче розглянуто лише археологічний аспект питання, відповідність реконструкцій викладеним фактам, а останніх — результатам досліджень. Походження та переклад так званих писемних джерел, що стосуються цих реконструкцій, проаналізовано раніше (Відейко 1995, с. 104—109).

Як пише Ю.О. Шилов, «трипільська культура — то Аратта, найдавніша держава». На його

думку, близько 6200 р. до н. е. держава Аратта розташовувалася у пониззях Дунаю і була пов'язана з археологічними культурами Подунав'я: Кереш, Старчево, Боян, Кукутень. Згодом центр держави почав просуватися ближче до Дніпра, цей рух і розквіт відомі археологам як формування культури Трипілля (Шилов 2003, с. 17, 19). Надано характеристику трьох етапів розквіту Аратти, які відповідають періодизації трипільської культури, за Т.С. Пассек. Ю.О. Шилов запропонував для цих етапів такі характеристики та датування: I — між 5400—4600 рр. до н. е., II — між 4600—3500 рр. до н. е., III — між 3500—2750/2250 рр. до н. е. Для першого етапу відомо більше 200 поселень — від південної Трансильванії до Південного Бугу. Будинки, зведені з глини і дерева (кількість їх не перевершувала 20), розписувалися і були розташовані в ряд; площа поселень сягала 10 га. На другому етапі з'являються міста з навколишніми селами та святилищами-обсерваторіями, сполучення яких виказує полісний тип державності, при цьому зникають поселення, укріплені ровами та валами. Таке етнодержавне утворення можна, на думку дослідника, вважати федеративним. На третьому етапі «поліси Аратти розповсюдилися до морського узбережжя сучасної Одещини та до лісів пониззя Прип'яті, до долин правобережного Дністра та лівобережної Десни» (там само, с. 21—23). Спробуємо проаналізувати викладену вище картину Трипілля—Аратти з погляду даних археологічної науки.

Почнемо з хронології, яка, як відомо, є основою історії. Дата 6200 р. до н. е. запозичена, ймовірно, з праці Дж. Меларта, присвяченої публікації результатів розкопок неолітичного поселення Чатал-Гююк, що знаходиться в Анатолії. Ідеться про дату С14, зроблену для святилища, в якому, на думку А.Г. Кіфішина, відтворено копію напису з Кам'яної Могили. Відомо, що на час опублікування праці Дж. Меларта використовували некалібровані дати С14, що молодші за календарні, якими археологи користуються нині, на 700—900 років. Отже, сучасна дата згаданого комплексу — близько 7100—6900 рр. до н. е. Для трипільської ж культури Ю.О. Шилов використав календарні (калібровані) дати. Таким чином, систему відліку (хронології) історичного процесу істотно порушено.

Культури доби неоліту — Кереш, Старчево, Боян насправді розташовані зовсім не в пониззях Дунаю (рис. 1), а культура Кукутень, яка виникла близько 4600 рр. до н. е., не може бути попередницею трипільської, що виникла на 800 років раніше (ранньому Трипіллю в Румунії відповідає культура Прекукутень).

Розглянемо відомості про типи поселень та інші комплекси, які було наведено (нібито за ар-

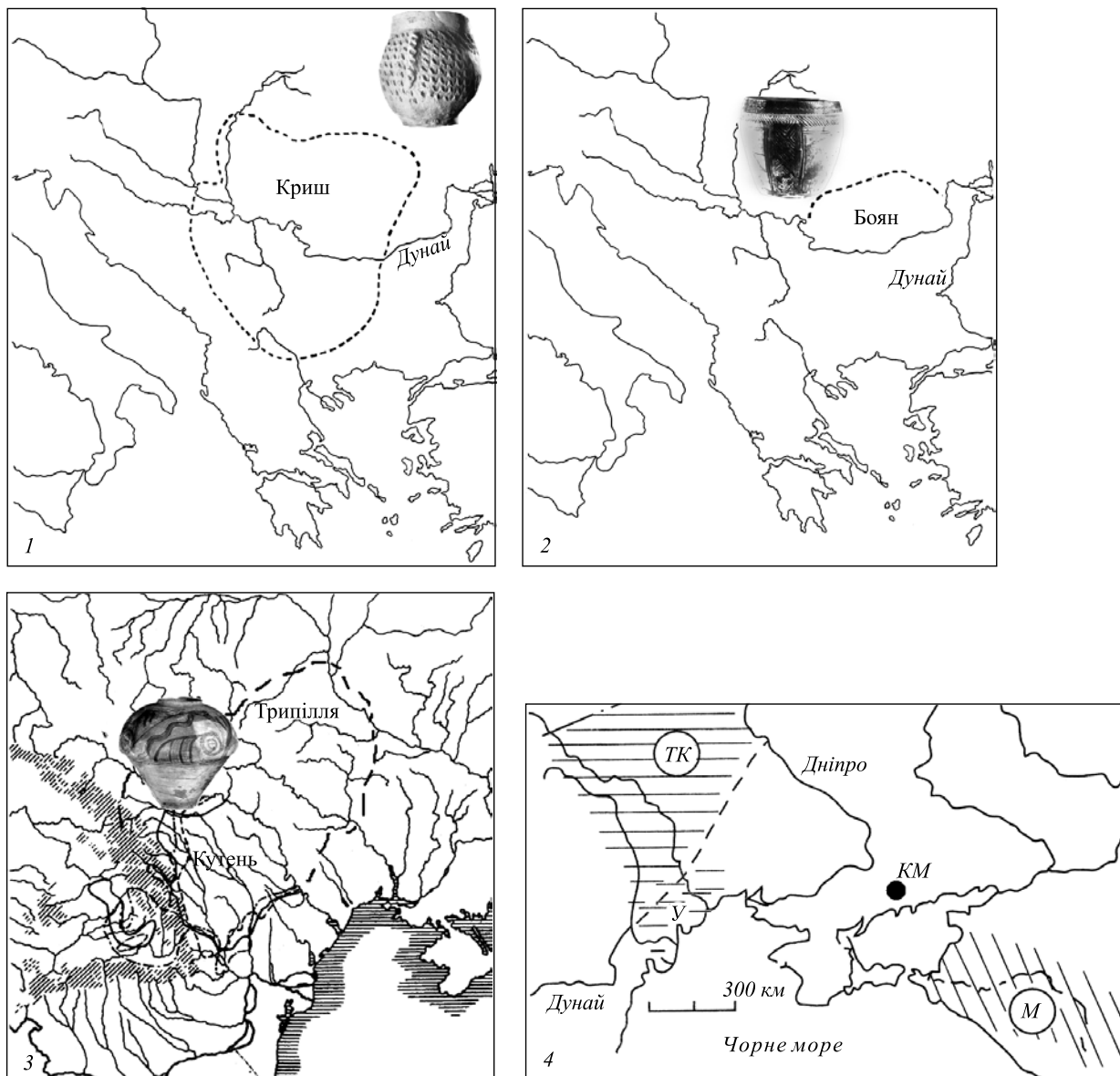

Рис. 1. Карти розташування археологічних культур та пам'яток: 1 — культура Криш, 2 — культура Боян, 3 — культури Кукутень та Трипілля; 4 — пізній етап трипільської культури: ТК — трипільська культура, У — устовська культура, М — Майкоп, КМ — Кам'яна Могила

хеологічними даними) під час характеристики окремих етапів історії Аратти—Трипілля. Зауважимо, що серед матеріалів, запропонованих Ю.О. Шиловим, майже цілком відсутні посилання на джерела, з яких отримано інформацію. Ця особливість процесу «історизації» стає зрозумілою, якщо проаналізувати його зміст.

Для раннього етапу трипільської культури немає даних не лише про розпис стін будівель фарбами, а навіть про стіни взагалі. Якщо йдеться про розпис стін будівель відповідно до орнаментативної керамічних моделях жител, то поява цих виробів припадає на кінець II — початок III періодів. Уже на ранньому етапі житла на поселеннях розміщували по колу (найдавніше з відомих в Україні — Бернашівка — має саме таке планування). Кількість жител могла бути

більшою і за 20, і за 100, про що свідчать результати останніх магнітометричних досліджень поселень того періоду (Дудкін, Відейко 2004, с. 306).

Не відповідає археологічним реаліям і твердження про появу на II етапі міст, «оточених селами та обсерваторіями». Дослідник не наводить жодного конкретного прикладу подібного розташування — назв груп подібних поселень чи місць знахідок на трипільській території святилищ-обсерваторій, які б датувалися 4600—3500 рр. до н. е. Причина очевидна — адже така система розселення не була відкрита під час археологічних досліджень, а є виключно витвором уяви Ю.О. Шилова.

Саме в той час існувала більшість із відомих археологам трипільських поселень, укріплених

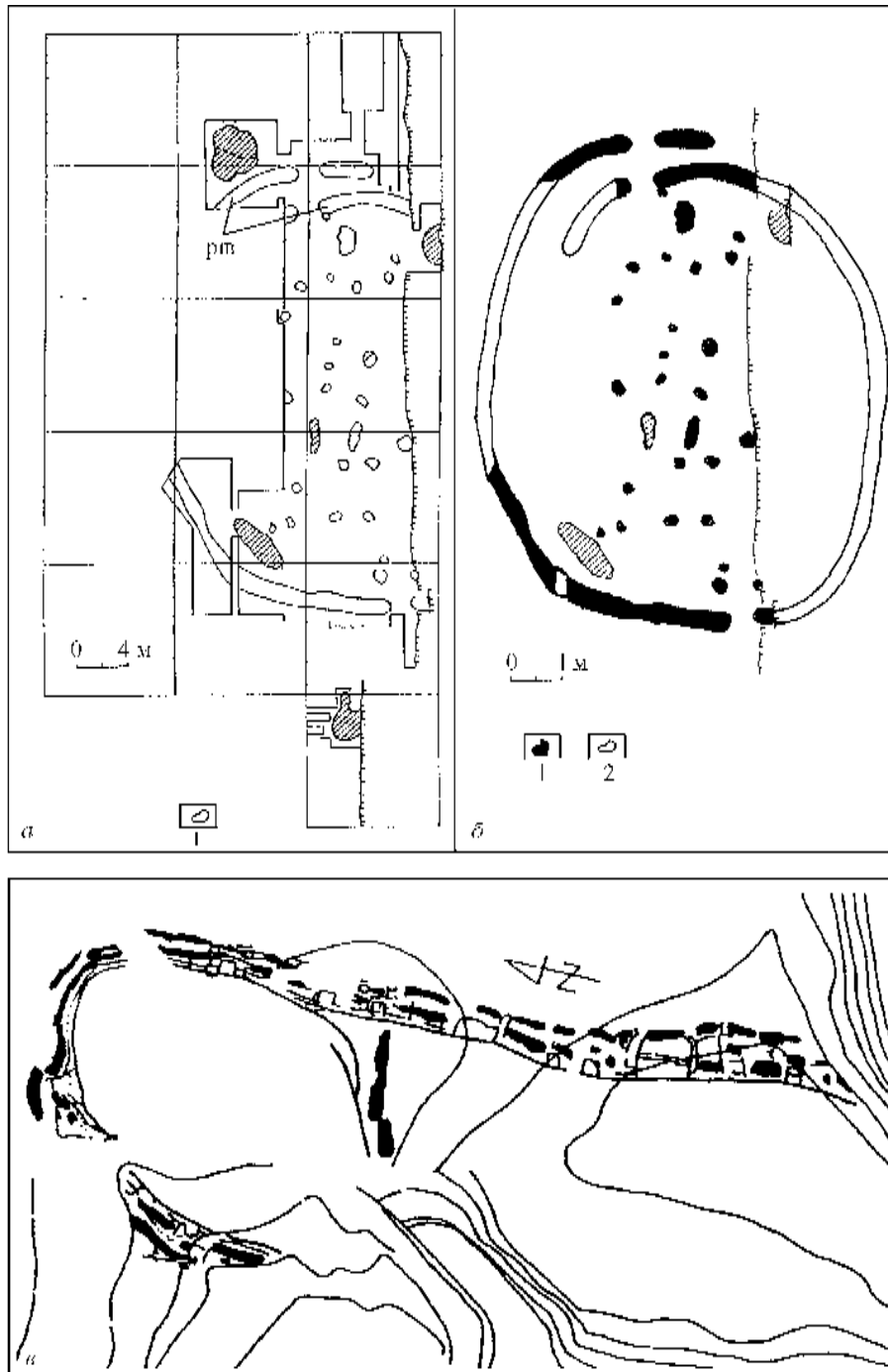

Рис. 2. а — укріплення поселення Казаровичі, за даними розкопок В.О. Круца: 1 — розкопані ділянки ровів; 2 — реконструкція системи укріплень: 1 — розкопані ділянки ровів; 2 — реконструйовані; 3 — система укріплень поселення культури лійчастого посуду, за даними розкопок; Саруп, Данія (за Я. Круком та С. Міліскаучкасом)

ровами та валами — їх понад 40, а кількість імовірно укріплених — ще більша (Дергачев 2001, с. 203). Отже, фортифікації не зникли, а навпаки, були найбільш поширеними за весь період існування Трипілья—Кукутень.

Висновок про існування в трипільській культурі святилищ-обсерваторій не можна вважати доведеним, посилаючись на єдине частково розкопане В.О. Круцом поселення біля с. Казаровичі (Круц 1977, с. 114, рис. 49); (рис. 2, а).

По-перше, належність споруд із кільцевими ровами до класу святилищ-обсерваторій вимагає археоастрономічних досліджень, яких при цьому ніхто (зокрема Ю.О. Шилов) не проводив. По-друге, рови Казаровичів жодним чином не відповідають схемі відомих святилищ-обсерваторій культури Лендель, які належать до досить незначного хронологічного проміжку у 200—400 років наприкінці VI — на початку V тис. до н. е. У культурному контексті йдеться про

культуру моравської мальованої кераміки (Лендель) ранніх етапів (Petraš 1990; Nemešová-Pavuková 1995, abb. 74—77). По-третє, реконструйована система (рис. 2, б) ровів у Казаровичах (Відейко 2004, с. 205, 206) має аналогії серед укріплених поселень культури лійчастого посуду, які були поширені тоді на території Європи (рис. 2, в). Враховуючи зв'язки трипільського населення з носіями цієї культури, можна припустити поширення подібних оборонних споруд в Подніпров'ї.

Твердження про поширення на III етапі (3500—2750 рр. до н. е.) «трипільських полісів» на окресленій Ю.О. Шиловим території не має фактичного підтвердження. З кількох десятків поселень-гігантів того часу немає жодного ні на території сучасної Одещини, ні на Прип'яті, ні, тим більше, на лівобережній Десні. Щоб у цьому переконатися, достатньо ознайомитися з новітнім реєстром близько 2000 пам'яток трипільської культури (ЕТЦ 2004, т. 1, кн. 1, с. 563—699). Не відповідає дійсності й твердження Ю.О. Шилова щодо наявності у Тальнівському р-ні «більше 20 найбільших міст» (Шилов 2003, с. 23) — там їх немає й десяти. Щоб упевнитися в цьому, достатньо ознайомитися з описом трипільських поселень Тальнівщини (Круц, Чабанюк, Чорновіл 2000, с. 26—47).

Узагальнюючи наведені вище приклади, маємо всі підстави стверджувати, що відтворена Ю.О. Шиловим картина Аратти—Трипілля не відповідає археологічним реаліям, з якими, очевидно, дослідник знайомий досить поверхово. Яким чином найдавніша історія держави Аратта пов'язана з культурами Кереш, Старчево, Боян, Кукутень (остання, як зазначено вище, виникла пізніше, ніж з'явилося Трипілля), автор не пояснює. Застосування до трипільських поселень-протоміст поняття «поліс» не відповідає значенню цього терміна. Голослівним є й твердження про федеративний устрій Аратти на II етапі її існування. Чим же була Аратта Ю.О. Шилова? Федерацією «полісів» чи федерацією регіональних «безкласових держав»? При цьому зауважимо відсутність соціологічної характеристики Аратти, маємо лише твердження про наявність державності.

У наступному розділі Ю.О. Шилов шукає взаємозв'язки між Араттою—Трипіллям та Шумером. Усі вони ґрунтуються на прочитанні А.Г. Кіфішним «записів в архіві Кам'яної Могили», а не даних археології. Дослідник вважає, що становлення у 2316—2261 рр. до н. е. в Месопотамії імперії Аккада підштовхнуло правителів придніпровської Аратти до розпуску міст і повернення до додержавного общинного ладу у XXIII ст. до н. е. З цим періодом нібито збігся припинення періодичного самоспалення й по-

новлення полісів Аратти (Шилов 2003, с. 27—28).

Зауважимо, що, судячи з дат С14 (Відейко 2003 б, табл. 1), найпізніше з відомих трипільських поселень-гігантів біля с. Вільховець на Черкащині було спалене приблизно у XXVIII ст. до н. е., тобто за 500 років до утворення імперії Саргона Великого. Отже, у XXIII ст. до н. е. правителям придніпровської Аратти вже не було чого розпускати і спалювати.

Ю.О. Шилов наголошує, що наприкінці III тис. до н. е. Трипілля, представлене пам'ятками усатовського та інших варіантів, «перетікало в інші археологічні культури (насамперед середньодніпровську та інгульську)». На думку автора, усатовський варіант, датований ним між 3250—2250 рр. до н. е., це — держава Оріяна, яка мала найпотужніший на той час флот, зображення кораблів якого є на плитах Кам'яної Могили. Існування усатовського флоту, на думку Ю.О. Шилова, зумовлене розвитком металургії у усатовського населення, що була заснована на малоазійських формах та сировині (Шилов 2003, с. 39).

Проаналізуємо дані щодо Усатова—Оріяни. У датуванні його в межах 3250—2250 рр. до н. е. збігається лише початкова дата, хоч останнім часом історію усатовського трипілля починають на 300—400 років раніше, а от дата 2250 р. до н. е. відповідає ... некалендарній хронології. Невідомо, звідки взято датування цим періодом зображень кораблів на плитах Кам'яної Могили. Тим паче, немає жодних даних про належність будь-яких зображень Кам'яної Могили до усатовської культури, пам'ятки якої розташовано на відстані близько 300 км від її гrotів та плит. Кургани з усатовськими похованнями не виходять за межі пониззя Дунаю та Дністра і не доходять навіть до Дніпра (рис. 1).

Зауважимо, що найдавніші датовані зображення великих кораблів відомі на території Малої Азії, але вони були створені вже після зникнення усатовської культури і зображують флот місцевих правителів. Отже, «найпотужніший у світі флот» усатовської Оріяни поки лишається нічим не підтвердженою фантазією. Металургія Усатова не була заснована на малоазійській сировині, дослідники визначають інший напрямок зв'язків — кавказький. Єдине, що, можливо, пов'язувало усатовців із Малою Азією — технологія виготовлення великих кинджалів (Рындина, Конькова 1982, с. 30—42). Утім, цей факт Ю.О. Шилову наразі просто невідомий.

Далі Ю.О. Шилов наполягає на процесі трансформації пізнього Трипілля в культури бронзової доби, зокрема інгульську катакомбну та середньодніпровську. Висунута І.І. Артеменком у 1970-х рр. теза про участь софіївського типу

трипільської культури у формуванні середньодніпровської культури не знайшла фактичного підтвердження в археологічному матеріалі. Останні дослідження виявили, що найдавніші пам'ятки середньодніпровців, виходячи з наявних С14 дат, узагалі є поза межами поширення трипільської культури (Kadrow 2003, p. 243, fig. 1). Попри те, що інгульська катакомбна культура, за деякими С14 датами, виникла приблизно в часи зникнення трипільських пам'яток (Telegin, Pustovalov, Kovalyukh 2003, fig. 15), твердження про генетичний зв'язок підкріплено на сьогодні лише загальними міркуваннями. Формальна подібність окремих елементів орнаментації та орнаментальних композицій кераміки (на нашу думку, досить віддалена) не може бути ані єдиною, ані, тим паче, достатньою підставою для встановлення спорідненості археологічних культур. Наразі немає вагомих підстав говорити про безпосереднє «перетікання» Трипільля у вищезгадані археологічні культури.

Свідченнями контактів Трипільля із Середземномор'ям та Анатолією Ю.О. Шилов вважає особливості усатовської пластики та великих кинджалів. На його думку, в усатовській культурі перероблено канон трипільських (араттських) жіночих статуєток на чоловічі, фалосоподібні, які поклали початок так званим кікладським ідолам на островах Егейського моря, де вони поширилися разом із керамікою та кинджалами усатовського типу (Шилов 2003, с. 41).

Усатовська антропоморфна пластика представлена специфічними типами жіночих зображень, що відтворюють образ нахиленої вперед фігури, яка сидить. Ні яскраво виражених чоловічих, ні фалосоподібних статуєток серед матеріалів усатовської скульптури не виявлено. Морфологічні особливості усатовських фігурок не мають нічого спільного з кікладськими ідолами (рис. 3). До того ж, останні виникли задовго до появи усатовської культури.

Знахідки кераміки усатовського типу на островах Егейського моря насправді не відомі. Щодо кинджалів усатовського типу, то, хоча вони й зроблені за анатолійськими (але ж не середземноморськими!) прототипами та мають аналогії у Середземномор'ї, але, з огляду на хронологію, їх у жодному разі не можна розглядати як вихідну форму для цього типу предметів (Збенович 1974, с. 142; там само — про історію, долю усатовських племен та їхні зв'язки, с. 151—162).

Наведений аналіз даних, на яких ґрунтується концепція Ю.О. Шилова, доводить хибність запропонованої автором «історизації» археологічних джерел щодо трипільської культури. Така історизація спирається на спотворені чи вигадані матеріали й не має нічого спільного з реальни-

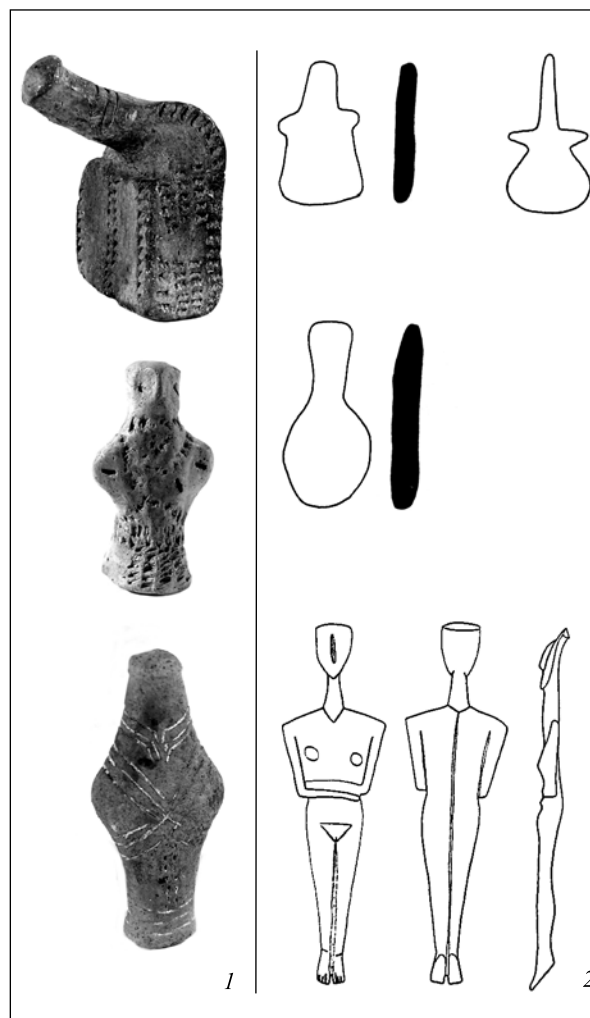

Рис. 3. Антропоморфні зображення: 1 — усатовської культури (з колекції Одеського археологічного музею); 2 — «кікладські ідоли» (за Г. Парцінгером)

ми історичними фактами та подіями. Втім, вона цілком відповідає згаданім на початку статті ознакам міфотворчих праць.

Постає запитання: чи потребують наукової аргументації основні положення аратто-трипільської концепції Ю.О. Шилова? Тексти останнього, за слушним висновком Л.Л. Залізняка, мають, швидше, не науковий, а сакрально-релігійний характер. Подібні тексти апелюють не до логіки читача, а до почуттів. Отже, вони не повинні відповідати вимогам наукових концепцій. Побудована за зразками міфів, концепція світової історії є квазінауковим сурогатом, вона зводить громадськість і науку України на манівці та, зрештою, робить країну посміховиськом в очах цивілізованого світу (Залізняк 2002, с. 93). Дійсно, публічні виступи Ю.О. Шилова перед аудиторією уже давно нагадують проповіді — як за змістом, так і за характером викладу, тому наукові дискусії у цьому випадку виглядають недоречними. Натомість пропонуємо в подальшо-

му аналізувати доробки Ю.О. Шилова не як наукові праці, а як феномен міфотворення сучасного суспільства. Втім, міфологія, власне, не є предметом археологічних досліджень.

«Розмисли» про місце трипільської культури. Прикладом підходу до трипільської культури, що не належить до наукових методів, може бути спільна праця П.Л. Паламарчука та І.А. Андрієвського (Паламарчук, Андрієвський 2002). Автори поставили собі за мету відповісти на одвічні філософські запитання: «Хто ми? Звідки прийшли?», звертаючись до Трипілля.

Уже в передмові автори роблять кілька програмних заяв, з яких зрозуміло, чим світова цивілізація завдячує трипільській культурі. Вони вважають, що саме трипільці-першоорачі першими у світі приручили коня, винайшли колесо й плуг, спекли першу хлібину. Пізніше хліборобська культура трипільців-аріїв була перенесена до Китаю, Індії, Месопотамії, Єгипту, Егеїди, Італії, на Балкани, до Західної Європи та Скандинавії. За рівнем суспільно-економічного розвитку, на їхню думку, ця культура наближалася до цивілізацій Єгипту та Близького Сходу (там само, с. 3). На жаль, на користь цих заяв не наведено жодних аргументів.

«Зорі Трипілля» дещо загубилися в історичному часі, бо автори праці використовують хронологію трипільської культури, побудовану на некаліброваних радіовуглецевих датах, що робить усі подальші історичні зіставлення марними (там само, с. 4—6).

Видання складається переважно з цитування зібраних у різних виданнях наукових даних та оригінальних розробок. При цьому автори поєднали іноді несумісні погляди різних дослідників, наприклад, щодо походження трипільської культури. Щоб переглянути давню історію людства, авторам вистачило всього півсотні наукових праць, які відповідним чином прокоментовано. Завдяки цьому з'явився, приміром, висновок про те, що «споріднені за походженням ранньотрипільські племена» жили, крім Молдови, Румунії та Побужжя, ще й у Середньому Подніпров'ї (там само, с. 20), хоча в останньому регіоні їх не виявлено.

Автори чомусь вважають, що всі найважливіші винаходи було зроблено у давні часи на території України. Так, на с. 21 пишуть, що вперше у Східній Європі (!) мотичне землеробство виникло в межиріччі Південного Бугу та Дніпра на межі V—IV тис. до н. е. При цьому серед вирощуваних трипільцями культур згадують жито, яке з'являється на цій території значно пізніше. Далі, на с. 22, читаємо, що трипільці першими в Європі, на думку авторів, застосували механічний пристрій — лучковий дріль для

свердління отворів у різних матеріалах. Авторам невідомо, що сокири-молоти, отвори в яких просвердлено подібним дрилем, з'явилися в культурі лінійно-стрічкової кераміки ще до виникнення трипільської культури.

Іншою стороною цитування та використання наукової літератури є вибірковість. Сталося це з цілком зрозумілих причин: частина літератури могла бути недоступною для авторів. Так, на с. 29 з'являється досить дивний розділ про чотири локальні варіанти трипільської культури. Такий оригінальний перелік локальних варіантів Трипілля, ймовірно, зумовлений обмеженою обізнаністю авторів в археологічній проблематиці.

Характерним не лише для цієї, а й для більшості подібних праць є використання ілюстративного матеріалу без жодного посилання на джерела, звідки їх запозичено. Водночас знак копірайта Івана Андрієвського на підбір та впорядкування ілюстрацій вміщено на другій сторінці видання. Отже, усвідомлення власного права існує, але це чомусь не поширюється на справжніх авторів використаних ілюстрацій — назвати їх не вважають за потрібне.

Часто автори «розмислів» вигадують та перекручують факти. Наприклад, повідомляють, що за 100 років було досліджено не менше «20 великих трипільських поселень», ще й залучають до їхнього переліку Червонохутірське (насправді такого поселення не існує, а є досліджений тілопальний могильник), Сушнівське (можливо, помилка набору — Сушківське), а також поселення Бортничі, Троянів, Ленківці (там само, с. 37). За винятком Сушківки, жодне з них не може вважатися великим.

Далі П.Л. Паламарчук та І.А. Андрієвський творчо розвинули ідеї щодо застосування вогню в трипільському житлобудуванні, описавши, як трипільці у процесі спорудження жител обпалювали стіни: «...у житлах розводили вогонь, і дерев'яне плетиво вигорало... Обпалені стіни ставали чудовим температурним ізолятором» (там само, с. 40). Наскільки відомо, археологи, починаючи з П.П. Курінного, писали лише про обпалювання підлог, а не стін. І.Т. Чернякову на с. 42 автори приписали реконструкцію триповерхового трипільського житла, яка насправді належить К.В. Зіньковському (Зіньковский 1990, с. 76). У списку трипільських поселень та могильників у межиріччі Південного Бугу та Дністра неправильно названо кількість пам'яток (адже там їх кілька сотень, а не десятків), а ще сюди потрапили пункти не лише у Вінницькій чи Хмельницькій, а й у Кіровоградській, Черкаській, Івано-Франківській і навіть Херсонській областях.

Дивує перелік археологічних культур, «суміжних із трипільською», хронологічна позиція яких

не відповідає дійсності (Паламарчук, Андрієвський 2002, с. 89). Серед них названо не відому науці культуру «енеолітичних племен Волині», розташування якої, щоправда, «недостатньо вивчене». Дійсно, автори не обізнані з багатьма фактами, які, все ж таки, відомі науці. А вже на Волині досліджено різні культури (Малицю, Люблінсько-Волинської мальованої кераміки, навіть трипільську), а от що таке згадана на початку культура «племен Волині», знають лише вони. Не менш загадковими є такі культури: середньодністровська (можливо, малася на увазі середньодніпровська?), «надпорізько-приазовських племен мисливців та рибалок», нарешті, «племен мідного віку Закарпаття». До числа «суміжних» потрапила культура лінійно-стрічкової кераміки, датована серединою V тис. до н. е., тобто ще до появи Трипілля, за хронологією авторів.

Слід віддати авторам належне — мабуть, уперше в подібній літературі вдалося зустріти порівняльну таблицю (там само, с. 90, 91) з описом матеріальної культури та господарських занять носіїв різних культур. Проте деякі записи у ній просто вражають. Так, при вивченні графі «поховання, могильники» виявляється, що в буго-дністровській культурі відомі «подові (?) могильники», культурі лійчастого посуду притаманний «наземний спосіб поховань», а для лінійно-стрічкової кераміки характерне взагалі щось видатне: «прорисна орнаментика в індивідуальних ямах». Тобто не померлий лежить у ямі, а загадкова «прорисна орнаментика». Графа «самобутні прикмети» є не менш цікавою. Самобутнім для культури лійчастого посуду автори вважають використання биків як тяглової сили, для пізньострічкової розписної кераміки — залишки загонів для худоби, для кулястих амфор — «дуже рухливі племена» тощо. Можливо, саме згадані риси різних культур глибоко вразили авторів, але чи можна їх вважати «самобутніми»? Зрозуміло, що у цьому випадку — ні.

П.Л. Паламарчук та І.А. Андрієвський зробили свій внесок у реконструкцію суспільного ладу носіїв трипільської культури. Окрему розвідку вони присвятили виникненню у трипільців державності. Трипільська держава, на думку авторів, виникла «як потреба в організації масової (всеприпільської) відсічі займам, зовнішнім загарбницьким впливам і засновувалася на силі авторитету племінних вождів, силі племінної єдності та ідентичності». На їхній погляд, класова нерівність виникла у трипільців «на скотарській основі» причому «приватна власність на засоби виробництва і на цій основі класовий характер суспільних відносин виникають, як соціальні явища, менш болісно і менш деспотично порівняно з іншими стародавніми цивілізаціями» (Паламарчук, Андрієвський 2002, с. 95).

Куди там Ю.О. Шилову з його «безкласовою державою»! Зрозуміло, що жодними реальними доказами та аргументами на користь своїх новаторських висновків, навіть посиланнями на класиків марксизму, термінологією та теоретичними положеннями, якими вони користуються, автори себе не обтяжують.

У розділі, присвяченому духовним надбанням трипільців, П.Л. Паламарчук та І.А. Андрієвський не змогли оминати таку популярну нині тему, як трипільське письмо. Вони публікують 135 зображень під гаслом «Трипільські логографічні символи та їх тлумачення» (там само, с. 110—118). Цій публікації передують три сторінки тексту, з яких можна дізнатися, що трипільське письмо «...виникло не одномоментно. Вважаємо, що з'явилося воно у VIII—VII тис. до н. е. та остаточно оформилося у IV тис. до н. е. — у ранньому періоді культури». Спершу письмо, на думку авторів, було піктографічним, потім трансформувалося у логографічне (там само, с. 107). На с. 108 дослідники пояснюють ключ для дешифрування цього логографічного письма — порівняння «трипільських візерунків» із «елементами письма» Шумеру, Фінікії, Стародавнього Єгипту, островів Пасхи та Крит, племен майя, ескімосів Півночі, які «...мають не лише схожі риси, але й цілком ідентичні символи...». Автори переконані, що «Трипільське письмо... посяде чільне місце у світових системах письма». Аналіз «логографічних символів» показує, що деякі з них є ексклюзивним результатом творчості дешифраторів (там само, с. 21, 47, 48, 63, 75, 79, 89, 113, 118, 133, 134, 135 тощо). Такий розмах у «вивченні» проблеми трипільської писемності — від Шумеру до ескімосів — є, без перебільшення, унікальним.

Цілком оригінальним убачається розділ про трипільську Атлантиду, звідки «у VII—VI тис. до н. е. розселилися по всіх українських обширах прототрипільські племена». При цьому автори посилаються на дослідження А.Д. Архангельського та М.М. Страхового, які ще в 1970-х рр. реконструювали обриси Чорного моря (фактично — прісноводного озера) до появи Дарданельської протоки. Тут ідеться про так званий Чорноморський потоп, унаслідок якого утворилося сучасне Чорне море. Спочатку, на думку П.Л. Паламарчука та І.А. Андрієвського, вода змусила населення «Атлантиди» — шельфу Чорного моря — шукати інше місце проживання. Одним із наступних наслідків потопу міг бути, за припущенням авторів, вибух сірководню, «який можна порівняти хіба що з вибухом кількох атомних бомб», у результаті чого в регіоні сталася екологічна катастрофа та змінився клімат. Після цього «вцілілі племена започаткували у межиріччі Південного Бугу та

Дністра, тобто на Поділлі, нову культуру, відому нині як трипільська» (Паламарчук, Андрієвський 2002, с. 121, 122).

Зрозуміло, що мешканці м. Бершадь на Поділлі є патріотами свого краю і спробували довести, що саме тут почалася історія не лише України, але певною мірою і світової цивілізації. Добре, що автори, як зазначено в післямові (там само, с. 123, 124), не претендують на «єдино можливе та істинне трактування». Зрештою, вони мали благородну мету — допомогти читачеві «усвідомити себе нащадком найвизначніших досягнень людського духу, всього створеного людськими руками у минулому...». Власне, ця праця і не видавалася як наукова: на відповідній сторінці годі шукати відомостей щодо характеру видання. Утім, хто читатиме вихідні дані? Важливо, що текст надруковано, а за наслідки автори не відповідають. На відміну від наступного випадку, коли йдеться про просування «сміливих ідей» з «альтернативної історії» до системи шкільної освіти.

Цивілізаційний євразійський контекст давньої України. Праця О.А. Білоусько (Білоусько 2002) за своїм задумом є надзвичайно актуальною, адже в ній давня історія України розглядається як частина світового історичного процесу. Численні карти та хронологічні таблиці дають змогу побачити, що відбувалося у світі у той чи інший період давньої або середньовічної історії. Ілюстрації презентують не лише старожитності України, а й давні цивілізації всього світу. Видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України як посібник для вчителя.

Подібні видання надзвичайно популярні за межами України. Для їхнього створення формуються авторитетні редколегії, які залучають цілі колективи провідних науковців, переважно професорів із відомих університетів, ілюстративний матеріал та карти виконано на високому художньому та поліграфічному рівнях (наприклад, Науwood 2002). Часом, попри серйозну підготовку, навіть у таких виданнях можна знайти не зовсім точні чи застарілі відомості, які особливо помітні у випадках, коли йдеться про давню історію території Східної Європи та України. Трапляються певні проблеми і з хронологією.

Проте ці наукові видання ніколи не містять відомостей про Атлантиду, Лемурию, Му, Гіперборею, «Аратту—Оріяну» та інші подібні «реалії альтернативної історії» планети Земля. Атласи та інші твори з цими «реаліями» також видаються (наприклад, Калашников 2003), але наразі не мають рекомендацій державних установ і не розглядаються як навчальні посібники в державній системі освіти.

В останньому аспекті українське видання вирізняється з-поміж своїх зарубіжних аналогів.

Крім звичайних проблем та типових помилок, притаманних великим компілятивним працям, воно містить певний відсоток «альтернативної» інформації, яка жодним чином не сумісна з науковими засадами дослідження історії.

Зазначимо, що ілюстрації подано без посилання на джерело, звідки їх запозичено, а також не згадано авторів відкриття або дослідників тієї чи іншої пам'ятки. Знову бачимо суцільне порушення авторських прав десятків інших дослідників, причому про свої копірайти ані видавництво, ані О.А. Білоусько не забули. Відтепер члени Інституту археології НАН України, наприклад, бажаючи надрукувати ілюстрації, витягнуті творцями цього посібника з їхніх видань, мали б щоразу письмово звертатися по дозвіл до видавництва «Генеза» та О.А. Білоусько.

Джерелом міфологічної інформації, викладеної у книзі, стали твори, наведені в бібліографії (Білоусько 2002, с. 234—238). Це, зокрема, праці відомих в Україні представників міфоісторичного напрямку — Ю.М. Канигіна, М. Суслопарова, Ю.О. Шилова. До списку літератури включено збірку не менш фантастичних творів — «Космос Древньої України». У бібліографії знаходимо й працю «Вчителя» Л. Силенка, яка є твором сакрального, а не науково-історичного спрямування.

Наявність численних фактичних помилок пояснити неважко, оскільки у вихідних даних посібника відсутні прізвища наукового редактора й рецензента, а також назва провідної організації. Згадані вади є справою наукового сумління та відображають рівень кваліфікації автора (і тих чиновників з Міносвіти, які рекомендували видання як посібник). Проте як пояснити таку рекомендацію для праці, що містить положення та реалії, відсутні в офіційно затвердженій навчальній програмі для середньої школи? Там наразі немає ні Аратти, ні Оріяни, ні інших подібних альтернативних речей. Матеріали трипільської культури представлено у виданні досить широко (Білоусько 2002, с. 78—82): це зображення жител, поселень, карти, а також їхні описи. Тексти є переважно авторськими конспектами наукових праць узагальнюючого характеру.

Деякі дані не відповідають дійсності, як-от відомості про те, що в Луці-Врублевецькій знайдено «найдавніші з відомих на території Східної Європи мідні вироби». Перші мідні вироби в Європі з'явилися на Балканах — не на Середньому Дністрі та не в трипільській культурі (Рындина 1998, с. 28—32). Культуру Лендель описано двічі — як одну з культур мідної доби України та як одну з культур неоліту Європи, причому в останньому випадку не зазначено, що ця культура відома й на території України. Причина оче-

видна: лише деякі українські археологи зараховують місцеві культурні типи до культури Лендель. У сусідніх країнах дослідники зараховують їх до інших археологічних культур (Kadrow, Zakoscielna 2001, s. 70, 71).

Розглянемо таблиці культур різних періодів. Трипільська культура представлена одразу кількома таблицями, які в деталях різняться між собою. У таблицю XV під № 19 включено трипільську (індоевропейську) цивілізацію, «віддалено споріднену з шумерською» (Білоусько 2002, с. 95), яка починається близько 4000 р. до н. е. Отже, від початку використано хронологічні репери, які не відповідають дійсності. Там само дізнаємося, що цивілізація Трипільля вплинула на формування «руської цивілізації». Останню можна знайти трохи далі, під № 30, але вже як східно-християнську (православну, руську) цивілізацію.

У згаданій таблиці Трипільля виглядає давнішим за цивілізації Єгипту та Шумеру, неолітичні та енеолітичні попередники яких штучно відрізані від свого продовження. Це й не дивно, адже в таблиці XII неолітичні культури Єгипту та Месопотамії не зазначені. Проте трипільська культура показана як продовження буго-дністровської. Останню чомусь у тексті, таблицях та на карті названо «Бузько-Дністровською (Савранською) культурою». Такий термін у науковій літературі не вживається. Походження трипільської культури від буго-дністровської науковці нині розглядають виключно як питання історіографії. Отже, мимохіть створюється ілюзія, що трипільці є творцями давнішої, фактично першої (!) на планеті Земля цивілізації, з чого випливає, що корені «руської цивілізації», відповідно, глибші. Втім, ці висновки заперечує присвячена мідній добі таблиця XIII, де (щоправда, паралельно) показано неолітичні (!) та енеолітичні культури Месопотамії від 5500—5500 рр. до 3100 рр. до н. е. — від Гассуни (Хассуни) до Убейду, Уруку і Джемдет-Наср, які передували цивілізації Шумеру. Отже, допитливий читач може побачити, що Трипільля все ж таки не є найдавнішою цивілізацією планети, а неолітичні культури були й у Месопотамії. Таким чином, школярам пропонують захоплюючу альтернативну історію.

Проте справжня альтернативна історія пов'язана з ученням Ю.О. Шилова про держави Аратта та Аріан. Карта 39 представляє взаємне їх розташування у період 4000/3600—2250/2200 рр. до н. е. Поруч, на с. 98, знаходимо відомості про те, що «трипільське суспільство керувалося інтелектуальною елітою — жерцями-брахманами, чия влада базувалася на інституті Спасительства... Трипільля—Аратта характеризується як первіснокомуністична держава, на

відміну від рабовласницького Шумеру». На карті 40 (3600/3500—2850/2750 рр. до н. е.) показано держави Аратта (на території України) і Шумер (у Месопотамії). Велика стріла від Аратти до Дворіччя позначає шлях пересування носіїв трипільської культури до Шумеру.

Пояснення та коментарі до цієї карти знаходимо далі, на с. 100, 101. Вони починаються з одкровення, що «носіями цивілізації на величезних просторах Євразії стали індоевропейці, люди білої раси, яка сформувалася на зламі IV—III тис. до н. е. і випередила у своєму розвитку всі інші. Серед місць, де вперше зародилися білі люди, вчені все впевненіше називають Україну». Твердження про зародження «білої раси» в енеоліті є науковим відкриттям, оскільки досі науковці вважали, що це сталося набагато раніше, ще в палеоліті. Шкода, що відкриття батьківщини білої раси не підтверджене жодними посиланнями, хоча нижче автор зазначає: «про це написано вже тисячі наукових праць».

Основним джерелом натхнення для О.А. Білоусько стали твори «археолога і письменника Ю.О. Шилова», які, на її думку, «вирізняються новизною і важливістю» (Білоусько 2002, с. 100). Наступні кілька сторінок є конспектом цих творів, які містять ті самі фактичні помилки та фантастичні твердження, що їх ми вже проаналізували на початку цього додатку — від плутанини з хронологією і географією до трипільської держави Аратти. Коментар до карти 40, уміщений на с. 102, подає відомості про те, що «деякі вчені [цікаво, які, крім Ю.О. Шилова?] схиляються до думки, що він [народ-мігрант, який створив цивілізацію Шумеру], можливо, мав якийсь зв'язок із українською Араттою». Коментарі, як-то кажуть, зайві.

Не минула О.А. Білоусько й популярну нині тему Чорноморського потопу. Авторка наводить думку «деяких дослідників», що болота Месопотамії було заселено вихідцями із затопленої (3500/3000 рр. до н. е.) Меотиди/Азовського моря, які створили найдавніші міста-держави Шумеру (Білоусько 2002, с. 102). Отже, на одній сторінці маємо дві альтернативні версії походження цивілізації Шумеру: 1) міграція з Аратти; 2) міграція із затопленої Меотиди 3500/3000 рр. до н. е.

Елементарний аналіз наявних даних свідчить, що обидві версії є просто неймовірними. По-перше, цивілізація Шумеру своїми коренями сягає принаймні VI—V тис. до н. е. — культури Убейд, яка показана у згаданих раніше хронологічних таблицях. Тобто, витоки цієї цивілізації відомі задовго до того, як вигадані Ю.О. Шилівим аратти-трипільці нібито зняли з місця й вирушили на південь. Адже поява Трипільля — це друга половина VI тис. до н. е. Отже, арат-

ти-трипільці мали вирушити в Месопотамію одразу після появи на теренах України, щоб встигнути заснувати пращумерську цивілізацію раніше за культуру Убейд, але в такому разі у них не лишилося б часу на створення Придніпровської Аратти, не кажучи про усатовську Оріяну...

По-друге, на період 3500/3000 рр. до н. е. Азовське море існувало вже понад 3200 років, адже Чорноморський потоп нині датують приблизно 6700 р. до н. е. Отже, в той час міграції якихось племен чи народів із дна Азовського, не кажучи про Чорне море, вже не могли відбуватися.

Описані вище спроби впровадження в історичну науку взагалі і, тим більше, у шкільні курси історії Давнього Світу творів, які «вирізняються новизною і важливістю», не можна визнати ні виправданими, ні задовільними. Фактично, вони спрямовані на формування ірраціональних «україноцентричних» уявлень про довколишній світ, які справляють враження релігійної доктрини, а не реальної історії. Цікаво, що поза межами сторінок посібника, присвячених археології та давній історії України, аратто-арійські студії не вписані у світовий цивілізаційний контекст. Зрозуміло, що автор посібника не може зробити це в повному обсязі замість авторів міфу, тим більше не може узгодити всі розбіжності між їхніми версіями. Залишається хіба що висловити щире співчуття вчителям, які повністю скористаються матеріалами цього посібника під час викладання курсів історії Стародавнього Світу та України. Співчуття слід висловити й на адресу їхніх учнів, а також батьків цих учнів. Подібні експерименти із запровадження в освітні програми бачення історії очима ідеологів тоталітарних режимів уже проводилися в минулому — і в СРСР, і в Німеччині 1930-х рр. (Моссе 2003). Наслідки в обох випадках були відповідними.

Трипільці родом з Атлантиди. Про трипільську культуру пам'ятають і пишуть не лише в Україні, а й у Росії. Свого часу в Москві було створено наукову школу дослідників, яка дуже багато зробила для вивчення трипільських старожитностей та популяризації відомостей про трипільську культуру. Отже, творці альтернативної праісторії з Росії мають достатньо інформації та охоче нею послуговуються. Крім того, вони плідно використовують твори Ю.О. Шилова. Звичайно, в їхніх працях Трипілля посідає значно скромніше місце, адже є певні місцеві пріоритети (Асов, Коновалов, Ильин 2002, с. 12—17).

У центрі праісторичних концепцій російських авторів О.І. Асова та М.Ю. Коновалова знаходиться Гіперборея — північна прабатьківщина слов'ян, з якої останні, на думку авторів, вирушили на південь ще десятки тисяч років тому.

Гіперборейська хронологія не лише унікальна, вона неперевершена за своїм розмахом! Слов'яни прийшли на південь, оселилися і жили «в землі Руській 20 тис. років», а ще 10 тис. років по тому почали будувати міста (разом — 30 000 років праісторії, що із сонцесейною Араттою не зрівняти). Під «землею Руською» автори розуміють центральну та східну частини Європи. У цьому ареалі згадуються дві археологічні культури: трипільська та Вінча. Остання потрапила в поле зору російських авторів завдяки доктору Радівою Пешичу з Югославії, який саме Вінчу вважає найдавнішою, найпершою — словом, усе, як у випадку наших українських міфотворців із Трипіллям.

Далі йдуть посилання на Ю.О. Шилова (якого названо старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України, де він уже давно не працює). Зазначено, що «сучасні українські археологи» (невідомо які, чи Ю.О. Шилов презентує їх усіх?) називають землі трипільців «Араттою, священною землею». Російські автори відзначають глибину досліджень «українського археолога» та «велесознавця» Ю.О. Шилова, тобто знавця так званої «Велесової книги», літопису слов'янських народів із доісторичних часів. Цей твір багато дослідників визнало фальсифікатом ще в минулому столітті.

На думку дослідників гіперборейської праісторії, походження трипільської культури пов'язане із «загиблою легендарною культурою атлантів, яка поширювала свій вплив не лише на Середземномор'я, але й на Причорномор'я». Проте прабатьківщина шумерів — Аратта, на їхню думку, знаходилася все ж таки на Святій Півночі.

Викладені у книзі уявлення про трипільську культуру місцями не менш фантастичні, ніж у Ю.О. Шилова — можна прочитати про багатолюдні міста з населенням 10 тис. — 50 тис. людей, які мали писемність. Трипільці, втім, були поглинуті індоєвропейцями (далі в тексті — прараріями-гіпербореями) у IV—III тис. до н. е. і стали предками багатьох європейських народів. Як і в більшості подібних творів, хронологія тут не витримує жодної критики. Подекуди це зводить нанівець усі історичні реконструкції — як у випадку зі зникненням Трипілля—Аратти. Ті самі трипільці-аратти, що пішли далі на південь, заснували шумерську цивілізацію у Дворіччі. Загибель причорноморської цивілізації, Аратти, автори пов'язують із Дардановим потопом, який стався, на їхню думку, у IV тис. до н. е. Унаслідок цієї катастрофи, як вони вважають, частина араттів загинула, а частина переселилася до Месопотамії, де заснувала «велику шумерську цивілізацію, яка передувала всім світовим цивілізаціям» (Асов, Коновалов, Ильин 2002, с. 14).

Рис. 4. Фрагмент розпису зовнішніх стін (автор — А. Гайдамака) музею України-Аратти у с. Трипілля

Тим, що ні Дарданового потопу в IV тис. до н. е., ні трипільської культури на територіях, які могли бути затоплені, не було, автори не переймаються. Тим більше, що слідів потопу, який би датувався IV тис. до н. е., у лісостеповій частині межиріччя Прута та Дніпра (де жили реальні носії трипільської культури), яка знаходиться за сотні кілометрів від узбережжя Чорного моря, не виявлено.

Уявлення О.І. Асова та М.Ю. Коновалова про матеріальну трипільську культуру досить фантастичні, починаючи з переліку поселень: «кількох великих поселень Трипільської та Вінчанської культур — Сескло, Фессалії (?!), Біче, Бечехей-Хомокош, Шанцбоден, Трипілля» (Асов, Коновалов, Ильин 2002, с. 14). З цих назв лише остання стосується згаданих культур, а загадкова «Фессалія» — взагалі назва регіону Греції. Проте гучні іноземні назви, напевно, мають створити деякий антураж та переконати читача в безмежній ерудиції шановних авторів тексту.

Далі читаємо, що трипільці жили у великих селищах, які обносили ровом та стінами з колод (абсолютно унікальна інформація, навіть у Ю.О. Шилова її немає). На с. 13 цей опис ілюстровано гарним малюнком — зображенням такого поселення трипільської культури, спланованого за ідеальним колом, що є повною фантазією художника. Із пропонованого опису матеріальної культури трипільців можна дізнатися, що

вони носили одяг зі шкіри (насправді трипільці широко використовували тканини), ножі (!) та вістря стріл виготовляли зі сланцю (насправді — з кременю). Наведено повну інформацію навіть про трипільські щити, зокрема про те, що їх плели з лози та прикрашали «амулетами священних тварин» (?), а вожді прикрашали свої щити «зображенням бичачої голови з великими рогами». Це при тому, що наразі не існує жодних іконографічних матеріалів із цієї теми, не кажучи про знахідки самих щитів. Утім, як і реальних даних про «браслети з переплетених змій».

Відтворена на с. 15 панорама трипільського селища нагадує куточок українського села XIX ст., а біля будинків та всередині можна побачити жінок у типових сарафанах (невже і їх шили зі шкіри та хутра?). У підписі до цієї ілюстрації описано глиняну модель трипільського житла, в якій «біля вітваря стояли жінки у молитовних позах і одна з них нібито керувала обрядом». Усупереч твердженням авторів, подібну модель археологи не знаходили. Цей опис є перекрученим варіантом реконструкції обряду, зробленої Т.Г. Мовшею за даними розкопок, та інтерпретації решток житла на поселенні Сабатинівка II, яка належить М.Л. Макаревичу (Асов, Коновалов, Ильин 2002, с. 15, 16; Макаревич 1960, с. 290—301; Мовша 1971, с. 201—205).

Трипільська культура в цьому контексті — лише маленька частина фантастичного історич-

ного полотна, створеного дослідниками «проблем атлантології та арієзнавства», в якому трипільській Аратті, звичайно, не могло бути відведено чільного місця. Причина банальна: це місце вже належить арктичній прабатьківщині росіян — Гіперборей. Проте О.І. Асов та М.Ю. Коновалов усе ж знайшли для Аратти відповідне місце, хоч і не узгодили його з «велесознавцем» Ю.О. Шиловим, для якого саме Аратта є центром світової цивілізації.

Таке явище цілком закономірне, адже існують інші версії світової історії, в яких не знайшлося місця ні для праслов'янської Аратти, ні для Гіперборей. Що ж, для когось центром світобудови з тих самих ідейних міркувань може бути виключно Авалон, для когось — Тара, Му чи Атлантида. Втім, оскільки кінцевою метою подібних праць насправді є міфотворчість, то історичні реалії слугують лише приводом, живильною субстанцією для творчості.

Проаналізовані вище твори мають усі ознаки міфотворчості, згадані на початку нашої розвідки. Так, сконструйована Ю.О. Шиловим Аратта-«священна» — це ідеальне суспільство, безкласова держава, якою керують мудрі духовні лідери, здатні принести себе в жертву («інститут Спасительства») заради існування суспільства; в Аратті — витoki всієї слов'янської (української) історії та культури, а головне, не зацьмареної сторонніми впливами духовності. Те, що суспільство й Україна нині переживають кризу, — прикрий наслідок збочення з магістрального шляху, намальованого творцями «священної» Аратти. Повернення традицій «священної, сонцесейної Аратти» тощо — єдина запорука спасіння нинішньої України.

Аналогічне значення має Гіперборей для сусідньої Росії. Обидва міфи в уяві їхніх творців мають планетарне значення, а це надає як Аратті, так і Гіперборей більшої ваги в очах читачів та послідовників — звичайно, в межах країн, де ці міфи створено. Нині такі міфи майже непридатні для «зовнішнього» використання, на відміну від інтернаціонального міфу про Атлантиду. «Зорі Трипільля» є локальним виявом трипільського міфу. Книга ж О.А. Білоусько — яскравий приклад спроби запровадження неоміфології до системи освіти.

Існує й більш «матеріальна» спроба відтворити міф про Аратту. Вже другий рік у с. Трипільля будується приватний музей «Україна-Аратта», в якому Ю.О. Шилов має втілити свої інтелектуальні надбання (рис. 4). Там, за його словами, кожен відвідувач зможе пересвідчитися, що «так звана трипільська культура» — це не що інше, як сліди «високорозвиненої держави Аратти», яка існувала тисячоліття тому і стала основою для індоєвропейських, слов'янських та українського

етносів (Чердынцева 2005, с. 10).

Музей дійсно може вийти унікальним, адже матимемо чи не перший в європейській практиці приклад перетворення науково-просвітницької установи (якою за визначенням є кожен музей) на сакральну будівлю — втілення міфотворчих зусиль Ю.О. Шилова. Наступним логічним кроком було б перетворення музею на храм або перший монастир України-Аратти. Чи не відвідували ми подібні музеї в СРСР, де старожитності у вітринах супроводжувалися цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму? Той, хто забув таке чи не бачив, матиме нагоду освіжити відчуття та отримати незабутні враження в музеї України-Аратти.

У цій ситуації можна лише поспівчувати тим, хто тривалий час вкладав власні (причому чималі) кошти у створення музею європейського рівня, а має шанси отримати храм вигаданої Аратти з проповідником нової релігії на додачу. Останні претензії мають уже достатньо підтверджень, причому «наданих» безпосередньо інтелектуальним натхненником унікального музею.

У програмних заявах Ю.О. Шилов повідомляє, що, на відміну від «адептів розділеного знання», цілком свідомо наближає «епоху неподільної істини» (Чердынцева 2005, с. 10). Про що тут ідеться? Йдеться про злиття науки, зокрема археології, з «неподільною істиною», тобто новою релігією, пророком і проповідником якої виступає шановний професор і академік власною персоною. Проте в такому разі претензії на науковість, розрекламовані ним наукові регалії нічого не варті у вимірі Віри, яка за визначенням є вищою за наше нікчемне буття. Втім, і наукова полеміка з концепціями, викладеними у сакральних текстах, втрачає надалі будь-який сенс.

Водночас постає питання, чи може запропоноване Ю.О. Шиловим віровчення претендувати ще й на роль національної ідеї? Нам пропонують не що інше, як втілювати в життя ідею первіснокомуністичної держави, керованої духовною елітою. Що таке комуністична держава, українці (і не лише вони) вже випробували на собі. Стосовно духовної еліти: якщо до неї входить автор вчення про Аратту (а як інакше?), то в мене особисто виникають неабиякі сумніви щодо кінцевого результату.

Здається, подібне вже не раз відбувалося в історії ХХ ст. Нині ж може йтися і про міжнародний престиж України. Адже в ХІХ—ХХ ст. аналогічні за характером та змістом історичні міфи не раз ставали основою ідеології (та подальших дій) агресивних тоталітарних режимів. Утім, про ставлення в цивілізованому світі до ідейних будівників національного комунізму згадувати не будемо.

Чудові легенди та яскраві міфи завжди приваблювали читачів. Кожен народ має своїх ле-

гендарних пращурів-героїв, оспівує їхні подвиги та шукає натхнення у славному минулому. Такими легендарними пращурами є й представники народу, назви якого ми не знаємо і який лишив нам у спадщину здобутки хліборобської цивілізації, відомої в археології як трипільська культура. Трипільля — це багатогранний феномен, виміри якого безмежні. Це джерело натхнення для тих,

хто цікавиться давньою історією, краєзнавців, митців, народних майстрів, і, зрештою, творців сучасного фольклору. Черпати з цього джерела стало можливим завдяки праці кількох поколінь науковців, які понад 100 років досліджують усі можливі аспекти трипільської культури і відкривають щоразу нові обрії для всіх, хто захопився давниною.

Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 563—699.

Асов А.И., Коновалов М.Ю., Ильин П.В. Древние арийцы. Славяне. Русь. — М., 2002. — С. 12—17.

Білоусько О.А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. — К., 2002.

Відейко М.Ю. В пошуках держави Аратти // *Археологія*. — 1995, № 2. — С. 104—118.

Відейко М.Ю. Археологія в Інтернеті. — К., 2001. — С. 118—123.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003а. — С. 147—150.

Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені — Трипільля // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003б. — С. 106—118.

Відейко М.Ю. Казаровичі // *ЕТЦ*. — К., 2004. — Т. 2. — С. 205—206.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // *Stratum plus*. — 2000, № 2. — С. 188—236.

Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Планування поселень трипільської культури // *ЕТЦ*. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 303—314.

Етнічна історія України. — К., 2000. — С. 19—26.

Залізняк Л.Л. Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи // *Археологія*. — 2002. — С. 88—98.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья // *НА НАН України*. — К., 1974.

Зиньковский К.В. К итогам комплексного исследования трипольских памятников // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 73—76.

Калашиников В. Загадки истории. Древнейшие цивилизации. — М., 2003.

Керам К.В. Первый американец. — М., 1979. — С. 217—224.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья // *НА НАН України*. — К., 1977.

Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // *ЗОО*. — 1960, Т. 1. — С. 290—301.

Мовша Т.Г. Святылища трипольской культуры // *СА*. — 1971, № 1. — С. 201—205.

Моссе Дж. Нацизм и культура. — М., 2003.

Паламарчук Є., Андрієвський І. Зорі Трипільля. — Вінниця, 2002.

Рындина Н.В., Конькова Л.С. О происхождении больших усатовских кинжалов // *СА*. — 1982, № 2. — С. 30—42.

Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М., 1998.

Ткачук Т.М. Гопак навколо трипільської культури...

Чердынцева А. Юрий Шилов: «Археология отыщет бога» // *Вечерние Вести*. — 2005. — 19 янв.

Шилов Ю. Аратта і Аріан. Пракорені Русі // Переяславська земля та її місце в розвитку Української нації, державності і культури: Тези Всеукр. наук. конф. — Переяслав-Хмельницький, 1992. — С. 46, 47.

Шилов Ю.О. Доскитські цивілізації Подніпров'я // *Космос древньої України*. — К., 1992. — С. 109—110.

Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. — II тис. н. е. — К., 2002.

Шилов Ю.О. Праслов'янська Аратта. — К., 2003.

Haywood J. Historical Atlas of the Ancient World 4,000,000 — 500 BC. — 2002.

The Atlas Arheologia Swiata. — Warszawa, 2002.

Kadrow S., Zakoscielna A. Lublin-Volhynian and Tripolie cultures spatial and chronological relations: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20—25 серп. 2001 р. — Збараж, 2001. — С. 70, 71.

Nemeicova-Pavukova. Kreisgrabenanlage der Lengyel — Kultur in Ruяindol — Borova. — Bratislava, 1995.

Petrash J. 1990: Mittelneolitische Kreisgrabenlagen in Mitteleuropa // *Bericht der RGK*. — 71. — Mainz a/Rein, 1990. — S. 407—564.

Wauchope R. Lost Tribes and Sunken Continents. — Chicago; London, 1962.

Одержано 13.07.2005

ТЕМА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ
В СОВРЕМЕННОМ «ПРАИСТОРИЧЕСКОМ» МИФОТВОРЧЕСТВЕ

Далекое прошлое, в том числе трипольская археологическая культура, сегодня стало источником для создания исторических мифов. Такое явление вполне закономерно. Тысячелетиями мифы создавались в народном сознании. Сегодня мы наблюдаем, как к этому, ранее таинственному, процессу приобщились конкретные авторы, имена которых становятся известными, и они приобретают тысячи сторонников. Мифы, однако, всегда остаются яркой поэтической конструкцией, живущей по своим законам. История и археология — научные дисциплины со специфическими методами познания, поставляющие факты о прошлом и предлагающие их интерпретацию. В каждом случае выбор между историей и мифом может и должен быть сознательным, равно как и понимание последствий, а также ответственности за такой выбор.

На примере произведений Ю.А. Шилова; А.И. Асова, М.Ю. Коновалова и П.В. Ильина; О.А. Билоусько; П. Паламарчука и И. Андриевского мы можем ознакомиться с созданными по законам мифотворчества альтернативными научному видению картинами прошлого. При этом авторы исходят не из фактов, а из заранее заданной идеи — «Божественной Аратты», Гипербореи, положивших, по их мнению, начало мировой цивилизации. Авторы не утруждают себя доказательствами, зачастую просто выдумывая их. Трипольская культура, будучи достаточно ярким, «раскрученным», но в то же время малоизвестным широкой публике феноменом, послужила богатным «строительным материалом» для «альтернативных» версий истории Украины. Созданные таким образом концепции не выдерживают научной апробации, поскольку рассчитаны на проповедь перед сторонниками, жаждущими понятных и красивых сказок.

Наметившиеся тенденции внедрения исторических мифов в систему среднего и высшего образования приняли в последние годы угрожающий характер. В данном случае речь идет о престиже Украины как цивилизованного европейского государства, поскольку в XIX—XX вв. аналогичные по характеру и содержанию исторические мифы не раз становились основой идеологии (и вытекающих из нее действий) агрессивных тоталитарных режимов. Наука может рассматривать подобные произведения разве что в качестве предмета ее, науки, изучения — как определенное проявление общественного сознания.

TRYPILLYA CULTURE IN THE CONTEXT
OF MODERN «PREHISTORIC» MYTHMAKING

Distant past, including Trypillya archaeological culture, has become a source for historical myths. This phenomenon is quite natural. For many millennia the myths have been created in the people's minds. Nowadays we can observe individual authors joining this previously mysterious process, their names becoming well-known, and their ideas gaining support of the thousands. The myths, however, always remain vivid and poetic structures living by their own laws.

History and archaeology are branches of science possessing specific methods of cognition, supplying facts about the past, and proposing their interpretation. In each case the choice between the history and the myth can and should be conscious. The same pertains to awareness of the consequences and responsibility for this choice.

By the example of publications by Yu.O. Shilov, O.I. Asov, M.Yu. Konovalov, and P.V. Iljin; O.A. Bilous'ko; P. Palamarchuk and I. Andrievskiy we can get acquainted with pictures of the past are alternative to the science-based vision and created by the laws of myth-making. In addition, the authors proceed not from the facts, but from predetermined concept of «Divine Aratta», Hyperborea, which, in their opinion, lay at the beginning of the world civilization. At the same time they do not take the trouble to prove anything, often they simply make the evidence up. The Trypillya culture, being rather a bright, «promoted», but still little-known to the general public phenomenon, has served as a beneficial «building material», a reference point for the «alternative» versions of the Ukrainian history. The concepts created this way cannot stand the scientific tests, since they are intended to be propagated among those adherents who crave for plain and pictorial tales.

It should be noted that the tendency taking shape towards introduction of the historical myths into the system of secondary and higher education has become menacing during the recent years. In this case we deal with the problem of prestige of Ukraine as a civilized European nation, because in XIX—XX cc. the historical myths analogous in character and intention had become the background for ideology (and actions resulting from such ideology) of aggressive, totalitarian regimes. The science can observe related to the works of the kind only as an object of its study as certain manifestation of public conscience.

С.М. Разумов

РИТУАЛЬНІ НОЖІ ДОБИ БРОНЗИ (за матеріалами Надчорномор'я)

Статтю присвячено аналізу знахідок металевих та кам'яних ножів, які населення Надчорномор'я доби бронзи використовувало в ритуальній практиці, насамперед у поховальному обряді. Запропоновано критерії, за якими можна визначити ритуальні крем'яні ножі.

На матеріалах бронзової доби, що походять із Північного Причорномор'я (територія між нижніми течіями Дунаю та Дону, включаючи Кримський п-ів), дослідники виділили невелику серію бронзових ножів, які вважають знаряддями для жертвопринесень. Ці ножі характеризуються специфічною асиметричною формою леза з вигнутою кінцевою частиною (рис. 1).

Найдавніші зразки подібних виробів датуються ще доямним часом: ніж із пох. 1 кург. 3 біля м. Сватове Луганської обл., який було покладено разом зі звичайним ножем листоподібної форми (рис. 1, б) (Братченко 1996, с. 36, рис. 2, 6); два екземпляри з майкопських комплексів Східного Приазов'я (Мунчаев 1991, рис. 6, 15). У пізньоямному пох. 5 кург. 1 біля с. Калинівка (під Маріуполем) було знайдено подібний ніж у дерев'яному футлярі (рис. 1, 8) (Кульбака, Качур 2002, с. 15, рис. 19, 4). У дерев'яному футлярі містився й асиметричний ніж із пох. 9 (новотитарівська культура) кург. 5 біля станиці Брюховецька Краснодарського краю; там само знаходився дерев'яний візок (рис. 1, 7) (Бочкарев, Бестужев, Бианки, Трифонов 1991, с. 55, рис. 61). Подібні вироби відомі й для ранньокакомбного часу (Зимогір'я 2/9 на Луганщині) (рис. 1, 3) (Смирнов 1996, рис. 6, 2).

Особливо виразні екземпляри таких ножів належать уже до пізньобронзової доби. Це, передусім, серія ножів зі станиці Стара Нагавська та Єлисеєвичів у Східному Приазов'ї, а також зразок із селища Вознесенка біля Запоріжжя (рис. 1, 9) (Отрощенко 1990, с. 12, 13, рис. 4). Ці вироби вирізняють вигнута форма леза та його кінчика, а також наявність рельєфних зображень на спинці або руків'ї. На думку В.В. Отрощенка, найоздобленіший ніж зі станиці Стара Нагавська може бути примітивною схемою водночас святилища та Всесвіту (Отрощенко 1990, с. 13).

Аналогії для ножів такої форми можна знайти серед матеріалів культур шнурової кераміки Центральної Європи, Турбінського могильника у Поволжжі, на Близькому й Середньому Сході та на-

віть у середньовічній Західній Європі (рис. 1, 5, 10) (Кульбака, Качур 2002, с. 14, 15).

Незначна кількість бронзових ножів, які, на думку дослідників, застосовували у жертвопринесеннях, дозволяє висунути припущення, що паралельно з ними з такою самою метою використовували ножі, виготовлені з кременю чи близьких до нього за властивостями ізотропних гірських порід (кварциту, обсидіану тощо). Проблематичним є лише виокремлення їх з усієї маси знахідок кам'яних різальних знарядь із поховальних та поселенських комплексів доби бронзи. Необхідно визначити критерії, за якими ці знаряддя можна зарахувати до жертвних. Для цього слід розглянути деякі комплекси, що, на нашу думку, містять кам'яні ножі, використані з культовою метою.

Зазначимо, що принаймні частину з великих ножоподібних пластин, які часто трапляються у похованнях доби енеоліту, могли застосовувати для жертвопринесень (див.: Нечитайло, Потехина, Панченко, Телегин 2001).

Досить важко виокремити крем'яні жертвні ножі у комплексах ямної культурно-історичної спільноти. Як приклад можна навести знахідку ножоподібної пластини, яка лежала на бронзовому ножі біля голови померлого у пох. 8 кург. 10 біля с. Наташине у степовому Криму (Колтухов, Тошев 2000, с. 197). У пох. 7 кург. 6 біля Новоселівки на правому березі р. Кальміус ліворуч від похованого на спеціальній підсипці заввишки 10 см знаходився ретушований відщеп, а в ногах на аналогічному узвишші — ножоподібне знаряддя (обидва фарбовані вохрою) (Константиnescу 1988, с. 94). Ножі, що могли застосовуватися в обрядовій практиці, знаходяться також на перекриттях могил та на поверхні викидів або насипів ямних курганів, часто разом із залишками тризни (кістки тварин, фрагменти кераміки тощо). Наприклад, ніж, виготовлений у техніці двобічної обробки, знаходився в насипу ямного кург. Синиця біля м. Ульяновка Кіровоградської обл. (рис. 2, 2).

Схожі знахідки є й у комплексах катакомбних культур. У пох. 9 (інгульська КК) кург. 1 біля

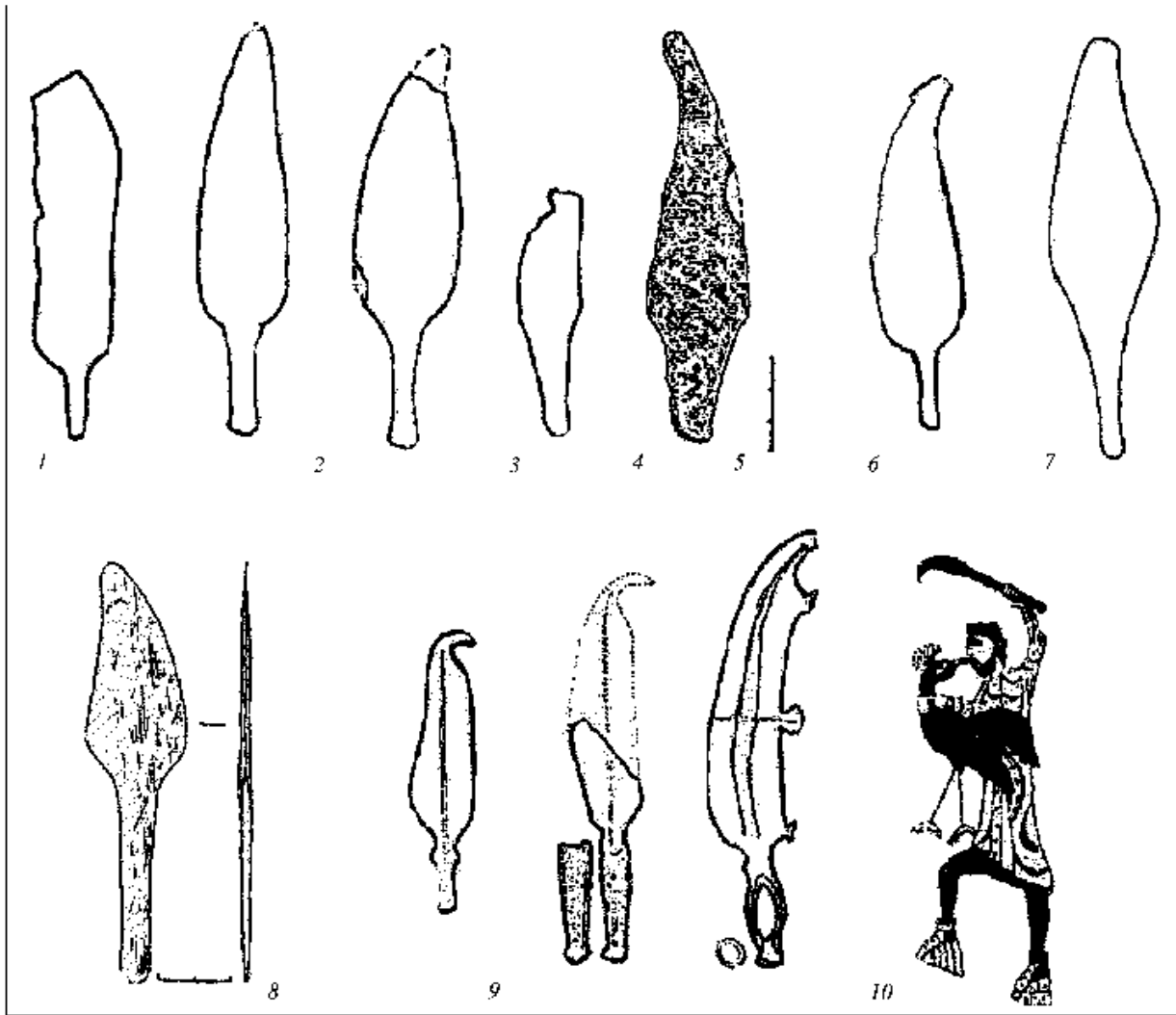

Рис. 1. Металеві ритуальні ножі (Кульбака, Качур 2002)

с. Думени (Молдова) біля лівого плеча померлого було покладено ніж, виготовлений із патинованої палеолітичної скребачки кінцевого типу (Демченко 1983, с. 63). На сходинці вхідної ями пох. 8 (кено-таф) кург. 115 могильника «Царський» (на Нижньому Доні) на плиті пісковика лежав череп бика, між кістками якого знаходився уламок ножоподібної пластини (Потапов 1990, с. 33).

Існують свідчення використання жертвних ножів на культових місцях катакомбних поселень. Так, у культурному шарі середньодонської (харківсько-воронізької) катакомбної культури на поселенні Козача Пристань (середня течія Сіверського Дінця) було знайдено жертвник у вигляді вимостики з кісток свійських тварин, на якому знаходилися розвали двох посудин та великий ніж підтримкутної форми, виготовлений на крем'яній плитці (Кравченко, Кузин, Цимиданов 1999, с. 47).

Поховальні та поминальні комплекси бабинської КІС (КБК) також містять різальні знаряддя з крем'яно, що могли застосовуватися в обрядовій практиці. В елітарному основному пох. 3 кург. Беєва Могила (Донецька обл.) поруч із кістками тварин, розташо-

ваними сімома купками на великій дерев'яній таці на заплічку ями, знайдено масивний реберчастий скол, який використовували як ніж. На перекритті скрині також знаходилися повздовжній скол підправки нуклеуса зі слідами утилізації та скребачка. На заплічках навколо поховання лежали череп вівці, череп та кістки кінцівок коня (залишки опудала?) (рис. 3, 1) (Полидович 1993, с. 81). У дуже близькому за обрядом та складом інвентарю пох. 8 кург. 1 біля с. Миколаївка (Донецька обл.) біля таза померлого на шматку сірки (яку традиційно застосовували в ритуалах очищення) знаходився ніж на масивній пластині енеолітичного вигляду. Поруч у плямі крейди лежав бронзовий ніж. За спиною похованого знаходився відщеп зі слідами утилізації, що використовували як ніж (рис. 3, 2). За стінкою дерев'яної скрині також знаходилися черепи та кістки кінцівок вівці, коней та корів (Полидович 1993, с. 51). Ножоподібну пластину разом із кам'яною булавою знайдено в неординарному бабинському похованні (Устьман 3/2) на Нижньому Доні (Шарафутдінова 1987, с. 36). Аналогічні речі трапляються в інших поховальних комплексах бабинської КІС та на підкурганних майдан-

чиках зі слідами поминальних ритуалів (Разумов 2002, с. 93—95).

Для зрубної КІС також відомі поодинокі знахідки подібних виробів. У пох. 4 покровської зрубної культури кург. 2 біля с. Антонівка (Запорізька обл.) на місці відсутньої голови померлого в округлій плямі крейди та деревного вугілля було покладено крем'яне знаряддя (Самар 1998, с. 77). Відзначимо також факт розташування двох великих видовжених відщепів на перекритті кам'яної скрині одного з дитячих поховань Дружківського ґрунтового могильника (Донецька обл.). Дослідники цієї пам'ятки вважають, що верхні плити скринь, які в давнину здіймалися над поверхнею землі, слугували своєрідними вівтарями (Горбов, Усачук 1993, с. 115—118).

В.В. Циміданов, досліджуючи зрубні поховання з ознаками належності померлих до служителів культу, виявив, що значна частина їх містить крем'яні вироби, та пов'язав цей факт із давньоіндоєвропейськими міфологічними уявленнями про перехід до потойбічного світу (Циміданов 1995, с. 486—488). Проте зв'язок цих виробів із жертвопринесеннями вимагає окремого дослідження.

Дуже показовим є культовий комплекс (святинище відкритого типу) зрубного поселення Усове Озеро в середній течії Сіверського Дінця. На майданчику над озером на спеціальному узвишші було зроблено вимостку підпрямокутної форми з кісток великої рогатої худоби та коня. У центрі вимостки знаходилися два крем'яні ножі та уламок точильного каменя. Один

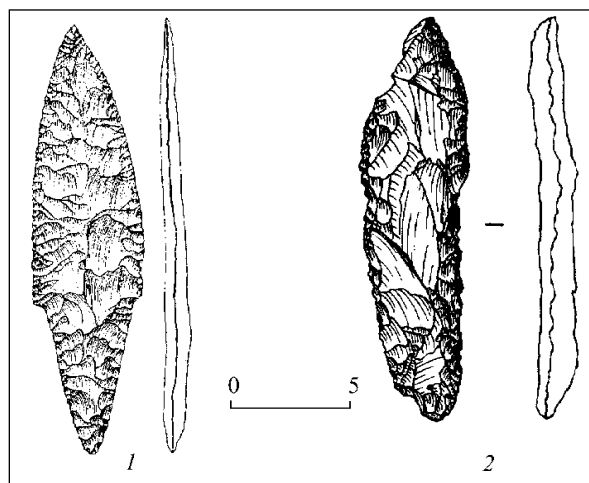

Рис. 2. Крем'яні ножі ямної культурно-історичної спільноти: 1 — Антонівка 5/7 (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986); 2 — кург. Синиця, насип

із ножів, зроблений у техніці двобічної обробки, має правильну листоподібну форму, другий виконано на великій ножоподібній пластині (рис. 4) (Березанская 1990, с. 85, 86). Судячи з технології виготовлення, друге знаряддя — це вторинно використаний виріб доби енеоліту. Слід підкреслити, що технологія виготовлення великої відтискної пластини зникає вже за доби ранньої бронзи, тому переважно більшість пластин, що походять із комплексів доби бронзи, ми вважаємо використаними вторинно.

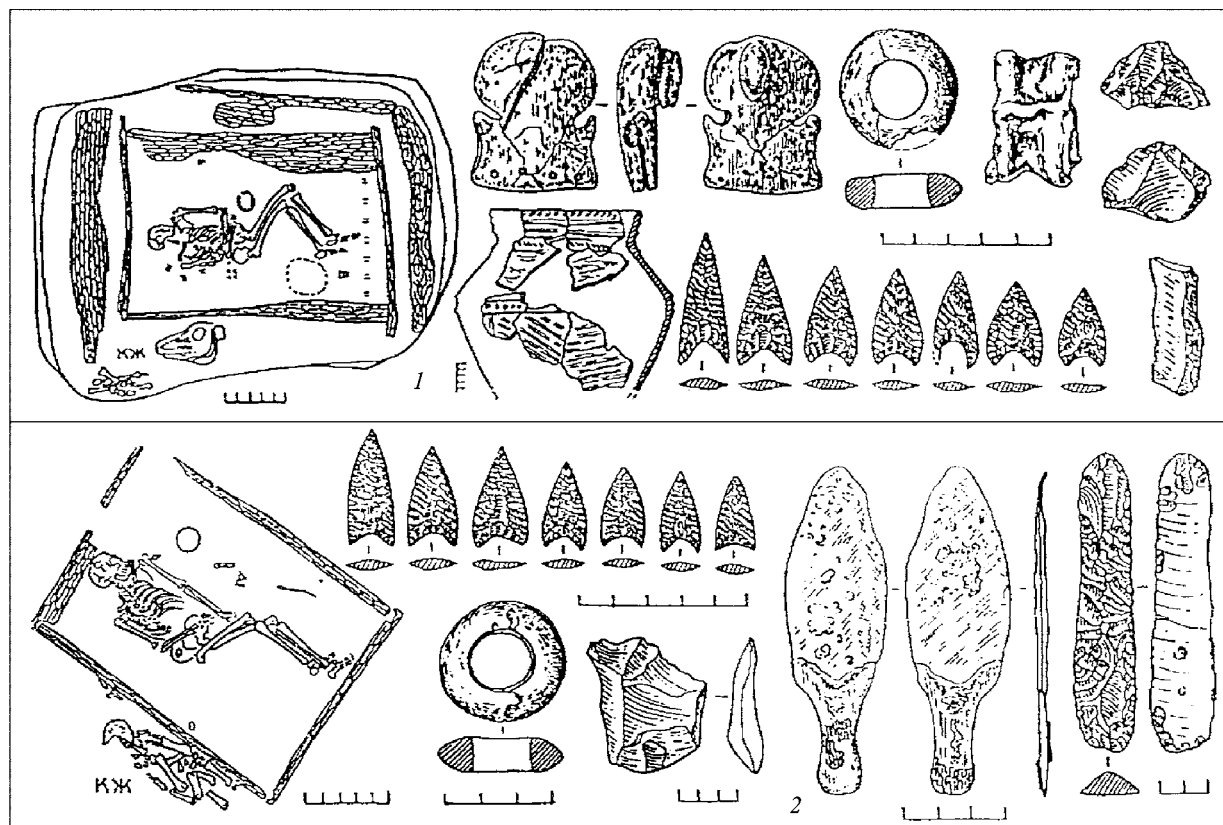

Рис. 3. Бабинські поховання із сагайдачними наборами: 1 — Бєсва Могила 3/1; 2 — Миколаївка 8/1 (Полидович 1993)

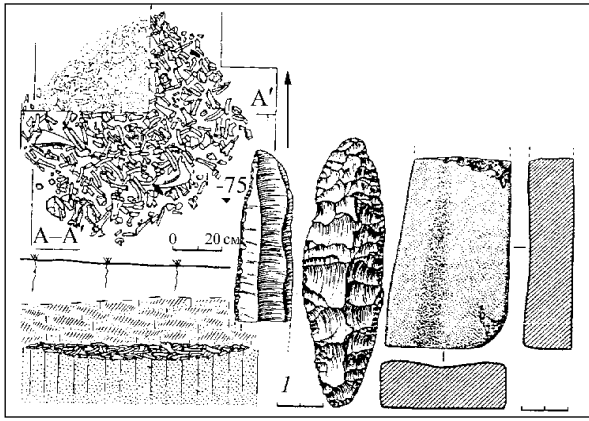

Рис. 4. Жертвник на зрубному поселенні Усове Озеро (Березанская 1990)

Питання про так звані крем'яні кинджали (ножі-кінджали) доби ранньої та середньої бронзи варто розглянути окремо. Зазвичай їх трактують як предмети озброєння (Стеганцева 1998, с. 55). Утім, слід зауважити, що ці вироби закороткі (10—15 см) та крихкі для застосування у бою. Разом із тим, трудомісткість їхнього виготовлення у техніці двобічної обробки (для цього використовували спеціально видобуту з крейдяних покладів високоякісну сировину) та контекст знаходження багатьох екземплярів не дозволяють вважати ножі-кінджали лише звичайними м'ясними ножами. Численні паралелі з речами з інших територій свідчать про те, що ці вироби могли використовувати саме як культові знаряддя. Л.С. Клейн навіть запропонував розглядати крем'яні ножі-кінджали катакомбної КІС як аналогію до «ножів для скальпування» індіанців Північної Америки (Клейн 1961, с. 109).

На одній із двох антропоморфних стел, розташованих на кургані доби ранньої бронзи біля станиці Усть-Мечетинська у Прикубанні, поруч із контуром голови бика вирізьблено зображення ножа. Автор публікації, зважаючи на пропорції цього знаряддя, вважає його крем'яним кинджалом для жертвопринесень. Під основою стели знайдено масивне крем'яне знаряддя на кшталт скребла (Козюменко 1993, с. 44, 45).

Найранніші знахідки біфасіальних крем'яних кинджалів відомі на Північному Кавказі та Нижньому Доні (Кондрашов, Резепкин 1988, с. 93; Гудименко, Кияшко 1997, с. 103). Не виключено, що саме з цього регіону їх запозичило степове населення. Особливу увагу слід звернути на інвентар майкопського пох. 5 кург. 31 могильника Клади (Краснодарський край). Там крем'яний кинджал із залишками руків'я було покладено на кам'яну сокиру, а неподалік на бронзовій сокирі-молоті знаходився бронзовий кинджал, поруч — ще один (Резепкин 1991, с. 173). Оскільки кам'яна сокира, на думку автора розкопок, є в цьому випадку інсигнією влади, розташування кинджала підкреслює його сакральне значення.

Авторів цієї публікації відомо 9 крем'яних кинджалів, які можна зарахувати до явної КІС. Досить примітивний, з невідокремленим руків'ям ніж-кінджал походить з теренів Північно-Західного Причорно-

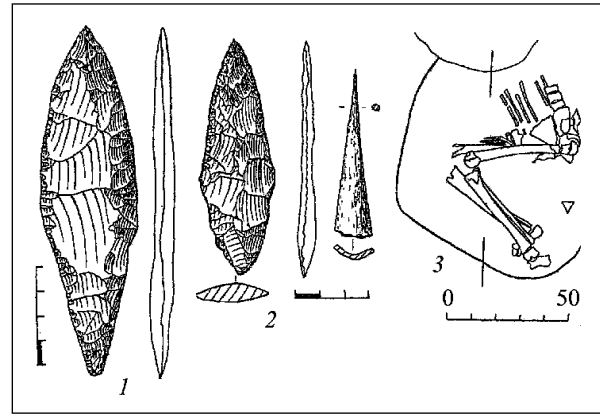

Рис. 5. Крем'яні ножі-кінджали донецької катакомбної культури (Кравец 1998)

мор'я (трасологічно визначений як м'ясний ніж, він знаходився у похованні жінки з ознаками служительки культу) (Іванова, Субботин 2000, с. 60). Виразний зразок знайдено в басейні Південного Бугу (рис. 2, 1). Він має клинок завдовжки 16 см та чітко відокремлене руків'я (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986, с. 48). Найбільше кинджалів (5 екз.) знайдено в похованнях Подніпров'я. Вони мають видовжено-ромбічну форму й виступ для упору руків'я, виготовлені переважно з білого чи сірого донецького кременю (Ковалева 1984, с. 90; Тесленко 2000, с. 152). На теренах Північного Приазов'я відомий один екземпляр, який походить зі зруйнованого поховання (Огульчанський 1950, с. 137). Один кинджал було знайдено на Михайлівському поселенні. Він виготовлений зі світло-сірого кременю, має трикутний клинок та широке, розширене на кінці руків'я (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 127).

Кинджали катакомбних культур не такі виразні. Їх відрізняє від наконечників списів намічене руків'я та певна асиметричність (рис. 5), часто їх можна виявити лише під час аналізу контексту знахідки (див.: Яровой 1990, с. 38; Кравец 1998, с. 23—37 тощо).

За доби раннього заліза на теренах Північного Причорномор'я також фіксується наявність крем'яних ножів у поховальних комплексах, у тому числі використаних вторинно (Бессонова 1994, с. 9, 19; Беляев, Рудаков, Збеневич 1976, с. 18; Шевченко 1987, с. 141 тощо).

Отже, попередньо можна запропонувати такі критерії для визначення різальних знарядь із кременю, які застосовували в обрядовій практиці доби бронзи: 1) розташування ножів серед кісток жертвних тварин у поховальних та поминальних комплексах, на жертвниках у межах поселень; 2) наявність у поховальних спорудах вторинно використаних знарядь раннішого часу (визначають за архаїчною технологією, патинізацією); 3) наявність у комплексах виготовлених у техніці двобічної обробки ножів-кінджалів; 4) наявність крем'яних ножів у похованнях осіб з ознаками служителів культу, високого соціального рангу. Поєднання в одному комплексі двох або більше ознак дозволяє, на нашу думку,

стверджувати, що відповідне знаряддя дійсно використовували в обрядовій практиці.

Різноманітна обрядовість посідала одне з центральних місць у житті суспільств із міфологічною свідомістю, визначаючи мету і сенс цього життя та надаючи правила його організації в усі ключові моменти. Ритуал сприймали як основний інструмент відновлення та підтримки порядку не лише в соціумі, а й у Космосі. Це здійснювалося за допомогою постійного відтворення процесу створення та організації Всесвіту, зокрема в новорічних обрядах ведичних арійів (Елизаренкова 1999, с. 453—460). Центральним елементом усіх подібних обрядів у індоєвропейців було жертвопринесення. Через нього створюються базові елементи організованого простору та людського суспільства (з частин жертвовної істоти), і саме через нього світ утримується в упорядкованому стані (Павленко 2002, с. 239). Отже, кожне жертвопринесення живої істоти тією чи іншою мірою мало відтворювати першопочаткову (первісну?) офіру, про що, зокрема, свідчать ведійські обряди, такі як «ашвамедха» та «пурушамедха».

Звичайно, особливого сакрального значення набувало й знаряддя жертвопринесення. Так, у хеттській і давньогрецькій міфологіях присутній мотив різаків (у різних варіантах — крем'яного чи мідного), яким спочатку було розділено Небо й Землю, а потім переможено хтонічне чудовисько (Луна, упавшая с неба... 1977, с. 21, 139).

Можливо, саме необхідністю наближення до першопочаткового (первісного?) жертвопринесення

можна пояснити застосування в культовій практиці доби бронзи (і навіть пізніше) вторинно використаних або спеціально виготовлених крем'яних різальних знарядь. Ми також не виключаємо можливість їхнього використання у зв'язку з уявленнями про «небесний вогонь», зброю божества-громовержця (див. Tit Liv., I, 24).

Підіб'ємо підсумки: за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я в обрядовій практиці (насамперед для жертвопринесень) застосовували спеціальні різальні знаряддя. Металеві (мідні та бронзові) жертвні ножі, які дослідники виділяють за асиметричною формою клинка та вигнутим кінчиком леза, репрезентовано поодинокими знахідками — від доямної до пізньобронзової доби. Кам'яні ножі, вочевидь аналогічного призначення, виготовлено на відшепах та пластинах. Останні часто є виробами раннішого часу, використаними вторинно. В окрему групу виділено ножі-кінджали доби ранньої та середньої бронзи, виготовлені у досить досконалій техніці двобічної обробки. Загалом, наявність спеціальних знарядь для жертвопринесень свідчить про центральне місце таких ритуалів у культовій практиці населення Північного Причорномор'я бронзової доби, що цілком узгоджується з даними давньоіндоєвропейських (передусім індоарійських та давньоіранських) писемних джерел та етнографії.

Автор дякує Ю.В. Болтрику за надану інформацію.

- Беляев А.С., Рудаков А.П., Збенович В.Г. и др. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. // НА ІА НАН України. — 1976/4.
- Беззанская С.С. Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990.
- Бессонова С.С. Курганы лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—34.
- Бочкарев В.С., Бестужев Г.Н., Бианки А.М., Трифонов В.А. Раскопки курганов у станицы Брюховецкой Краснодарского края в 1978 г. // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 51—164.
- Братченко С.Н. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи // Древние культуры Восточной Украины. — Луганск, 1996. — С. 32—57.
- Горбов В.Н., Усачук А.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — Вып. 2. — С. 115—132.
- Гудименко И.В., Кияшко В.Я. Оригинальная литейная форма палеометаллической эпохи // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г. — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 102—112.
- Демченко Т.И. Исследования курганов в Рокшанском районе // Археологические исследования в Молдавии в 1983 г. — Кишинев, 1983. — С. 60—74.
- Елизаренкова Т.Я. Мир идей ариев Ригведы // Ригведа. Мандалы V—VIII. — М., 1999. — С. 452—486.
- Иванова С.В., Субботин Л.В. Реконструкция социальной дифференциации ямного общества по данным погребального обряда // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 54—78.
- Клейн Л.С. Черепа, покрытые смолой, в погребениях эпохи бронзы // СЭ. — 1961, № 2. — С. 105—109.
- Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите—бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984.
- Козюменко Е.В. Комплекс с двумя антропоморфными стелами из кургана у станицы Усть-Мечетинская // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1991 г. — Азов, 1993. — Вып. 11. — С. 44—45.
- Колотухин В.А., Тоцев Г.Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье, 2000. — Т. 3.
- Кондрашов А.В., Резепкин А.Д. Новосвободненское погребение с повозкой // КСИА АН СССР. — 1988, № 193. — С. 91—97.
- Константишинску Л.Ф. Новые материалы позднего времени Северо-Восточного Приазовья // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 92—107.
- Кравец Д.П. Еще раз о кремневых кинжалах донецкой катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 23—27.

- Кравченко Э.Е., Кузин В.И., Цимиданов В.В.* Отчет об охранных исследованиях в Славянском районе в 1998 г. // НА ІА НАН України. — 1999/5.
- Кульбака В., Качур В.* Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. — Маріуполь, 2002.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ливий Тит.* История от основания Рима. Кн. I, XXI // Историки античности. — М., 1989. — Т. 2. — С. 51—186.
- Луна, упавшая с неба.* Древняя литература Малой Азии / Пер. Вяч.Вс. Иванова. — М., 1977.
- Мунчаев Р.М.* Кавказ на заре бронзового века. — М., 1975.
- Огульчанський О.Я.* Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я // Археологія. — 1950, № 4. — С. 132—140.
- Отрощенко В.В.* Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 4—18.
- Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — К., 2002.
- Политович Ю.Б.* Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — Вып. 2. — С. 35—98.
- Потапов В.В.* Работы на могильнике «Царский» в 1989 г. // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. — Азов, 1990. — Вып. 9. — С. 29—33.
- Разумов С.Н.* Роль кремня в поминальном обряде бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 93—95.
- Резепкин А.Д.* Курган 31 могильника Клады: проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 165—180.
- Самар В.А.* Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 75—83.
- Смирнов А.М.* Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. — М., 1996.
- Стеганцева В.Я.* Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Матер. междунар. конф. — СПб., 1998. — С. 42—57.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — Луганск, 2001.
- Тесленко Д.Л.* Крем'яні вироби з поховань ямної культури Дніпровського правобережжя // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Дніпропетровськ, 2000. — Вип. 8. — С. 148—154.
- Трифонов В.А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита—средней бронзы // Древние культуры Прикубанья. — Л., 1991. — С. 92—139.
- Цимиданов В.В.* «Магічна втеча» та деякі категорії поховального інвентарю зрубної культури // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнар. 5 круглого столу. — Київ—Львів, 1995. — Ч. 5. — С. 486—488.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // Свод археологических источников. В1-3. — К., 1986.
- Шарафутдинова Э.С.* Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепрпетровск, 1987. — С. 27—47.
- Шевченко Н.П.* Новые памятники раннего железного века на юге Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 140—148.
- Яровой Е.В.* Курганы энеолита—эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990.

Одержано 10.04.2004

С.Н. Разумов

РИТУАЛЬНЫЕ НОЖИ ЭПОХИ БРОНЗЫ
(по материалам Северного Причерноморья)

Статья посвящена анализу находок металлических и каменных ножей, использовавшихся в ритуальной практике населения Северного Причерноморья эпохи бронзы, в первую очередь в погребальном обряде. Предложены критерии для выделения ритуальных ножей из кремня.

S.M. Razumov

RITUAL KNIVES OF THE BRONZE AGE
(with Reference to the Materials from the Black Sea North Region)

The article analyzes the finds of metal and stone knives used in religious practice of population of the Black Sea North Region in the Bronze Age, especially during burial rituals. The characteristic features of ritual flint knives are proposed.

І.С. Винокур, Д.Я. Телегін
Археологія України: Підручник
для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2004. — 480 с.: іл.

Серед надрукованих підручників ця книга посідає виняткове місце не лише тому, що подібні видання з археології взагалі з'являються дуже рідко, а й через те, що його написали видатні українські науковці-археологи. Перший автор — доктор історичних наук, заслужений працівник Вищої школи України І.С. Винокур, хоч і відзначив у 2000 р. своє 70-річчя, але й дотепер працює професором у Кам'янець-Подільському університеті та «ходить» у поле. Його численні експедиції, наукові статті, монографії, розробки проблем донині загадкової черняхівської культури та слов'ян Придністров'я становлять окремий фонд наукових досягнень в археології та стародавній історії Східної Європи.

Другий автор — доктор історичних наук, лауреат Державної премії України, професор Д.Я. Телегін — ще легендарніша постать в археологічній науці. 26 жовтня 2004 р. йому виповнилося 85 років. Незважаючи на свій поважний вік, Д.Я. Телегін досі працює провідним науковим співробітником Києво-Печерського історико-культурного заповідника, в якому організував не лише проведення археологічних експедицій, а й науково-видавничу діяльність. Усе наукове життя Д.Я. Телегіна було пов'язане з Інститутом археології НАН України, де він з 1951 р. працював завідувачем відділу кам'яної доби. У рецензії неможливо перелічити всі археологічні експедиції, які провів за своє життя Д.Я. Телегін. Він об'їздив і обходив усю територію України і навряд чи хтось, крім нього, бачив стільки археологічних пам'яток. Нині важко навіть перерахувати всі наукові проблеми, якими займався за своє довге життя Дмитро Якович: мезоліт України, дніпро-донецька неолітична культура, середньостогівська культура і пам'ятки новоданилівського типу, ямна і катакомбна культури, радіовуглецева система хронології пам'яток Східної Європи, ідентифікація археологічних культур України з індоєвропейським, угро-фінським і балто-слов'янським мовними масивами, старожитності та археологічні пам'ятки козацтва.

© І.Т. ЧЕРНЯКОВ, 2005

Так сталося, що з обома легендарними в археології авторами цього підручника мене звела доля у далекому 1959 р. Наукові постаті авторів є непересічними: один із них займався здебільшого археологією I тис. н. е., а другий — майже всією первісною археологією, а потім ще й козацтвом. Ці славні представники української археології впевнено заслуговували на серйозний статус науковців не лише європейського, а й світового масштабу. Можливо, завдяки такій надзвичайній співпраці двох видатних учених підручник з археології України, призначений для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів, виявився, на мій погляд, дуже вдалим і корисним.

Видана книга — друге видання навчального посібника цих самих авторів, який вийшов 1994 р. (Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 1994. — 318 с.).

Насамперед зазначимо, що підручник за своєю структурою відрізняється від інших подібних видань, які виходили протягом останніх 50 років. Тринадцять його розділів досить чітко окреслюють основні культурно-хронологічні теми археологічних пам'яток України, характеризуючи «предмет» археологічної науки, археологічні періоди: палеоліт, мезоліт, неоліт, мідну та бронзову добу, ранню залізну добу, античні держави Північного Причорномор'я, ранніх слов'ян, східних слов'ян середини — другої половини I тис. н. е., добу Київської Русі, середньовічну археологію Півдня України, а також пам'ятки козацьких часів.

У першому розділі важливими видаються не лише характеристика самого предмета археології, її методів і завдань з визначенням типів пам'яток, понять культурного шару, етапів археологічних досліджень, археологічної періодизації, а й опис допоміжних історичних та суміжних дисциплін. Серед останніх віднедавна чільне місце посіли статистичний метод, а також такі методи природничих наук, як радіовуглецевий та пилковий аналізи, відомості про які у студентів досить обмежені.

Цінними для вивчення археологічних пам'яток доби палеоліту та мезоліту є подані авторами

мапи, а також технологічні реконструкції з обробки та застосування крем'яних знарядь. У розділі неоліту автори не обмежилися характеристикою неолітичних культур України, а висвітлили їхній розвиток на історичному тлі зони неолітичних культур Євразії. Таку саму схему характеристики культур мідної доби автори зробили і в п'ятому розділі, де подано формальні ознаки цього періоду, пов'язаного з першим великим суспільним поділом праці. Ймовірно, автори підручника мають рацію у своєму поділі характеристик культур мідної доби за окремими регіонами: Правобережжя, Подністров'я (трипільська, гумельницька), скотарсько-землеробських племен Волині, Поділля, Закарпаття (лендельська, лійчастого посуду, кулястих амфор, полгарська, баденська), скотарських культур степової зони та Криму (середньостогівська, ямна, кемі-обінська).

Принцип зональної характеристики культур авторами збережено і в наступному, шостому, розділі «Бронзовий вік»: лісостепова зона Правобережжя України, Полісся, Волинь і Прикарпаття (гороцько-здовбицька, стжижовська, підкарпатська, середньодніпровська, шнурові культури, комарівська, тшинецька, білогрудівська, ноа), Північне Причорномор'я, Приазов'я та Лівобережжя (катакомбна, багатопружкової кераміки, зрубна, сабатинівська, білозерська, мар'янівська, бондарихінська), Закарпаття (отомань, станівська).

Дещо по-іншому автори підійшли в головному географічно-зональному принципі до викладу характеристик культур раннього залізного віку, застосовуючи, поряд із ним, метод культурно-хронологічного поділу пам'яток цієї доби. Виділяючи «Передскіфський період» з пануванням у ньому кімерійців, автори розглядають тут чорноліську культуру лісостепової зони, культури фракійського гальштату в Карпатсько-Дунайському регіоні, лужицьку, висоцьку культури Західної України. Підрозділ «Скіфія» охоплює майже всі природно-географічні зони України і характеризує окремі культурно-політичні та етнокультурні групи археологічних пам'яток: степової Скіфії, кургани простих скіфів, скіфської знаті, калліпідів, пам'ятки лісостепу, київської, східноподільської, західноподільської, волинської, ворсклинської, посульської, сіверсько-донецької локальних груп. Підрозділи «Сарматський час» та «Пізноскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра», «Пам'ятки пізноскіфської культури у Криму» тільки закріплюють зміну географічно-регіонального принципу подання матеріалів, який був основним у попередніх розділах книги і нібито присутній в останніх назвах підрозділів. Хронологічне його розчленування виявилось важливішим.

Восьмий розділ підручника присвячено опису античних держав Північного Причорномор'я з детальною характеристикою Березані, Ольвії,

Тіри, Ніконія, Херсонеса, Керкінітиди, Боспорської держави, їхніх загальних напрямків у розвитку матеріальної культури, соціально-економічного та політичного устрою. Археологічні джерела античних міст Північного Причорномор'я досить детально досліджено порівняно з артефактами інших культур та окремих пам'яток навіть пізніших діб і ретельно використано авторами підручника. Прикро, що з їхнього опису випала характеристика античного культового центру Ахілла на о. Зміїному (Левке), що нині належить Україні, а за античної доби — громадянам Ольвії.

Одна з найскладніших в археології проблем пов'язана з дослідженням ранніх слов'ян, пам'ятки яких розглянуто в дев'ятому розділі підручника. Тут подано підрозділи з характеристикою зарубинецької, поянешти-лукашівської, пшеворської, латенської, липицької, черняхівської культур, культури карпатських курганів, київської культури. Логічним продовженням цього є окремий розділ, присвячений східним слов'янам середини другої половини I тис. н. е. У цьому, не менш складному, ніж попереднє, питанні автори подають характеристику ранньосередньовічних східних слов'ян V—VII ст. н. е., східнослов'янських племен періоду утворення Давньоруської держави з описом культур дніпровського Лівобережжя (волинцевська, роменська тощо).

Безперечно, важливим є розділ одинадцятий, присвячений археології Київської Русі з окремими характеристиками основних пам'яток (городища, селища, могильники), найбільших досліджених археологами давньоруських міст Київського, Переяславського, Чернігівського, Сіверського, Галицько-Волинського князівств, Болохівської землі, а також з окресленням загального характеру давньоруської матеріальної і духовної культури. Важливим моментом у підручнику є залучення нових археологічних матеріалів, особливо з території Поділля. Вони здебільшого не були раніше відомі широкому загалу студентів України.

Думаю, що одним із необхідних розділів підручника є дванадцятий — «Середньовічна археологія Півдня України» з характеристикою салтово-маяцької культури, пам'яток кочових племен степового Подніпров'я IX—XIII ст., середньовічних Білгород-Дністровського та Криму, які мають свої особливості порівняно з іншими пам'ятками середньовічної України і маловідомі багатьом дослідникам та викладачам археології у вищих навчальних закладах. Унікальним виглядає тринадцятий розділ, присвячений пам'яткам козацьких часів. Його створенню передували численні археологічні експедиції, які зумів організувати останнім часом Д.Я. Телегін. У цьому розділі на підставі писемних та археологічних

джерел, музейних зібрань зроблено науковий опис Запорізької Січі, оборонних замків-фортець, охарактеризовано економіку та побут українських козаків.

Порівняно з першим виданням «Археології України» друге має більший на 162 сторінки обсяг, а також ліпше впорядкований детальний ілюстративний матеріал, що включає 166 рисунків речей, мап розташування пам'яток, археологічних культур, різноманітних реконструкцій, а також 16 кольорових таблиць речей з їхнім описом. Як і в першому виданні, до кожного розділу підручника складено значний список рекомендованої літератури, який налічує близько 180 позицій. Підручник «Археологія України» — це дійсно науково обґрунтована книга, в якій використано величезний досвід і нагромаджені впродовж більш ніж півстоліття знання патріархів української археології І.С. Винокура та Д.Я. Телегіна. Такими книжками можуть пишатися українська археологія та вищі навчальні заклади України. Вона зроблена на найвищому науковому рівні й не поступається подібним підручникам з археології в країнах Європи.

Утім, завжди, коли знайомишся, а тим паче вивчаєш найкращі зразки, хочеться, зробити їх ще кращими. Це, мабуть, характерно для будь-якої людини, що працює у певній галузі науки чи мистецтва.

Насамперед зазначимо, що використаний авторами жорсткий географічний детермінізм навряд чи виправдав себе у всіх розділах підручника. Передусім це стосується розділу «Бронзовий вік», де в одному блоці опинилися такі різні не лише за хронологією, а й за типом господарства та етнокультурним походженням степові культури, як ка-

такимбна, багатоваликової кераміки, зрубна, сабатинівська, білозерська, мар'янівська, бондарихінська. На наш погляд, культури слід було розглядати дещо інакше, виділивши в розділі блок культур, що займали степову і лісостепову зони та генетично були пов'язані між собою чи знаходилися в тісних господарських та етнокультурних зв'язках: багатоваликової кераміки, сабатинівську, ноа, білозерську, білогрудівську. Сабатинівська, на відміну від інших культур степів, мала й інший напрямок господарства з розвиненим землеробством та кам'яним домобудівництвом.

Загалом, навряд чи доцільним у підручниках є виклад лише однієї гіпотези пояснення тих чи інших артефактів, походження культур та їхнього етногенетичного зв'язку. Підручник має пробуджувати у студентів прагнення до нового осмислення археологічних реалій, а тому необхідним є хоча б стислий виклад різних гіпотез пояснень того чи іншого археологічного явища. Це особливо помітно, скажімо, на поданні авторами видання археологічних реалій одного з найдавніших етносів України — кімерійців — лише на основі гіпотези О.І. Тереножкіна.

Зазначені зауваження — це побажання до вдосконалення подібних підручників і, можливо, стосуються написання майбутніх навчальних видань з археології України.

Підручник «Археологія України», створений І.С. Винокуром та Д.Я. Телегіним, заслуговує на найвищі оцінки та надає багатьом тисячам студентів широкі можливості в ознайомленні зі старожитностями нашої держави, які посідають одне з провідних місць у Старому Світі.

Одержано 11.10.2004

І.Т. ЧЕРНЯКОВ

І.С. Винокур, Д.Я. Телегін **Археологія України: Підручник** **для студентів історичних спеціальностей** **вищих навчальних закладів**

Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2004. — 480 с.: іл.

Важливим кроком у підготовці майбутніх поколінь істориків та археологів слід визнати появу підручника для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів, написаного відомими українськими археоло-

гами І.С. Винокуром та Д.Я. Телегіним. Перше видання «Археології України», створене цими самими авторами, вийшло 1994 р. як навчальний посібник для ВНЗ.

За минулі з часу появи навчального посібника 10 років археологія України збагатилася новим фактичним матеріалом. Ці відомості було

© Ю.М. МАЛЄСВ, 2005

узагальнено в багатьох спеціальних монографіях окремих авторів та синтезовано в «Давній історії України» у трьох томах, виданій Інститутом археології НАН України.

Спираючись на значну джерельну базу, автори намагаються ознайомити студентів не лише з основним фактичним матеріалом та найважливішими археологічними пам'ятками, а й з методами аналізу археологічних матеріалів та подати на цьому підґрунті широку картину історичного й культурного розвитку населення, що мешкало на території України в різні періоди. Автори характеризують найважливіші археологічні культури, їхню спадковість та взаємовплив історичних, етнічних і соціальних процесів, що відбувалися на теренах України впродовж тисячоліть.

Автори підручника детально описують завдання археології, методи пошуку та датування пам'яток, які застосовуються у цій науці. Важливою є подана періодизація археологічних пам'яток України, яка, цілком зрозуміло, відрізняється від інших регіонів Європи.

Найбільше уваги приділено основним археологічним періодам, яким присвячено окремі розділи підручника. Автори докладно розглядають особливості кожного періоду та характеризують найважливіші археологічні культури й пам'ятки.

Позитивним є те, що, розглядаючи пам'ятки матеріальної культури ранньої історії України, автори вказують на відомих дослідників та їхній внесок у вивчення вітчизняної історії. Це робить викладений матеріал жвавішим та виховує у молодих фахівців, чимало з яких у майбутньому стануть педагогами, шанобливе ставлення до своїх попередників.

Цілком виправданим вважаємо те велике значення, яке автори підручника приділяють становленню слов'ян. Використовуючи писемні історичні свідчення про них, розглядається це актуальне питання на конкретному археологічному матеріалі.

У IX ст. на велетенських просторах Східної Європи утворилася держава, яка в тогочасних вітчизняних та зарубіжних джерелах мала назву Русь. Цій могутній європейській державі, її економічному і культурному розвитку та історичній спадщині присвячено чи не найбільше праць. Цілком виправдано, що саме їй автори підручника приділяють найбільше уваги.

Зазвичай вітчизняні й зарубіжні підручники та посібники з археології обмежуються ранніми етапами феодалізму. Зокрема, українські підручники з цієї дисципліни в історичному розвитку закінчуються XIII ст. н. е., тобто татаро-мон-

гольською навалою на Русь та її наслідками. І.С. Винокур та Д.Я. Телегін у своєму підручнику значно розширили традиційні хронологічні межі, приділивши значну увагу пам'яткам середньовічної археології Півдня України та козацьких часів, яким присвячено окремі розділи праці.

Утім, зазначимо, що, бажаючи висвітлити археологічні пам'ятки та археологічні культури на території України якомога повніше, автори переважили підручник фактичним матеріалом. Тут фігурують такі культури та групи, як Кріш-Старчево, полгарська, баденська, почапська, Хлопце-Веселе тощо. Ці культури займали невелику територію чи існували недовго. У будь-якому разі, вони не відіграли в історії України настільки вагомої ролі, щоб їх вивчали студенти, які щойно почали знайомитися з предметом. Студент першого курсу, на якому, згідно з навчальним планом, викладають «Основи археології», тільки-но закінчив школу, де такий предмет, як археологія, лише мимохідь згадували в курсі історії. Він не може протягом одного семестру запам'ятати сотні нових фактів та дат, власних назв, характеристику десятків культур, водночас вивчаючи інші предмети.

Проте слід враховувати, що підручник призначений для вивчення у вищих навчальних закладах на всій території України. У давні часи розвиток її історії був відмінним у степовій, лісостеповій та поліській зонах. У різні історичні періоди провідну роль відігравали ті чи інші центри економічного та культурного розвитку, де через об'єктивні причини відбувалися бурхливіші події. Тому справою викладача є ретельне вивчення історичного процесу загалом і, водночас, поглиблене — своєї місцевості на цьому широкому тлі. У такому разі підручник дає змогу детальніше вивчити історію рідного краю, і тут докладний виклад, на перший погляд, другорядних питань відіграє свою позитивну роль.

Для вивчення історії матеріальної культури дуже важливим є наочний матеріал, який у підручнику значно доповнено порівняно з попереднім виданням. Особливу увагу привертає велика кількість високоякісних кольорових ілюстрацій, які не лише є вкрай необхідними для студентів, а й свідчать про досконалу видавничу базу та високу культуру видання.

Сподіваємося, що підручник буде корисним і цікавим не лише викладачам та студентам, які починають поглиблено вивчати вітчизняну історію з її найдавніших періодів.

Одержано 06.04.2004

Ю.М. МАЛЄСВ

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА ФЕДОРОВИЧА ПЕТРУНЯ

6 січня 2005 р. на 83-му році життя після важкої хвороби пішов від нас відомий український учений, кандидат геолого-мінералогічних наук, член Одеського археологічного товариства Віктор Федорович Петрунь.

Народився В.Ф. Петрунь 1 лютого 1922 р. у м. Одеса у родині викладачів та науковців. Його батько — Федір Євстафійович Петрунь (1894—1963 рр.) — був помітною постаттю в українській науці та автором низки праць зі сходознавства, географії та історичної картографії. Він був репресованим у справі «офіцерської контрреволюційної організації», засланим на Соловки (1932—1937 рр.), а після війни до кінця життя працював на геолого-географічному факультеті Одеського державного університету.

Сам Віктор Федорович у 1939 р. вступив до Ленінградського гірничого інституту, закінчити навчання в якому йому вдалося лише 1952 р. Річ у тому, що в 1940 р. його призвали на службу до військово-морського флоту. В.Ф. Петрунь пройшов усю війну, захищаючи Ленінград та отримавши нагороди: ордени «Червоної Зірки» і «Вітчизняної війни» 2-го ступеня, медалі «За бойові за-

слуги», «За оборону Ленінграда» тощо. Після навчання в аспірантурі він успішно захистив кандидатську дисертацію щодо олов'яно-рудного родовища Південного Примор'я на Далекому Сході.

Саме на початку 1950-х рр. розпочалися численні експедиційні дослідження Віктора Федоровича, що охопили Північний Казахстан, Східний Сибір, Центральну Азію та інші регіони колишнього СРСР. Звичайно, краще за все він знав землі України, проводячи багаторічні дослідження у степовій зоні, Закарпатті та в Криму. У 1956 р. В.Ф. Петрунь переїхав до Кривого Рогу, де до 1970 р. викладав низку дисциплін у місцевому гірничорудному інституті. Лише 1971 р. науковець повернувся на батьківщину, де працював в Одеському філіалі Інституту інженерно-технічних досліджень при Державному будівельному комітеті УРСР (протягом останніх років — головним спеціалістом з геології). У 1983 р. вийшов на пенсію і саме тоді майже виключно зосередився на археології.

Уже під час своїх перших експедицій В.Ф. Петрунь знайшов первісні пам'ятки, залишивши помітний слід в історіографії археологічної науки Російської Федерації і Казахстану. Ще більше стоянок та давніх поселень дослідник знайшов в Україні. З них назвемо лише відкриття раннього, середнього палеоліту і мезоліту в Криму та Закарпатті. Крім того, як польовий геолог В.Ф. Петрунь професійно описав геоморфологію і стратиграфію, продатувавши низку відомих стоянок кам'яної доби — Велику Акаржу, Анетівку II і III, Михайлівку (Білолісся), Миргородське місцезонавання, Гіржеве, Олексіївку та ін. Деякі з цих датувань після отримання абсолютних дат виявилися точнішими, ніж ті, що раніше пропонували археологи. Цікаво, що в 1989—1990-х рр. учений почав використовувати під час розвідок такий нетрадиційний для археології метод, як біолокація. Остання показала свою високу ефективність у виявленні деталей давнього ландшафту, а також під час попереднього дослідження значних курганних насипів.

Найбільший внесок В.Ф. Петрунь зробив у розвиток окремого напрямку науки — археологічної петрографії, яка значно розширює пізнавальні можливості археологічних досліджень. Вчений не лише знайшов місце археологічної петрографії в науковій систематиці, а й розробив її методичну базу і дослідив історію. Сутність археологічної петрографії полягає у визначенні виду тієї чи іншої кам'яної або мінеральної сировини, використаної для виготовлення артефактів, та встановленні місця її походження. Однією зі складових цієї наукової дисципліни, яка розвинулася на перетині історичної та природничої наук, є складання карт родовищ різних видів сировини. Шукаючи матеріали для них, учений під час своїх літніх відпусток за власні кошти зібрав багатотисячну колекцію петрографічних зразків, яку ще за життя подарував Одеському археологічному музею НАН України. Проте повні результати цього картографування йому, на жаль, опублікувати не вдалося.

Нині вже неможливо уявити археологію України та сусідніх країн (Молдови, Росії) без петрографічно визначених В.Ф. Петрунем матеріалів низки відомих пам'яток — від палеоліту до середньовіччя, які почасти супроводжувалися даними спеціальних аналізів. Наведімо найголовніші з них за періодами: ранній палеоліт (Рокосово тощо), пізній палеоліт (Велика Акарка, Анетівка II, Міра, Ліски, Івашків VI, Михайлівка), мезоліт (Фронтове, Абузова Балка, Добрянка), неоліт (Гіржеве), енеоліт (Майданецьке, Березівська ГЕС, Усатове), доба бронзи (Воронівка II, Струмок III, Виноградний Сад, Безіменне I і II), античність (Ольвія, Березань, Ніконій, Тіра, Молога). Крім того, слід згадати його ви-

значення речей з окремих кладів (Кетрошицький, Корбунський), а також деяких категорій джерел (бойові сокири, ливарні форми, будівельні матеріали тощо). Більшу частину з них опубліковано, але значна кількість визначень, зроблених на прохання багатьох археологів, відома здебільшого з їхніх попередніх повідомлень і очікує «свого часу». Петрографічні визначення В.Ф. Петруня дали змогу зробити багато важливих висновків історичного характеру. Вони стосуються переважно встановлення різних контактів мешканців окремих поселень і цілих районів (сировинних, обмінно-торговельних тощо), а в деяких випадках — навіть шляхів конкретних міграцій і переселень груп населення.

Крім геолого-стратиграфічних, геоморфологічних та петрографо-мінералогічних, у доробку В.Ф. Петруня можна знайти праці, присвячені історії використання мінералів та гірських порід у первісній техніці, дослідженню складу валких домішок у кераміці, остеологічним матеріалам і навіть значенню археологічних ознак у становленні ноосфери Землі. Загалом цей список, не враховуючи спеціальних геолого-мінералогічних та інженерно-геологічних, налічує понад 100 праць, з яких значна кількість була надрукована у провідних фахових часописах та серійних археологічних виданнях. Отже, внесок В.Ф. Петруня в археологію слід оцінити як дуже значний, різноманітний, але, на жаль, поки що належно не оцінений.

Свігла пам'ять про Віктора Федоровича — самовідданого науковця, фахівця та ерудита, а також добру, чуйну і високоінтелігентну людину — на довгі роки залишиться в серцях усіх археологів, які його знали, і назавжди — в історії археологічної науки.

Г.Ю. Івакін, Л.А. Яковлева, Ф. Джинджан

КРУГЛИЙ СТІЛ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ І ФРАНЦІЇ» — «LES REGARDES CROISÉES DES ARCHEOLOGES UKRAINIENS ET FRANÇAIS»

---

19 листопада 2004 р. у Конференц-залі Президіуму Національної Академії наук України під егідою Інституту археології НАН України та Посольства Франції в Україні відбувся круглий стіл: «Археологія України і Франції» — «Re-

© Г.Ю. ІВАКІН, Л.А. ЯКОВЛЕВА, Ф. ДЖИНДЖАН, 2005

gardes croisés archéologues ukrainiens et français». Організаторами його були з українського боку, від Інституту, — заступник директора з питань науки, докт. істор. наук Г.Ю. Івакін та ст. н. с., канд. істор. наук Л.А. Яковлева; з французького, від Посольства Франції в Україні, — радник з питань культури та співробітництва пан

Під час роботи семінару. Доповідь пана П. Донабедеяна.

П. Донабедеян. Ця наукова подія завершила низку акцій 2004 р., що проходили у контексті офіційних урочистостей між нашими країнами за програмою «Рік Франції в Україні», і продовжила традицію конференції «L'Archéologie de l'Ukraine», що пройшла 16 жовтня 1999 р. у великому амфітеатрі Сорбонського Пантеону (у рамках міждержавної програми «Рік України у Франції» — «Regardes sur la culture ukrainienne»). У Парижі ця конференція відбулася у Сорбонському Університеті (організатори — ректор університету проф. М. Каплан і проф. Ф. Джинджан) та ІА НАН України (організатори — директор, академік П.П. Толочко та ст. н. с. Л.А. Яковлева). Доповіді опубліковано у відомому французькому археологічному журналі «Dossiers d'Archeologie» n°226-sept., Dijon, 2001. Вперше випуск цього журналу було цілком присвячено сучасним дослідженням української археології, що відкрило широкому колу європейських читачів багатство та розмаїтість археологічних пам'яток України. Автори статей, П.П. Толочко, С.Д. Крижицький, О.Г. Корвін-Піотровський, В.Ю. Мурзин, Л.А. Яковлева, Ф. Джинджан, П. Дюпон, Ж.П. Моен, окреслили основні напрямки досліджень, приділяючи значну увагу результатам сучасних розкопок найвідоміших археологічних пам'яток і відзначаючи суттєву роль міжнародного наукового співробітництва між вченими українського Інституту археології і низкою наукових закладів Європи, зокрема Франції.

Київський круглий стіл «Археологія України і Франції» — «Regardes croisés archéologues ukrainiens et français» продовжив науково-культурні українсько-французькі взаємини.

Як у Парижі, так і в Києві, ці наукові конференції проходили у руслі сучасного погляду на ре-

зультати нових археологічних досліджень від палеоліту до середньовіччя. Така загальна тенденція трансверсального погляду на сучасну археологію дає змогу зібрати в одному залі фахівців з різних періодів прадавньої і давньої історії та окреслити фундаментальні напрями й перспективи сучасних археологічних досліджень. Саме такий підхід приваблює до цих конференцій представників різних наукових та культурних закладів: як відомих вчених, музеєзнавців, так і студентської молоді, а також представників міжнародних дипломатичних організацій України та Франції, української діаспори та преси. Зокрема, за київським круглим столом зібралися представники Інституту археології НАН України, Посольства Франції в Україні, Кафедри археології Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Магістерської програми Національного університету «Києво-Могилянська академія» «Археологія та давня історія України», Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, Музею історії м. Києва, Національного заповідника «Софія Київська» та інші.

Конференція розпочалася вітальною промовою пана Гліба Івакіна, який окреслив сучасні напрями досліджень Інституту археології НАН України і його наукових зв'язків з різними європейськими археологічними закладами і особливо із Францією. У відповідь пан Патрік Донабедеян підкреслив плідність франко-українського наукового співробітництва у галузі археології і давньої історії.

Наукові виступи розпочалися доповіддю «Заселення Європи у верхньому палеоліті» професора Сорбонського університету Франсуа Джинджана, який дав характеристику верхньому палеоліту Європи з його розподілом на основні хронологічні етапи, що були тісно пов'язані з

Докт. істор. наук Г.Ю. Івакін та проф. Ф. Джинджан

кліматичними змінами верхнього плейстоцену, існуванням географічних регіонів з відповідним зооценозом, формуванням і розвитком різних технокомплексів.

Доповідь професора Араського університету Жан-П'єра Ариньона «Україна і Європа у XI столітті» було присвячено аналізу міжнародних відносин Київської Русі і, зокрема, непересічній ролі Києва як одного із впливових тогочасних політичних та економічних центрів Європи.

У доповіді «Нові розкопки стародавнього Києва» заступника директора ІА НАНУ Гліба Івакіна окреслено основні напрями сучасних досліджень Верхнього Києва X—XIII ст. та представлено результати останніх розкопок території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Завідувач Відділу археології кам'яної доби ІА НАНУ Леонід Залізник у своїй доповіді «Культурно-історичні провінції первісної України» розглянув три великі регіони України, кожен з яких здавна мав стійкі культурні зв'язки з певними регіонами Євразії. З фінального палеоліту до середньовіччя Південний Захід України постійно контактував з Балтією, Подністров'я та Побужжя — з Подунав'ям та Балканами, а степове Надчорномор'я та Надазов'я були західною периферією великого євразійського степу. Така усталена орієнтація трьох культурно-історичних провінцій України зумовила своєрідність історичної долі кожної з найдавніших часів і до наших днів.

У доповіді «Мистецтво верхнього палеоліту Європи за даними нових досліджень» ст. н. с. Людмила Яковлева подала результати своїх досліджень за матеріалами верхньопалеолітичних поселень Мізіна, Англъ сюр Англена, Костенок 1. Поглиблені дослідження планіграфії поселень та витворів мистецтва дозволили авторці виявити на цих пам'ятках існування складних естетико-символічних систем, втілених у наскельних зображеннях, архітектурних конструкціях із кіс-

ток мамонта, дрібній пластиці, орнаменті, розглянути формування культурних традицій у контексті специфіки відповідного типу палеоекономіки в різних географічних регіонах Європи.

У доповіді вченого секретаря ІА НАН України ст. н. с. Олексія Корвіна-Піотровського «Поселення-гіганти трипільської культури» був представлений сучасний погляд на проблеми поселень-гігантів трипільської культури у руслі цивілізаційного та урбаністичного процесів. Відзначено, що цей феномен не виходив за межі розвитку первісного суспільства, але залишає відкритою для вивчення проблему його виникнення за доби енеоліту на теренах України.

Доповідь завідувача Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України докт. істор. наук Сергія Скорого присвячено стану вивчення пам'яток скіфської доби на теренах України та новітнім досягненням у цій галузі. Доповідач, зокрема, ознайомив аудиторію з найважливішими підсумками досліджень поховальних старожитностей скіфської еліти та унікальними знахідками, що походять з Великого Рижанівського кургану та кургану Скіфська Могила. Ці поховальні пам'ятки були розкопані в дніпровському лісостеповому Правобережжі протягом 1995—2002 рр. співробітниками українсько-польської експедиції на чолі зі С.А. Скорим та директором Краківського Інституту археології Ягеллонського університету, професором Я. Хороровським.

У доповіді «Антична Ольвія. Нові дослідження» ст. н. с. ІА НАН України Валентина Крапівіна розповіла про нові масштабні дослідження в Ольвії, а також про діяльність цього відомого археологічного заповідника.

Проведені конференції висвітлили різноманітність та перспективність подальших археологічних досліджень в контексті численних національних і міжнародних науково-дослідних проєктів. Останніми роками завдяки низці франко-українських проєктів між ІА НАН України, КНУ ім. Т. Шевченка та національними університетами Франції у Парижі, Нантері, Бордо, Арасі, Екс-сан-Провансі, Монполье і CNRS, MAN проводяться розкопки та мультидисциплінарні дослідження, а також виходять друком і готуються до публікації окремі наукові та науково-популярні збірки й монографії, каталоги виставок та музейних експозицій, які висвітлюють досягнення у галузях палеолітознавства, скіфології, античності, візантиністики.

За останнє десятиліття співробітництво України в галузі археології з низкою науково-дослідних і музейних закладів Франції втілюється не тільки у низці спільних наукових проєктів, але й у нових музейних експозиціях, серед яких необхідно відзначити оновлену експозицію палеоліту

в Музеї національних старожитностей Франції у Сен-Жермен (MAN), де висвітлено результати нових польових досліджень відомого верхньопалеолітичного поселення з наскельними зображеннями у Англь сюр Англен, проведені Л.А. Яковлевою і Ж. Пенсон у рамках франко-українського співробітництва між ІА НАН України і MAN, CNRS UMR 7041. Спільні франко-українські проекти у галузі палеоліту представлені низкою програм, підтриманих ІА НАНУ, КНУ ім. Т. Шевченка, Національним центром наукових досліджень Франції (CNRS), Міністерством закордонних справ Франції та Міністерством освіти та науки України. З української сторони у роботі програм беруть участь Л. Яковлева, С. Рижов, М. Гладкіх, П. Шидловський, І. Сапожніков, Г. Сапожнікова, В. Степанчук, а з французької — Ф. Джинджан, С. Конік, Ф. Базіль. Помітним кроком у франко-українському співробітництві стала спільна програма «Матеріальна культура та довкілля у палеоліті заходу України», підтримана CNRS та INTAS. Українську сторону представляли В. Гладилін, Л. Кулаковська, О. Ситник, В. Ткаченко, В. Усик, Францію — Ж.-М. Женест, Е. Боеда, Л. Меньян, Ю. Пліссон. Чимало цікавого з експериментальної археології у галузі палеоліту пізнали українські дослідники (Л. Кулаковська, В. Усик, В. Чабай) під час стажування в «Археодромі» у Бургундії (м. Бон).

Серед проведених останніх виставок «L'or des rois scythes» у 2001 р. та «Au temps des mammoths» у 2004 р. особливе місце посідає виставка унікальних українських експонатів скіфського золота «L'or des rois scythes», що проходила у відомому палаці експозицій Grand palais у Парижі, а до того була широко представлена у Сполучених Штатах Америки. Завдяки плідному співробітництву між українськими, американськими та французькими археологами цю виставку було підготовлено на високому науковому рівні, що відзначено урядами США, Франції й України, низкою спеціалістів, широким загалом, пресою та телебаченням. З нагоди відкриття зазначеної експозиції 25 вересня у 2001 р. в Гранд Пале у Парижі відбулася прес-конференція, присвячена сучасним археологічним дослідженням ІА НАН України, в якій на запрошення французької сторони взяли участь П.П. Толочко, С.Д. Крижицький, С.А. Скорий, В.Ю. Мурзін, Ж.-П. Моен, Ф. Джинджан, Л.А. Яковлева. Після прес-конференції демонструвалися науково-документальні фільми, присвячені розкопкам, що проводилися ІА НАН України, не тільки відомих скіфських курганів, але і не менш відомих палеолітичних поселень Наддніпрянщини з житлами кісток мамонта; також широко висвітлено теперішні розкопки в Гінцях.

Спеціальний номер журналу «Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Франція» (2002, № 2) присвячено Франції, різним аспектам франко-українських зв'язків, у тому числі у галузі археології. Про це розповідали статті О. Айбабіна та Крістіана Піле, Л. Кулаковської, О. Моці, М. Русяєвої.

Найуспішнішим співробітництвом французьких та українських археологів виявилось у галузі мідієвістики та візантології. Завдячуючи цій співпраці та тісним і, часом, неформальним зв'язкам, у жовтні 1997 р. у Парижі в Collège de France (за участю CNRS, Université de Paris I та Musée des Antiquités nationales, à Saint-Germai-en-Laye) відбулася міжнародна конференція, присвячена раннім міським центрам Русі IX—X ст. та їхнім зв'язкам з Візантією, Скандинавією та Сходом. Від України брали участь Ф. Андрощук, Г. Івакін, В. Коваленко, О. Моця, з французького боку — М. Espéronnier, М. Kazanski, I. Sorlin, É. de la Vaissière, С. Zuckerman. За доповідями цієї конференції був підготовлений надзвичайно представницький і цікавий науковий збірник «Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient» (Paris, 2000) за редакцією М. Казанського, А. Нерсессян та К. Цукермана. Вперше в європейському виданні у такому масштабному обсязі розглянуті на сучасному рівні різнобічні аспекти виникнення та ранньої історії давньоруських міст у тісному взаємозв'язку з оточуючим світом. І не випадково, що це видання привернуло увагу багатьох європейських фахівців та швидко поширилось у науковому світі.

Вже досить тривалі зв'язки широкого кола українських науковців з Центром з дослідження історії та цивілізації Візантії CNRS і Collège de France у Парижі, завдяки енергії його співдиректора К. Цукермана, постійно зміцнюються та поширюються. Досить згадати спільні розкопки 1994—1997 рр. україно-французьких археологічних експедицій (керівники — О. Айбабін, К. Піле) біля с. Лучистого в Криму та в Ерані у Нижній Нормандії, які дали чудовий археологічний матеріал. У столиці департаменту — Кані (Caen) у 1997 р. відбулася резонансна виставка з матеріалами кримських та нормандських пам'яток доби великого переселення народів. Вийшла друком присвячена цим дослідженням чудово ілюстрована наукова збірка «Archeologie de la Mer Noir. La Crimée à l'époque des Grandes Invasions IVe — VIIIe siècles». Цій же тематиці була присвячена також і виставка в Антибі. Ціла низка археологів з різних наукових центрів України за цією тематикою стажувалася і продовжує стажуватися у Парижі, працювала у наукових бібліотеках та музеях. Французькі вчені (академік Ж. Дагрон, Ж.-П. Ариньон, М. Балар,

М. Казанський, М.-Ф. Озепі, К. Піле, Ж.-П. Сандіні, К. Цукерман, Ж.-К. Шене та багато інших) регулярно беруть участь у роботі експедицій та наукових форумів в Україні.

Суттєвим поштовхом до співробітництва у галузі візантознавства став XX Міжнародний Конгрес візантологів у 2001 р. в Парижі, в якому взяли участь 15 вчених з України. Зараз у тісній співпраці з Центром із дослідження історії та цивілізації Візантії завершується підготовка збірки наукових доповідей українських учасників

цього форуму у перекладі європейськими мовами.

Найближчим часом планується здійснити нові цікаві великі проекти, виставки, наукові зустрічі у галузі середньовічної археології та історії.

Ще раз необхідно із вдячністю підкреслити велике розуміння та всіяку підтримку, яку надає Посольство Франції в Україні розвитку потужних контактів між вченими-археологами Франції та України.

Діалог /Dialogue/. Історія, політика, економіка. Україна і Франція. — Київ, 2000. — № 2.

Історія культури давнього населення України // Історія української культури. — К., 2001. — Том 1.

Archeologies. 20 ans de recherches francaises dans le monde. Maisonneuve & Larose // ADPF. ERC. — Paris, 2005.

Archeologie de la Mer Noir. La Crimée à l'époque des Grandes Invasions IVe — VIIIe siècles. — Caen, 1997.

Iakovleva L., Pincon G. La frise sculptee du Roc-aux-Sorciers. — Paris, 1997.

Las centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Édité par M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman) // Réalités Byzantines. — Paris, 2000, 7.

L'or des rois scythes. Archeologie en Ukraine / Cord. J.-P. Mohen et F. Djindjian // Dossiers d'Archeologie. — Dijon, 2001. — n°226-sept.

L'or des rois scythes / Dir. E. D. Reeder. — Paris, 2001.

Les mammouths. L'évolution et les races. La place des mammouths dans la vie quotidienne des hommes prehistoriques / Cord. Djindjian F., Iakovleva L. // Dossiers d'Archeologie. — Dijon, 2004. — n°291-mars.

XXe Congrès International des Études Bysantines. V. I—III. Collège de France — Sorbonne, 19—25 août 2001. — Paris, 2001.

Наші автори

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДАРАГАН Марина Миколаївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДЖИДЖАН Франсуа — професор Сорбонського університету (Париж, Франція).

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович — аспірант Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинівич — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МАЛЄСВ Юрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Міжнародного Соломонового університету (м. Харків).

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — аспірант Інституту археології НАН України.

СТОЯНОВА Анастасія Анзоровна — аспірантка Таврійського національного університету (м. Сімферополь).

ТОЛОЧКО Петро Петрович — народний депутат України, академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України.

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (м. Київ).

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Список сокращений

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні, м. Київ
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АН УРСР	— Академия наук УРСР
ВВ	— Византийский временник
ВГ	— Вопросы географии
ВГО	— Всесоюзное географическое общество
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВОКК	— Вісник Одеської комісії краєзнавства
ВХУ	— Вісник Харківського університету
ДІУ	— Давня історія України
ЕІУ	— Етнічна історія України
ЕТЦ	— Енциклопедія трипільської цивілізації
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗОО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки императорского Одесского общества истории и древностей
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ИРАИМК	— Известия Российской академии истории материальной культуры
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КБН	— Корпус боспорских надписей
КНУ	— Київський національний університет
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАУП	— Університет «Міжрегіональна академія управління персоналом» (м. Київ)
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МСУ	— Международный Славистический университет (г. Киев)
НАА	— Народы Азии и Африки
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НО	— Надписи Ольвии
НС	— Нумизматический сборник
НТШ	— Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчеты археологической комиссии
ОИ	— Отечественная история
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПИДО	— Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ПУ	— Пам'ятки України
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
СЕМП	— Советский ежегодник международного права